

ӘОЖ: 008 (574)

Қолжазба құқығында

ӘМЕН АСХАТ ЖАНГЕЛДІҰЛЫ

Диаспора: мәдениеттанулық мәселе

6D020400 – Мәдениеттану

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Ғылыми кеңесші
Ғарифолла Есім,
ҚР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., проф.

Шетелдік кеңесші
Дронзина Т.А.
с.ғ.д., проф.

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2021

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	3
1 ЭТНИКАЛЫҚ ДИАСПОРА МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МЕН ДАМУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	10
1.1 Диаспора: мәні, анықтамасы, қалыптасу белгілері	10
1.2 Этникалық диаспора мәдениетінің жүйесі мен генезисі	32
1.3 Диаспоралар мәдениетін зерттеудің әдіснамалық тәсілдері	46
2 ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТОЛЕРАНТТЫ САНА МЕН МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ДИАСПОРА МӘДЕНИЕТІН САҚТАУ ҚҰРАЛЫ	61
2.1 Мәдениетаралық толеранттылық мәдениеттердің өзара әрекеттесуінің императиві ретінде	61
2.2 Қазақстандағы мультикультурализмнің қалыптасуы мен дамуы	76
2.3 Қазіргі Қазақстандағы мультикультурализм мәселелерінің практикалық және теориялық шешімдерін іздеу	89
3 ДИАСПОРАЛАР ӨМІРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ЖАҒДАЙЫН ДИАГНОСТИКАЛАУ: ТАЛДАУ ЖӘНЕ ЖАҚСARTУ ЖОЛДАРЫ (БҚО МЫСАЛЫНДА)	102
3.1 Батыс Қазақстан облысындағы диаспоралардың әлеуметтік-мәдени жағдайының жалпы сипаттамасы	102
3.2 Диаспоралар мәдениетін зерттеудің әлеуметтанулық құралдары	113
3.3 Диаспоралар мәдениетінің мәдени-әлеуметтік жағдайы мен даму тенденцияларының диагностикасы	118
ҚОРЫТЫНДЫ	135
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	139

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Бұл диссертациялық ғылыми-зерттеу жұмысында диаспоралар мәдениетіне мәдениеттанулық талдаулар жасалынады, қазіргі қазақстандық қоғамның әлеуметтік-мәдени әртүрлілігінің өсуі жағдайында мультикультурализм мәселесін түбегейлі мәдениеттанулық талдау қажеттілігімен анықталады. Диаспора мәдениетін қалыптастыру және олардың ерекшеліктерін анықтау мәселесі өте өзекті, өйткені диаспора мәдениеті қоршаған жағдайларға байланысты айтарлықтай өзгеруі мүмкін, олардың арасында әлеуметтік-экономикалық та, этносаяси да себептер бола алады. Трансформация процестерінің нәтижелері әр жағдайда өзіндік сипатқа ие болуы мүмкін, сондықтан этникалық диаспоралар мәдениетінің қалыптасуының нақты жағдайлары мен ерекшеліктерін зерттеу айтарлықтай маңызды. Түрлі қоныс аудару топтарының мәдениетінің қалыптасу ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан зерттеу осындай құбылыстарды зерттеу моделінде мүмкін болатын жалпы құрылымдарды анықтауға, диаспоралардың мәдениаралық диалогының ерекшеліктерін зерттеуге және соның салдарынан диаспоралардың қоршаған ортамен мәдениетаралық диалогының нәтижелерін болжауға мүмкіндік береді, осылайша диаспора мәдениеті ретінде қалаптасады. Зерттеу тақырыбының өзектілігі практикалық тұрғыдан әр түрлі этностар мен диаспора өкілдерінің өз мәдениетін сақтаудағы қажеттіліктерінің артуымен ғана емес, сонымен бірге оның дамуына, ондағы тұрақтылықтың қалыптасуына деген ұмтылысқа және сонымен бірге трансформация мүмкіндіктеріне және мәдениаралық өнімді диалогты жүзеге асыруымен байланысты. Диссертациялық зерттеу жұмысы диаспора мәдениетін сақтау мен мультикультурализм үрдістерінің әлемдік және өңірлік тұжырымдамаларына теориялық талдау жасай отырып, Қазақстандағы диаспора мәдениетінің проблемаларын шешуге бағытталған.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазіргі қазақ қоғамында этносаралық қатынастарға әсер ететін процестер жүруде. Соңғысының дамуы оларды одан әрі теориялық тұрғыдан түсінуді, соның ішінде диаспора сияқты этноәлеуметтік құрылымның құбылысын ескеруді қажет етеді. Қазіргі уақытта диаспораларда этникалық өзін-өзі тану мен этникалық өзін-өзі түсіну процесінің күшеюі байқалады. Диаспора өкілдері тұрақты өмір сүру жағдайларын қалпына келтіруге, этникалық тіршілік ету перспективаларын анықтауға, жаңа әлеуметтік-мәдени ортада өз орнын іздеуге және бейімделудің қажетті кезеңдерінен өтуге мәжбүр.

Диаспора құбылысы этностық организмнің тіршілігін қамтамасыз ететін мәдени бірегейлікке негізделген. Тарихи мекенінен бөліну этникалық мәдениетті сақтап қалуға, оның дамуына ықпал ету және ассимиляцияға қарсы тұруға бейімделуіне бағыттайды. Кез-келген этнос диаспора рөлін атқара бермейтінін және диаспора - бұл жоғары деңгейдегі топтасу және консолидация, өмірдің ұйымдастырушылық формаларының тиімділігі, оның мүшелерін тиімді әлеуметтік қорғау, белсенді өзін-өзі ұйымдастыру және өзін-өзі басқару, жүйеге толыққанды енуімен сипатталатын этникалық қауымдастық дамуының белгілі

бір кезеңі екенін ескеру қажет. Диаспораның өмір сүруі мен эволюциясының негізін ұжымдық этномәдени сәйкестілік және халықаралық мәдени процеске қамтылуы құрайды.

Диаспоралардың проблемалары туралы пікірталастарды мәдениеттанушылар, әлеуметтанушылар және саясаттанушылар ұзақ уақыт бойы жүргізіп келеді. Диаспоралар мәселесі посткеңестік кезеңде, 1990 жылдарға дейін этностардың біртұтас отбасы болып саналған миллиондаған адамдар өздерінің мемлекеттік құрылымдарынан тыс қалып, бірқатар көрші елдерде этникалық азшылыққа айналған кезде ерекше өзектілікке ие болды. Нәтижесінде оларды қабылдаған қоғамда әлеуметтік-мәдени бейімделу проблемасына тап болады.

Қазақстанның қазіргі кеңістігінде диаспора қызметі де жандана түсуде. Қазақстан халқы Ассамблеясының мәліметтері бойынша, елімізде жүзден астам этнос өкілдері тұрады, алайда олардың бәрі бірдей диаспора бола алмайды. Олардың өмірінің этномәдени мәселелерін зерттеу қазіргі кезде ерекше маңызға ие болып отыр, өйткені олар аймақтарда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси және тарихи-мәдени процестермен байланысты. Қоғамдық өмірдің барлық салаларының жаңаруы жағдайында жалпы этномәдениеттің қалыптасуының негізгі заңдылықтары мен ерекшеліктерін, соның ішінде Батыс Қазақстан облысындағы этностық диаспораларының мәдениетін анықтаудың теориялық және практикалық маңызы зор.

Қазақстан диаспоралары мәдениеті, тарихы және этнографиясы мәселелері әрдайым отандық және шетелдік ғалымдардың назарын аударды. Соңғы онжылдықта этникалық қақтығыстар мен қақтығыстарға байланысты этносаяси және этномәдени проблемаларға едәуір көбірек көңіл бөлінуде. Бұл арада қазіргі адамзаттың рухани мәдениетінің ажырамас бөлігі ретінде Қазақстан этностарының этникалық мәдениетін, сондай-ақ этностық диаспораларының мәдениетін зерттеу, этникалық өзіндік сана-сезімді қалыптастыру мәселелері өте маңызды, ғылыми-теориялық маңызы бар.

Қазақстандық мәдениеттану ғылымы үшін диаспоралар мәдениетін қалыптастырудың жаңа жолдары мен кезеңдерін іздеу мәселесі жаңа. Себебі, оның қалыптасу процесі енді басталып, шетелдік тәжірибе нашар зерттелген және отандық тәжірибеге бейімделмеген. Сонымен бірге зерттеліп отырған мәселенің аспектілерін әлеуметтанушылар, мәдениеттанушылар және экономистер белгілі бір деңгейде зерттеді. Соңғы жылдардағы диссертациялық зерттеулерді қоса алғанда, әдеби дереккөздерді талдау әр түрлі диаспоралардың, оның ішінде Қазақстанның әр түрлі аймақтарындағы диаспоралардың мәдениетін қалыптастыру мәселесіне көбірек көңіл бөлінген. Алайда, бұған қарамастан, олардың мәдениетін қалыптастыру жолдары анықталмаған және этникалық отаннан тыс жерлерде тұратын этностардың даму стратегиясы әзірленбеген. Бұл жағдай диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігін алдын-ала анықтайды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі. Диаспора проблемасы ежелден бері бар. Ең ежелгі жазбаша дерек көздері мен мемлекетке дейінгі қоғамдық ұйымдастыру формалары бар этникалық топтар туралы этнографиялық материалдар

дәлелдейтіндей, мәдени-тарихи процестің субъектілері ретіндегі диаспоралар этникалық топтар мен конфессиялық қауымдастықтар сияқты ежелгі. «Диаспора» (грекше - дисперсия) ұғымының өзі біздің эрамызға дейінгі VI ғасырда пайда болды. және еврей және грек қоныс аударушыларына қатысты қолданылды. XX ғасырда бұл тұжырымдама негізінен батыстық ғалымдардың зерттеулерінде кең түсінік алды.

Зерттеу тақырыбымыздың мәселелерін қарастыруда жалпы мәдениет, диаспора мәдениеті, этносаралық қарым-қатынастар, мультимәдениет, мәдени және ұлттық бірегейліктің, қазіргі кездегі қазақстандық мәдениет қырларын зерттеген қазақстандық ғалымдардың еңбектері ерекше орын алады: С.Нұрмұратов, Ә.Нысанбаев, Ғ.Есім, Н.Калашникова, З.Шаукенова, В.Курганская, Г.Мендикулова, А.Құйық, Ж.Ермекбаев, З.Есқазиев, Б.Рақишева.

Қазақстанда ғылыми зерттеушілерімен қоса, мемлекеттік, қоғамдық, жекеменшік, ғылыми-зерттеу орталықтары да елдегі ұлтаралық келісім, ел бірлігі, ұлттық саясат, дін мәселелерін жан-жақты зерттеп келеді. Соңғы жылдары Философия, саясаттану және дінтану институты жарыққа шығарған еңбектерді айта кетуге болады. Қазақстанның жалпыұлттық идеясы, ұлттық бірегейлік және мемлекеттік құрылыс мәселесі Ә. Нысанбаев, этносаралық және дінаралық келісімнің Қазақстандық моделі тақырыбы А. Косиченко, рухани құндылықтардың мәдени, әлеуметтік-философиялық талдануы С.Нұрмұратов сияқты ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған.

Диаспора мәселесі 1960-1980 жылдары Л.Гумилев пен Ю.Бромлей жасаған этнос теориясының негізінде қарастырыла бастағанын айта кеткен жөн. Олардың еңбектері этноәлеуметтік қауымдастықтардың сипаттамаларын зерттеудің теориялық негіздерін қалады.

1960-1990 жылдары диаспоралар проблемасына қатысты мәселелерді зерттеуге кіріскен Р.Абдулатипов, Ю. Бромлей, В.Тишковтың теориялық және әдіснамалық еңбектері мемлекеттердің саяси-құқықтық мәртебесі, сыртқы және ішкі саяси өміріндегі рөлі мен орны. Бұл жұмыстарды диаспоралар мәселесіне әлеуметтік-мәдени зерттеу әдістерін қолдану мысалдары ретінде қарастыруға болады.

Өз зерттеулерін белгілі бір этносоциалдық құбылыс ретінде диаспораның әр түрлі аспектілері мен спецификалық ерекшеліктерін дамытуға арнаған А.Арутюнов, Т.Илларионова, Н. Лебедева, З. Левин, Ж. Тощенко, Т. Чаптыков. Сонымен, Т.С.Илларионова диаспораның қалыптасу көздерін, өзін-өзі ұйымдастыру критерийлерін қарастырды, З. Левин диаспораның жүйелі және әлеуметтік-мәдени талдау принципі бойынша жұмыс істеуіне негіз салды, Ж.Тощенко мен Т.Чаптыкова диаспораның типологиясын, оның функцияларын, ерекшеліктерін анықтады. және т.б..

Соңғы кездері диаспора мәдениетін, тарихын, мультикультурализм мәселелерін зерттеуге негізделген бірқатар диссертациялық жұмыстар қорғалды: Карибаев М. «Шығыс Қазақстандағы этникалық репатрианттар: күнделікті тарихы», Бейсегулова А. «Қазақ диаспорасының этникалық бірегейлігі: Түркия және Өзбекстан қазақтарын салыстырмалы талдау», Кадыралиева А.

«Мультимәдениеттіліктің даму модельдері (компаративисттік талдау)», Кошербаев Ж. «Мультикультурализм қазіргі заманғы Қазақстан қоғамын дамытушы фактор: философиялық талдау».

Диссертациялық зерттеудің мақсаты - диаспора мәдениетінің қалыптасу тенденцияларын және оның басқа этностық қауымдастықтардың мәдениеттерімен өзара әрекеттесу механизмін анықтау.

Осы мақсатқа жету үшін автор келесі жұмыстарды атқарды:

- 1) диаспора мен диаспора мәдениетін әлеуметтік құбылыс ретінде зерттеудің теориялық және әдіснамалық тәсілдерін зерттеу;
- 2) «диаспора мәдениеті» ұғымын нақтылау;
- 3) мультикультурализм мәселелерінің практикалық және теориялық шешімдерін іздеу;
- 4) «мультикультурализм» ұғымының мәдениеттанулық түсіндірмелерін талдау, оның негізгі сипаттамалары мен негізгі қағидаларын бөліп көрсету;
- 4) Батыс Қазақстан облысында тұратын диаспоралардың мәдениаралық өзара әрекеттесу процестерін талдау;
- 5) аймақтағы диаспоралардың мәдениетін дамыту бойынша шаралар ұсыну;
- 6) тарихи мекенінен тыс диаспоралар өкілдерінің әлеуетін анықтау;
- 7) Батыс Қазақстан облысының аумағында қалыптасқан диаспоралар мәдениетінің қалыптасуы мен дамуының негізгі тенденцияларын анықтау.

Алға қойған мақсатты орындауда диссертациялық жұмыста **төмендегідей міндеттерді** шешті:

- диаспора мәнін, анықтамасын, қалыптасу белгілерін анықтау
- этникалық диаспора мәдениетінің жүйесі мен генезисіне талдау жасау
- диаспоралар мәдениетін зерттеудің әдіснамалық тәсілдерін талдау
- мәдениетаралық толеранттылық мәдениеттердің өзара әрекеттесуінің императиві ретінде анықтау
- Қазақстандағы мультикультурализмнің қалыптасуы мен дамуын зерттеу
- қазіргі Қазақстандағы мультикультурализм мәселелерінің практикалық және теориялық шешімдерін іздеу
- Батыс Қазақстан облысындағы диаспоралардың әлеуметтік-мәдени жағдайының жалпы сипаттама жасау
- диаспоралар мәдениетін зерттеудің әлеуметтанулық құралдарын анықтау
- диаспоралар мәдениетінің мәдени-әлеуметтік жағдайы мен даму тенденцияларын диагностикалау

Зерттеу объектісі - диаспора және диаспора мәдениеті.

Зерттеу пәні - диаспоралардың мәдениеті, мультикультурализм - қазіргі заманғы қазақстандық мәдениеттің феномені және қазіргі қазақстандық қоғамдағы толерантты мәдениетаралық өзара іс-қимыл тәжірибесі.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері. Диссертациялық зерттеу мәдениеттану классиктерінің идеяларына, сонымен қатар мәдени процестердің жалпы заңдылықтарын негіздеп, этникалық, діни және аймақтық ерекшеліктерін ашқан қазіргі заманғы ғалымдардың іргелі зерттеулеріне негізделген. Мультикультурализм тұжырымдамаларының мәдени

түсіндірмелерін анықтаудағы жүйелілік; мәдени плюрализмді талдаудағы пәнаралық, тарихи-логикалық талдаудың байланысы, бұл мультикультурализм құбылысының жекелеген аспектілерін зерттеуге мүмкіндік береді, сонымен қатар абстракцияның нақтыға көтерілу принципі.

Зерттеудің әдіснамалық негіздері. Әдістемені таңдау бірқатар міндеттермен және қойылған мақсатпен негізделген. Зерттеудің бұл түрі үшін ең тиімді болып зерттелетін объектіні құрылымдық талдау әдісін анықтауға көмектесетін функционалдық байланыстарды өзара байланысты элементтердің кешені ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін жүйелік тәсіл болып табылады.

Зерттеулер мәдени процестердің жалпы заңдылықтарын, олардың тарихи жай-күйін, қоршаған ортаның табиғи-климаттық ерекшеліктеріне, этникалық, діни және басқа да ерекшеліктеріне тәуелділікті негіздеген отандық және шетелдік ғалымдардың әлеуметтанулық және мәдени зерттеулеріне негізделген. Автор этностық мәдениеттанулық, әлеуметтанулық теорияларды, жүйелік талдаудың классикалық және қазіргі заманғы теорияларын, тарихи, социологиялық және аймақтық аспектілерді ескере отырып, этномәдени дамуды логикалық модельдеуді, монографиялық және статистикалық әдістерді басшылыққа алды.

Зерттеудің эмпирикалық негізі

1. Батыс Қазақстан облысының статистика жөніндегі облыстық әлеуметтік-экономикалық дамуы туралы мәліметтері;
2. республикалық және аймақтық заңнамалық және нормативтік актілер;
3. Осы мәселе бойынша мәдениеттанушылар мен әлеуметтанушылардың зерттеу материалдарын талдау;
4. Автордың 2019-2020 жылдар аралығында жүргізген зерттеу нәтижелері.

Зерттеу нәтижелерін статистикалық өңдеу IBM SPSS Statistics 20 статистикалық пакетін қолдана отырып вариациялық қатарларды үлестіру параметрлеріне байланысты параметрлік және параметрлік емес әдістерді қолдану арқылы жүзеге асырылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Жүргізілген зерттеу шеңберінде диссертанттың жеке үлесін анықтайтын төмендегі нәтижелерді көрсетуге болады:

1) автордың «мультикультурализм» ұғымына берген анықтамасы этникалық мәдениеттің әр өкілінің теңдігі мен өзін-өзі бекіту еркіндігі жағдайында көптеген мәдениеттердің бір территориядағы жанжалсыз қатар өмір сүруін және өзара әрекеттесуін сипаттайтын мәдениеттің негізгі категориясы ретінде берілген. «Мәдени плюрализм» бір қоғамның шеңберінде әртүрлі этникалық мәдениеттердің тең өмір сүруі ретінде анықталады.

2) Қазақстандағы мультикультурализмнің артықшылықтарына, кемшіліктері мен қарама-қайшылықтарына талдау жүргізілді.

3) Батыс Қазақстан облысы аумағында диаспора мәдениетінің қазіргі жағдайы көрсетілді.

4) әлеуметтанулық диагностика негізінде диаспора мәдениетін қалыптастыру механизміндегі және оның аймақтағы даму стратегиясындағы

инновациялық өзгерістер анықталды.

5) аймақтағы диаспоралардың мәдениаралық өзара әрекеттесуінің негізгі тенденцияларын анықтады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар

- диаспора мәдениеті түсінігі негізінде этникалық мәдениет қағидасы жатқандығы туралы анықтама;

- этникалық диаспора мәдениетінің жүйесі мен генезисіндегі мәдениет - этникалық мәдениет - этникалық диаспора мәдениеті ұғымдарының қисынының құралуы.

- диаспораны мәдениеттанулық категория ретінде екі жолмен қарастыру

- "этнос", "этникалық азшылық", "этноэлеуметтік", "этникалық топ" және т. б. ұғымдарынан ерекшеленетін этникалық қауымдастық ретінде "тігінен";

- "көлденең" қоныс аудару тобы ретінде, колония, жерлестер және т. б. сияқты басқа қоныс аудару топтарынан ерекшеленеді.

- мультикультурализм практикасы мен саясатының табыстылығы мәдени әртүрліліктің қажетті қағидаты ретінде толеранттылыққа негізделгеніне назар аудару.

- Қазақстанда мультикультурализм процесі болуы заңдылық. Осы орайда шетел тәжірибеліне негізделінген қазақстандық моделді одан әрі дамыту.

- диаспора феномені этникалық ағзаның өміршеңдігін қамтамасыз ететін мәдени ерекшелікке негізделуі.

- зерттеуде жүргізілген аймақтағы диаспоралардың даму процестерін, олардың мәдениеттер арасындағы өзара әрекеттестігін, олардың өздері арасында да, жергілікті халықпен де жүргізген талдауы осы процестер барысында бірқатар негізгі тенденцияларды анықталды.

Теориялық маңыздылығы зерттеудің жаңалығынан туындайды және мыналарды қамтиды:

- диаспора мен этномәдени жағдайды заманауи зерттеудің теориялық деңгейін дамыту;

- этносаралық қарым-қатынасты зерттеу тәсілін іздеу,

- диаспоралар мәдениетін одан әрі зерттеудің бастауы болатын этномәдени, элеуметтік-экономикалық және саяси жағдайды диагностикалау көрсеткіштерін анықтау,

- мультикультурализмнің мәдени тұжырымдамасы қазіргі қазақстандық қоғамның мәдени өмірінің табиғатын тереңірек қарастыруға қызмет етеді.

- мәдениетаралық өзара әрекеттесу негізі дүниежүзілік және отандық ғылым үшін мультикультурализм проблемасын зерттеу әдістемесінің іргелі буыны болып көрінеді.

- зерттеудің ережелері мен тұжырымдары Қазақстандағы мультикультурализм проблемаларын әрі қарай дамытудың, қоғамда болып жатқан процестерді талдаудың әдіснамалық негізі ретінде қолданыла алады.

- мәдениеттану, мәдениет және рухани өмір элеуметтануы, элеуметтік мәдениеттану, аймақтық элеуметтану, этносоциология және этно-конфликтология сияқты перспективалы ғылыми бағыттарды дамыту үшін

мәліметтер алу.

Диссертациялық зерттеудің практикалық маңызы. Диаспоралардың проблемалары мен даму перспективалары мен диаспоралар мәдениеті туралы жұмыста анықталған диссертациялық зерттеу материалдарын мемлекеттік органдар, атап айтқанда, Қазақстан халқы Ассамблеясы этникалық қатынастар саласындағы бағдарламаларды құру және жүзеге асыру үшін қолдана алады.

Зерттеу барысында алынған материалдарды ғылыми-зерттеу және оқытушылық қызметте: мәдениеттану, этнография, әлеуметтік философия, этносология, этносаясаттану бойынша арнайы курстар шеңберінде тиімді қолдануға болады.

Осы диссертациялық жұмыс аясында шетелдегі қазақ диаспорасының мәдениетін зерттеуге мүмкіндік болмады. Алайда, автор болашақта шетелдегі қазақ диаспорасы мәдениеті төңірегінде зерттеу жұмыстарын жүргізуді жоспарлап отыр.

Жариялымдар. Диссертациялық зерттеу жұмысының ғылыми нәтижелері көлемі 6,13 болатын 9 еңбекте көрсетілген, соның ішінде 1 мақала SCOPUS базасындағы журналда және 3 мақала ҚР БҒМ БҒСБК ұсынылған басылымдарда жарияланды.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы мен көлемі. Диссертация кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, әдебиеттер тізімінен тұрады.

1 ЭТНИКАЛЫҚ ДИАСПОРА МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МЕН ДАМУДАҒЫ АЗЫҒЫ АЯҒЫ-XXI ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА БОЛҒАН ЭТНИКАЛЫҚ ПРОЦЕСТЕР ҒЫЛЫМИ ТАЛДАУДЫ ҚАЖЕТ ЕТЕДІ. ОЛАРДЫ СИПАТТАУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ ҮШІН ҚОЛДАНЫЛАТЫН "ҰЛТ", "ХАЛЫҚ", "ЭТНОС", "ЭТНИКАЛЫҚ АЗШЫЛЫҚ", "ЭТНИКАЛЫҚ ТОП НЕМЕСЕ ҚАУЫМДАСТЫҚ" ЖӘНЕ Т.Б. ҰҒЫМДАРЫ ҰЛТТЫҚ ДАМУДЫҢ КӨП АСПЕКТИЛІГІН ҚАМТЫМАЙДЫ.

1.1 Диаспоралар: мәні, анықтамасы, қалыптасу белгілері

Біздің елімізде XX ғасырдың аяғы-XXI ғасырдың басында болған этникалық процестер ғылыми талдауды қажет етеді. Оларды сипаттау және талдау үшін қолданылатын "ұлт", "халық", "этнос", "этникалық азшылық", "этникалық топ немесе қауымдастық" және т.б. ұғымдары ұлттық дамудың көп аспектілігін қамтымайды.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін басқа да посткеңестік елдердің бірі ретінде өзінің ұлттық және мемлекеттік құрылысын қалыптастыруға ерекше көңіл бөле бастады. Қазақстандағы ұлттық құрылысты қалыптастыру үрдісінде ұлттық бірегейліктің анықталуы күрделі қарама-қайшылықтардың қатар жүруімен ерекшеленеді. Яғни, қазақстандық қоғамда өзекті пікірталасқа айналған ти-тулды ұлт пен басқа да этностар арасындағы бірегейлікті анықтаудағы бәсекелестігі «қазақ» және «қазақстандық» ұлт қарама-қайшылығының көрініс беруіне жол ашты. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқы Ассамблеясы Кеңесінің кеңейтілген отырысында: «Қазақстандағы тұрақтылық пен татулық қоғамдағы ынтымақ пен теңдіктен, өзара сенім мен құрметтен бастау алады. Қастерлі Отанымызда түрлі мәдениеттердің үйлесім тапқаны – соның айқын көрінісі. Бұл – біртұтас ұлт болып ұйысуымыздың басты қағидаты әрі айнымас стратегиялық бағдарымыз. Қазіргі заманда сын-қатерлер аз емес. Мұндай жағдайда біз жалпыұлттық бірлігімізді одан әрі бекемдей түсуге тиіспіз. Сонда ғана мемлекеттілігімізді нығайтып, жаңа белестерді бағындыра аламыз» деген болатын [1].

Қазіргі Қазақстанның ұлттық саясатының өзекті мәселелерінің бірі-диаспораның өмірі сияқты нақты практикаларының осындай іргелі құбылыстарын зерттеу мен талдаудың аздығы табылады.

Қазақстан Тәуелсіздігін неге ең соңғы болып жариялады? Оның объективтік және субъективтік себептері бар. 1991 жылы Қазақстанда қазақтардың демографиялық үлес салмағы 40%-ға жаңа-жаңа жақындаған еді. Осындай демографиялық жағдайда Тәуелсіздікті алғашқылар қатарында қалай қабылдамақпыз? Қазақтардың үлес салмағы 40% жақындады дегенде, мынадай жағдайды ескеруіміз керек. Егер, сол кезде КСРО-дан бөлініп шығамыз ба, жоқ па деген референдум жүргізсек, сол 40% пайыздың тең жартысы қарсы болар еді, яғни КСРО-да қалуды қалар еді.

КСРО-ның дезинтеграциясы, біртұтас полиэтникалық кеңістіктің ыдырауы оның халқын ұлттық және әлеуметтік өзін-өзі сәйкестендірудің қажеттілігін тудырды, кеңес заманында бірқатар объективтік және субъективтік себептер бойынша өзекті болмаған диаспоралардың проблемаларын күрт анықтады. Дәл осы кезеңде бұрын біртұтас полиэтникалық елдің бөлігі болған егемендікке қол жеткізген өкілдері ұлттық өзін-өзі сәйкестендіру қажеттілігін іздеу керектігіне тап болды. Олардың белгілі бір бөлігі бұрын Кеңес азаматтығы институтымен, тәуелсіз елдердің тәуелсіз саяси өмір сүруінің шындықтарымен біріктірілген

болса, оларды қабылдаған мемлекеттің әлеуметтік-мәдени саласында өз орнын табу, өзін байырғы этникалық топқа қатысты азшылық ретінде сезіну, жаңа әлеуметтік бейімделу кезеңдерінен өту, сонымен қатар тарихи отанмен байланысты сақтау, ұлттық бірегейлікті сақтау қажеттілігі туындады. Этникалық диаспораның бұл түрі бір уақытта жаңа деңгейдегі халықаралық қатынастардың қалыптасуының байланыстырушы элементіне айналады, өйткені олар ата – ана болған мемлекеттер арасындағы байланыстардың маңызды объектісі және белсенді субъектісі болып табылады.

Өздерінің ұлттық-мемлекеттік құрылыстары бар (орыстар, немістер, поляктар, өзбектер, шешендер және т.б.) ұлттар диаспораларының тағы бір бөлігі проблеманың алдына қойылды - өзінің жаңа орнын табу немесе өзгерген жағдайларда оны нақтылау, оның одан әрі өмір сүру жолдарын анықтау.

Қарастырылып отырған кезеңде Қазақстанда тұратын диаспоралар мәселесі өзекті болды, ол көп жағдайда қауымдастықтар түрінде (чуваштар, удмурттар, шешендер және т.б.) әлеуметтік және рухани байланыстарды қолдаудың қарапайым функцияларын жүзеге асырумен шектелді.

Қазақстандағы этностар арасындағы достық туралы Ғ.Есім өзінің «Сана болмысы» еңбегінде былай деген еді: «Ресей каналында болып жататын неше түрлі құйтұрқы хабарлардың бірінде қатысушы американдық жазушы былай деді:

– Сіздердің әлемде достарыңыз жоқтың қасы, ал постсоветтік кеңістікте сіздердің ықпалдарыңыз жүретін 3 ел бар: Беларусь, Тәжікстан, Қазақстан. Осы мәселе мені ойландырады. Біз неге бір елдің ықпалымен өмір сүруіміз керек. Тәуелсіздік қайда? Мұның демографиялық жағы да бар. Қазір Қазақстанда қазақтардың үлес салмағы 67 пайыздың шамасында. Бұл жөнінде нақты есеп жоқ. Шамамен осылай дейміз. Өткен жылы Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының спикері Қасым-Жомарт Кемелұлы мырзамен сұхбаттасқанымда, ол кісі:

– Қазақстанға кем дегенде 10 жыл бейбіт өмір керек. Он жылда көп мәселе өзгереді, халқымыздың саны 70%-дан асса, моноұлт болып саналады. Ол кезде саясат басқаша болады деді. Ойланатын мәселе. Бізге үнемі бейбіт өмір керек, бірақ он жылдық ғұмырымыз аса қымбат. Он жылда әр отбасыда, Құдай қалап, 4-5 тен бала келсе, келешекте көп мәселе өзгере еді. Қазақтың жері көп, байлық көп, сол байлыққа, жерге ие болатын адам керек»[2].

XIX-XX ғасырлардағы Қазақстан тарихы ең ірі екі диаспоралардың –орыс және неміс тарихымен тығыз байланысты болғанына қарамастан, "диаспора" ұғымы КСРО-да танымал болмады, ал диаспора құбылысына зерттеушілер өз назарын аудармады. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін «диаспора» ұғымы посткеңестік этникалық делимитация процестерін сипаттау үшін ыңғайлы болды және ол ғылыми әдебиеттерде кеңінен қолданыла бастады.

Қазақстан Республикасы аймағындағы түрлі этнос өкілдерінің арасында тату қарым-қатынастар жүйесіндегі проблемалар туралы С.Нұрмұратов «Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік-философиялық талдау» атты еңбегінде: «Әрине, халықтар арасындағы түсіністік, шынайы жақындық жалпыадамзаттық

құндылықтардың қоғамда жетекші роль атқаруымен астасып жатады. Адам болмысындағы кейбір әлсіздіктер ұлт психологиясының кейбір ерекшеліктерінен байқалып тұрады, ол кемшіліктердің саясаттануы, идеологияға айналуы, дінмен, белгілі бір конфессиямен байланыста болуы жана дағдарыстарды туғызады, әлеуметтік практикадағы этносаралық сиысушылық мәселесіне өз әсерін тигізеді. Бұл мәселенің де көп қатпарлы көріністері бар, өте күрделі құрылымы мен сипаты бар.» деп жазған болатын [3, 123б.].

Қазіргі әлеуметтік ғылымдарда бұл мәселе бойынша егжей-тегжейлі зерттеулердің нәтижелері жоқ. Сонымен бірге, оның маңыздылығы бұдан төмендемейді - диаспоралардың қабылдаушы мемлекеттің өміріне нақты әсері тұрақты түрде артып келе жатқанын байқау қиын емес, олар біртіндеп әлеуметтік-мәдени ғана емес, сонымен бірге экономикалық және саяси мәселелерді шешудің ықпалды факторына, маңызды объект және белсенді байланыс субъектісіне айналуға.

Диаспора анықтамасының мәселелері 1991 жылдан бастап АҚШ-та жарық көрген "Диаспора" журналының бірінші нөмірінен талқылануы кездейсоқ емес. Он жылдан кейін ресейлік «Диаспора» журналының алғашқы нөмірінде авторлар осы тұжырымдаманың анық еместігін көрсететін мақалалар жарық көрді. В.А.Колосов, Т.А.Галкина, М.В.Куйбышевтің пікірлеріне қарағанда, диаспора «шыққан елінен тыс жерде тұратын және бұрыннан қалыптасқан, жоғары ұйымдасқан халықтардың (этникалық қауымдастықтың) едәуір бөлігі» ретінде анықталған этникалық азшылықтардың ерекше тобы ретінде түсініледі. , қабылдаушы ел үшін ұйымшыл, тұрақты, тамырлы және таптырмайтын топ.

«Диаспора» термині грек тілінен шыққан (diaspora) және дисперсияны, адамдардың белгілі бір бөлігінің шығу елінен тыс жерде болуын білдіреді [10, б. 35]. Диаспоралардың пайда болу тарихы б.з.д. VI ғасырдағы оқиғалардан бастау алады, Вавилон билеушісі Набуходоносор II Палестинаны жаулап алғаннан кейін, яһудилерді мәжбүрлеп Бабылға қоныстандырды, онда олар парсы билеушісі Кирдің жаулап алғанына дейін өмір сүрді.

Адамзаттың тарихи даму процесінде белгілі бір халыққа қолданылатын "диаспора" ұғымы белгілі себептерге байланысты өз халқынан ажыратылған және өмір сүруді ғана емес, сонымен бірге ерекше этникалық қауымдастық ретінде сақталған барлық этникалық топтарға қолданыла бастады. Кейіннен "диаспора" ұғымы басқа дін немесе мәдениет өкілдері арасында өмір сүруге мәжбүр болған халықтың діни және мәдени топтарына қатысты қолданыла бастады

Орта ғасырларда мұндай диаспоралардың саны жаулап алу жорықтарынан, соғыстардан, этникалық және діни қудалау, қысым мен шектеулерден кейін өсті. Мысал ретінде армян халқының тарихы келтіруге болады: оның диаспорасы тарихы XIV ғасырдан басталады, Әмір Темір Арменияның шекарасына басып кіріп, халықтың едәуір бөлігін жойған кезде тұрғындардың басым бөлігі бас сауғалап дүние жүзіне тарап кетті.

Соңғы онжылдықтарда диаспоралар көптеген елдерде айтарлықтай еңбек ресурстарын қажет ететін экономикалық өзгерістерге байланысты пайда бола

бастады (АҚШ, Канада, Латын Америкасы, Үндістан, ОАР, Австралия). Ж.Т. Тошченко, Т.И. Чаптыковтың пікірінше, диаспоралардың пайда болу себебі бірқатар халықтар үшін аграрлық шамадан тыс қоныстану, жұмыспен қамтудың әртүрлі саласы, қоғамдық өмірдегі қысымшылық және этникалық қудалау деп түсіндіруге болатын шектеулер болды (поляктар, ирландықтар, немістер, итальяндықтар және т.б.).

Ғылыми әдебиеттерде «диаспора» ұғымын анықтауға әртүрлі көзқарастар бар. В.И. Дятлов диаспора өзінің этникалық мемлекетінен тыс жерде тұратын этностардың бір бөлігі деп санайды [4].

С.В. Соколовский ресей тарихына байланысты, оларға бір мемлекетте тұратын бірақ өзінің "титулдық" республикасынан тыс этникалық қауымдастықтарды жатқызады, (чуваштар, татарлар, буряттар және т. б.) [5]. Зерттеушілердің барлығы дерлік диаспора мен титулдық мемлекет арасындағы қарым - қатынас диаспоралық ұйымдардың даму проблемасын халықаралық өлшеудегі басты аспект болып табылады деп санайды. В. Кошюр ұсынған дефиницияға сәйкес, "диаспора - бұл Отаннан тыс өмір сүретін халықтың бөлігі". М. Эсман диаспораны көші-қон нәтижесінде пайда болған этникалық азшылық ретінде анықтайды, ол өзінің шыққан елімен байланысты сақтайды. С.Лаллуканың айтуы бойынша «диаспора феномені халықаралық қатынастар саласына қатысты өлшемге ие» [6].

М. Эсман диаспораның, тұратын елдің және тарихи Отан деп аталатын өзара іс-қимылының мынадай нысандарын атап көрсетеді: туған елінің диаспораға көмек сұрауы; диаспора өзі тұратын елдегі және "шығу" еліндегі оқиғаларға тікелей ықпал ете алады; "шығу" елі өз диаспорасының құқықтары мен мүдделерін қорғауға қатыса алады [7].

Г.Шеффер диаспора мен қоныстанушы елдер арасындағы өзара іс-қимыл стратегиясын құруға баса назар аударады. Оның пікірінше, диаспоралардың көпшілігі өздері үшін ең қолайлы және әмбебап қауымдастық стратегиясын таңдайды, бұл қабылдаушы елдегі мемлекеттік ұйымдарды толықтыра алатын ерікті ұйымдардың мұқият әзірленген желісін құру және сақтау әрекеті.

М. Дабаг пен К. Платттың көзқарасында диаспоралық сәйкестілік басты рөл атқарады. Авторлар диаспораны белгілі бір ұжымдық нұсқаулар ұсына алатын және қоғамдық институттар құра алатын идеялық модель ретінде қарастырмауды ұсынады. Авторлардың пікірінше, бұл ұстаным негізінен сәйкестік туралы пікірталас тудырады. Бұл тезистен диаспораның өмір салты дәстүрлер мен қазіргі заманғы, тәжірибе мен естеліктердің өзара әрекеттесуі, сонымен қатар әңгімелер, мәдениеттер, тілдердің өзара әрекеттестігі және қатынастардың үш субъектісінің бағыттары: диаспора, қабылдаушы ел және шығу елі негізінде қалыптасады деген тұжырым шығады. Қабылдаушы қоғамның ішінде диаспораға жататын топ әрқашан жат орган ретінде танылатындықтан, одан әрі зерттеу осы топқа тән, оны жалпы қоғамнан ажырататын жеке айрықша факторларға негізделуі керек [8].

Р. Хеттлаге диаспора мен мигранттардың жаңа қауымдастықтарының құбылыстарын талдауға басқаша қарайды. Ол диаспораны басқа қоғамдағы

азшылық сияқты сол этникалық топқа жататын басқа топтардан бөлек тұруға мәжбүр болған және олардың мүдделерін нақтылау мен қос мүшелікке байланысты сәйкестікті іздеудің қиын жағдайларына қойылған этникалық топтардың географиялық шашырауы ретінде анықтайды. Диаспора тек бір ғана топқа қатысты жағдай емес, диаспора - бұл қарым-қатынас және бұл өзара әрекеттесетін топтардың байланыстарының өзара байланысын білдіреді [9,б. 18].

Диссертацияның авторы Т.В. Полоскованың пікірімен бөліседі, ол қазіргі диаспора тек елдің ішкі саяси дамуына ғана емес, сонымен бірге халықаралық қатынастардың жағдайына да әсер ететін этномәдени және этносаяси тұлға болып табылады деп санайды[9,б. 22].

Жоғарыда келтірілген анықтамаларға сүйене отырып, оларды «этникалық топ» ұғымымен бірдей деп болжауға болады. Осылайша, ғылыми дәрежеге үміткердің айтуынша, диаспораны титулдық мемлекеттен тыс тұратын, ортақ рухани және этникалық құндылықтарға ие адамдардың бір бөлігі ретінде қарастыруға болады[10].

Халықаралық проблемалар тұрғысынан алғанда, саяси қатынастар жүйесіне қатыспайтын этникалық топтар мен, керісінше, әлеуметтік және саяси процестердің белсенді қатысушылары болып табылатын этникалық топтарды бөлу маңызды, олар үшін диаспора ұғымы қолданылуы мүмкін. Диаспора өзін басқа мемлекетте тұратын адамдардың бір бөлігі ретінде түсінуімен, өзінің тұрғылықты жерімен және тарихи отанымен қарым-қатынасының өзіндік стратегиясының болуымен, қызметі этникалық сәйкестікті сақтауға және дамытуға бағытталған институттар мен ұйымдардың қалыптасуымен сипатталады. А.В. Петренко диаспоралар көші-қон процестерінің өсуі нәтижесінде мемлекеттердің өзара әрекеттесуі мен өзара тәуелділігінің күшеюі салдарынан қазіргі халықаралық қатынастардың ажырамас факторына айналуға[11].

Диаспоралардың қалыптасуына шекараларды қайта бөлу, мемлекеттік құрылымдардың ыдырауы, көші-қон ағындары немесе мәжбүрлеп қоныс аудару немесе геноцид қаупінен туындаған көші-қон ағындары әсер етеді. Шетел мемлекеттерінің екіжақты келісім-шарттарында диаспора, тарихи отаны мен тұрғылықты жердің өзара әрекеттесу қағидаттары әлемнің жекелеген елдерінің, соның ішінде жаңа шетел мемлекеттерінің сыртқы саяси қызметі доктриналарында анықталған. Қалыптасқан тәжірибе, Т.В. Полоскованың пікірінше, халықаралық-құқықтық нормалар деңгейінде диаспора ұғымын, тұратын мемлекеттер мен тарихи отаны тарапынан оған қатысты құқықтар мен міндеттерді бекітуді талап етеді[12,б. 9].

Ағылшын сөздіктеріндегі "диаспора" сөзі бас әріппен, тиісті атау ретінде жазылады және көпше түрге жол бермейді. Ұзақ уақыт бойы диаспора тек еврей диаспорасы ретінде түсінілді, бұл ерекше нәрсе болды. Бірақ бірте-бірте жағдай өзгерді, халықтың шашырауы жиілене түсті, диаспора деп нені атауға, нені атамауымыз керек деген сұрақ туындады[12].

Р. Кохен диаспора сипаттамаларының келесі жиынтығын ұсынады:

(1) туған Отанына қатысты шашырау, көбінесе зорлық-зомбылық;

(2) балама түрде, жұмыс іздеумен, коммерциялық мақсаттармен немесе неғұрлым кең отаршылдық амбициясын қанағаттандыру үшін өз елінен тыс жерлерді экспансиялау;

(3) жоғалытқан Отанды ұжымдық есте сақтау және мифологизациялау;

(4) әкелердің қиял мұрасын идеализациялау;

(5) қайтару қозғалысы;

(6) ұзақ уақытқа созылған күшті топтық этникалық өзін-өзі тану;

(7) қабылдаушы қоғамдармен тынышсыз қатынастар;

(8) басқа елдердегі этникалық бауырлармен ынтымақтастық сезімі;

(9) толерантты қабылдаушы елдерде керемет шығармашылық және өмірді байыту мүмкіндіктері [13].

Дәстүрлі түрде ерекшеленген диаспоралар тізімде көрсетілген барлық немесе көптеген белгілерге ие. Бұл ретте басқа жағдайларда осындай белгілері бар қоғамдастықтардың диаспорасына жатқызылуы дауланады. В. Черновская атап өткендей, "диаспора" термині Австралия, Жаңа Зеландия, Оңтүстік Африка, Зимбабве, Кения, Канада немесе Америка Құрама Штаттарындағы британдықтардың ұрпақтарына қатысты қолданылмайды. Ол Орталық және Шығыс Еуропадағы, Еділдегі (олардың барлығы 1945 жылдан кейін жойылды) және Латын Америкасының кейбір елдеріндегі көптеген неміс отарларына қолданылмайды[14].

Айта кету керек, "диаспора" категориясымен қатар "колония" және "жерлестік" ұғымдары бар. Шетелдік сөздердің қазіргі сөздігінде колония дегеніміз-белгілі бір мақсатта бірге өмір сүру үшін қоныстанған немесе қоныс аударған адамдардың шет елде немесе ықпал ету аймағында қоныстану деген тұжырым беріледі. Көбінесе колонизаторлар белгілі бір дәрежеде саяси және экономикалық тәуелсіздіктен айырылады, ал кейбір жағдайларда олар арнайы режим негізінде басқарылады. Мүмкін, бөтен елде тұрудың ықшамдылығынан, шыққан елінің, тілінің және бірқатар дәстүрлерінің ортақтығынан басқа, отарлаушыларда жалпы ештеңе жоқ. Олар белгілі ынтымақтастық пен шоғырлануды тек жергілікті тұрғындар мен жергілікті билік тарапынан оларға саяси және экономикалық қысым жағдайында көрсетеді[15].

Колониялардан айырмашылығы, жерлестер өздерінің мүдделері мен құқықтарын қорғаудағы ұйымдастырудың едәуір жоғары деңгейімен, менталитеттің белгілі бір жақындығымен, жаңа жағдайларға жедел бейімделуімен ерекшеленеді. Бұл көбінесе жерлестер өздері үшін бейтаныс қалада немесе аймақта, бірақ, әдетте, сол елде жерлестер қауымдастығы болып табылатындығына байланысты. Жерлестерді өзара көмек пен өзара қолдау, әлеуметтік және мансаптық сатысында «өздерінікін» алға жылжыту, тұрмыстық мәселелерді шешуге көмектесу, бұрынғы жалпы тұрғылықты жері, өмір салты және т. б. туралы ностальгиямен ерекшеленеді.

Қазіргі заманғы модернизация, жаһандану процестері локалистік бөлімдер мен олардың өткізілмеуін бұзады немесе өзгертеді. Әр түрлі себептерге байланысты адамдар өз отандарынан кетуді жалғастыруда және "шашыраңқы"болып қалуда. Осылайша жаңа диаспоралар пайда болады.

Жаһандану мен «диаспоризация» арасындағы байланысты қарастыра отырып, Р.Кохэн «бірге жүргенімен, бірақ бұл тәуелсіз процестер» деген тұжырымға келеді [16,б. 19].

Диссертанттың пікірінше, өз Отанын мәжбүрлеп немесе өз еркімен тастап, ерекше әлеуметтік-мәдени ортада болған адам үшін оған бейімделу және тамырын жаю біраз уақытқа созылады. Бұл жағдайда диаспора бейімделуді жеңілдететін институционалды нысан болып табылады.

Диаспора-бұл басқа ұлттың арасында тұратын бір халықтың "бір бөлігі" ғана емес. Бұл өз халқының этникалық ерекшелігінің негізгі белгілерін (тіл, мәдениет, дәстүрлер, сана және т. б.) сақтайтын және олардың дамуына ықпал ететін этникалық қауымдастық [17,б. 4].

Автор белгілі бір ұлтты білдірсе де, ассимиляция жолына түскен, белгілі бір халықтың тармағы ретінде жоғалып кеткен адамдар тобын диаспора деп атауға болмайды деп санайды. Әрбір этнос диаспора құру қабілетіне ие емес, тек ассимиляцияға төзімді этнос қана диаспоралық қауымдастықты құра алады. Диаспораның тұрақтылығына оның ішкі ұйымы (өзін-өзі басқару органдары, білім беру, мәдени-ағарту, саяси және басқа да қоғамдық бірлестіктер мен ұйымдар) арқылы қол жеткізіледі. Мұны Қазақстан Республикасында сан жылдар бойы тұратын славян диаспораларының өкілдері көрсетеді.

Тұрақтылықтың субъективті факторы, А. Назаров пен Е. Назарованың пікірінше, ұлттық идея, тарихи жад, діни көзқарастар немесе этникалық қауымдастықты біріктіретін, сақтайтын және оған жат этникалық ортада еруге мүмкіндік бермейтін басқа нәрсе болсын, психологиялық өзектің болуы қарастырылуы керек [18].

Осы мәселе бойынша зерттеушілердің жұмыстарын талдай отырып, бұл этникалық қауымдастықты диаспора деп атауға болатындығын анықтайтын негізгі белгі-диаспораның ұзақ уақыт жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін өзін-өзі ұйымдастырудың ішкі қабілеті деген қорытынды жасауға болады.

Диаспораның басқа міндетті компоненттері, Т.В. Полоскованың пікірінше, шығу мемлекеті (немесе оның символы) туралы түсінік және онымен байланысты сақтауға деген ұмтылыс, диаспораның сақталуы мен дамуын қамтамасыз етуге арналған институттар құру, оның ішінде халықаралық сипаттағы, мемлекеттік институттармен өзара іс-қимыл стратегиясының болуы [19].

Диаспораның ең көп таралған функциясы оның өз халқының рухани мәдениетін қолдауға, дамытуға және нығайтуға, этникалық салт-дәстүрлерді насихаттауға, өзінің тарихи Отанымен байланысты қолдауға белсенді қатысуы болып табылады. Осыған байланысты ана тілін сақтау ерекше орын алады. Дамып келе жатқан диаспора әдетте ана тілін бейресми қарым-қатынаста, іс қағазда, бұқаралық ақпарат құралдарында қолданады. Ана тілі этникалық мәдениеттің ретрансляторы болып табылады, оның жоғалуы оның кейбір компоненттеріне, ең алдымен рухани салада (әдет-ғұрыптар, дәстүрлер, өзін-өзі тану) тікелей әсер етеді. Көптеген этнос өкілдері ана тілін жартылай немесе толығымен жоғалтқаннан кейін диаспора ретінде қызмет ете береді (неміс,

кәріс). Мысалы, башқұртстан қазақтарының 62,3% -ы орыс тілін қазақшаға қарағанда жақсы біледі; 37,7%-ы екі тілде бірдей сөйлейді, дегенмен, екеуі де өздерін қазақпыз деп санайды. Ресейдегі қазақ диаспорасының өкілдерінің көпшілігі қазақ тілінде сөйлемейді. Ана тілін сақтау диаспоралық функциялардың бірі болып табылады, алайда «диаспораның анықтаушы белгісі» болып табылмайды[17,б. 5]. Дегенмен, автор кез-келген халықтың тілі мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі және әр халық белгілі бір тілдің иесі болып табылады деп санайды. Кез-келген этникалық тіл-бұл тек өзіне тән өрнектердің, афоризмдердің және т. б. сансыз жиынтығы.

Ана тілінің біртіндеп жоғалуы ассимиляция процестерінің дамуын көрсетеді. Бұл жағдай титулдық және диаспоралық этностар арасындағы мәдени қашықтықтың жақындығымен күрделене түседі. Егер этникалық қауымдастықты біріктіретін басқа белгілер болмаса немесе олар жоғалса, ол ассимиляция нәтижесінде ыдырайды. Ассимиляция процесін зерттеу аралас неке туралы статистикалық мәліметтерге, өз ұлтының тілін ана тілі деп санайтын және оны білетін диаспора санының динамикасына және т. б. негізделген.

Басқа ұлттардың құндылықтары мен дәстүрлерін, ең алдымен кішігірім ұлттық-этникалық топтарды өзіне сіндіруге қабілетті доминантты этносы бар көпэтникалық мемлекеттерде шиеленістер шағын топтардың саналы түрде өздерінің ұлттық сәйкестіктерін, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерін сақтауға ұмтылуының салдарынан туындайды. Интернационализация және ассимиляция процесінде мәдениет, құндылықтар мен дәстүрлер неғұрлым айқын болса, психологиялық қарсылық, өзін басқаларға, ең алдымен үстем ұлттарға қарсы қою соғұрлым белсенді болады. Бұған М. О. Мнацаканян назар аударып, этнос "еруді", "жоғалып кетуді" қаламайтынын, өзін және құндылықтарын сақтап, өзін тарихта ашып, әлемдік өркениетке өз үлесін қосқысы келетінін атап өтті [20].

Н. Бердяев осыған ұқсас пікір білдірді, кез-келген ұлт өзінің инстинкті бойынша күш пен гүлденуді барынша арттыруға, тарихта өзін ашуға тырысатынын атап өтті. Ұлт рухы өткенді қазіргі уақытта жалмауға қарсы, ұлт әрдайым өшпеуге, өлімді жеңуге тырысады[21].

Диаспоралардың этникалық тауарлар мен қызметтер шығару, халық кәсіпшілігі мен қолөнерін дамыту жөніндегі өндірістерді құрумен байланысты экономикалық функциясы жетекші рөл атқарады. Бұл осы диаспора өкілдерінің де, аймақта тұратын басқа ұлт өкілдерінің де өмірін байытады.

БҰҰ жариялаған адам құқықтары декларациясына сәйкес әлеуметтік қорғау, құқықтарды қорғау, адамдарды қамтамасыз ету кепілдіктерін алу функцияларын жүзеге асыратын ұйымдардың белсенді, мақсатты құрылуына байланысты этникалық диаспоралардың маңызы артып келеді[17,б. 5].

Диаспоралар қызметінің тағы бір түрі-олардың саяси функцияларды орындауы. Диаспоралар оң өзгерістерге ықпал ете алатын немесе қарсы тұра алатын белсенді қоғамдық күшке айналады, бұл үлкен саяси және практикалық мәнге ие, өйткені кез-келген мемлекеттің ұлттық саясатының алдында нақты функцияларды орындайтын және белгілі бір әлеуметтік күштерді білдіретін нақты ұлттық-этникалық құрылымдармен өзара іс-қимылды ұйымдастыру

міндеті тұр. Жоғары ұйымдастырушылық және қаржылық әлеуетке ие диаспора өзінің этномәдени өзіндік ерекшелігін сәтті сақтап қана қоймай, сонымен қатар тұратын мемлекет пен "тарихи Отан" арасындағы екіжақты қатынастарды нығайтудың нақты "көпірі" бола алады. Айта кету керек, кейде диаспораның мүмкіндіктері оның тұратын елінің экономикалық және саяси әлеуетінен асып түседі. Мұндай жағдайларда диаспора "тарихи Отанға" экономикалық және гуманитарлық қолдау көрсете алады, сонымен қатар оның ұлттық мүдделерін қолдау институты болып табылады.

Диаспоралардың дамуында дін маңызды рөл атқарады. Диаспоралардың тарихы көрсеткендей, дін кейбір жағдайларда бір ұлттың өкілдерін, мысалы, Канададағы, Латын Америкасындағы украиндарды, Қытайдағы қазақтардың диаспораға біріктіруде негізгі фактор болды. Мұны Дюркгейм атап өтті, ол дінді қоғамды біріктіру, жеке адам мен қоғам арасында немесе топтар мен қоғам арасында байланыс орнату функциясын орындайтын ұжымдық идеялар жүйесі ретінде қарастырды, ал В. Черновская-әлеуметтік әрекеттің мотиві, адамның белсенділігін экономикалық, әлеуметтік, саяси немесе психологиялық факторларға байланысты белгілі бір өмірлік мақсаттарға бағыттайтын бағдар деп атады [22].

Әрине, қоғамдағы және диаспорадағы дін реттеуші және біріктіруші рөлді атқарады. Айта кету керек, диаспора үшін діннің маңызы мұнымен шектелмейді. Дін арқылы қоғамның өмір сүру қабілеті анықталады.

Осылайша, диссертаттың пікірінше, дін этникалық мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылады, бұл диаспораның тұтастығын сақтауға, этникалық ерекшеліктің эрозиясын болдырмауға және оның бейімделуін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Диаспораның тағы бір маңызды ерекшелігі - этникалық сәйкестіліктің сақталуы немесе белгілі бір этникалық топқа тиесілі болуы, ол өзін-өзі атауында немесе этнонимде көрініс табады. Сонымен бірге В.И.Козлов [23] иммигрант топтарына тән этникалық бірегейліктің қосарланғандығына назар аударады. Оның ішкі мазмұны оппозициялық «біз-олар», ортақ шығу тегі мен тарихи тағдыр идеясы, «туған жер» мен «ана тілі» байланыстарынан тұрады [24]. О.И.Шкаратан пікірінше, этникалық сәйкестіліктің өзгеруі этникалық диаспораның ассимиляциясының аяқталғанын көрсетеді [25].

Этникалық сәйкестіліктің негізі тіл, тарихи өткені мен болашақтың ортақтығы, ортақ тұрғылықты жері, сондай-ақ мәдениет, дәстүрлер, әдет-ғұрыптар болып табылады. Адам өзінің жеке сәйкестегінің мәні мен рөлі этникалық ортаның сипаттамаларына, экономикалық және саяси жағдайларға байланысты өзгертеді. Ю.В. Арутюнов, М. С. Джунусова, Л. М. Дробижеваның және басқалардың еңбектерінде этникалық сана-сезімнің өзіндік ерекшеліктері атап өтілді. Оның мазмұнына өзін-өзі анықтауға байланысты сезімдер, идеялар, көзқарастар, басқа этникалық қауымдастықтардағы арасындағы өз орнын білу, этникалық стереотиптер мен территория, мәдениет, тарихи өткендік, тарихи жад туралы идеялар кірді.

1947 жылы Нейдель өзінің шығармасын жариялады, онда ол

этнолингвистикалық мозаика, интерпентереция немесе мәдениеттің үздіксіз өзгеруі жағдайында ең аз мәнді, кейде бір қауымдастықтың қайсысы аяқталып, қайсысы басталатынын анықтайтын жалғыз фактор - өзін-өзі сәйкестендіру және этникалық ерекшелік деген идеяны білдірді. Топқа жатудың бұл сезімі қазақ тіліне сәйкес келетін этникалық бірегейлік ретінде тұжырымдалған «этникалық өзін-өзі тану» [26].

Ресей зерттеушісі О. Генисаретский этномәдени сәйкестіліктің үш компонентін анықтайды:

- әр этностың мәдениетінде оны басқа этностардан ерекшелейтін ерекшеліктердің болуы; яғни олардың мәдениетаралық әртүрлілікке қатысуы;

- әрбір этнос мәдениетінің басқа этностардың мәдениеттеріне әсер ету және олардың ықпалын сынау қабілеті, яғни мәдениетаралық өзара іс-қимыл мен коммуникацияға қатысу;

- этностардың уақыт пен басқа да маңызды өлшемдердегі өзіндік ерекшелігі, яғни рулық түпнұсқалыққа қатысуы [27].

Этникалық өзін-өзі танудың маңызды тұсы-жеке тұлғаларды белгілі бір этникалық қауымдастықпен сәйкестендіру, ол өзін-өзі атауында (этнонимде) көрінеді. Көптеген зерттеушілер этникалық өзін-өзі тануды белгілі бір ұлтқа қатысты жалғыз нақты анықтаушы деп санайды.

М. Бернэл және Д. Найт этникалық сәйкестілік этникалық азшылыққа жататын жеке тұлғаның маңызды бөлігін құрайтынын атап өтті; сонымен бірге ол этникалық топтардың қалыптасуының және олардың басым мәдениет ішіндегі әлеуметтік байланыстарының қуатты факторы болып табылады. Этникалық сәйкестілік-бұл «белгілі бір этникалық топқа жататындығы туралы жеке идеялар жиынтығы» [28]. Сонымен бірге, бұл өзара байланысты компоненттер кешені. Этникалық бірегейлік жеке тұлғаның өзін-өзі тануын, яғни өзін қандай да бір этникалық қауымдастыққа саналы түрде жатқызуды, сондай-ақ белгілі бір этникалық белгілерді қолдануды және оларды нақты түсіндіруді анықтайды. Этникалық сәйкестіліктің тағы бір құрамдас бөлігі-мәдени білім, мінез-құлық стереотиптерін таңдау, ата-бабаларының дәстүрлері мен құндылықтарын игеру. Этникалық сәйкестікке сонымен қатар әлеуметтік-мәдени және тұрмыстық қалаулар мен наным-сенімдер жиынтығы, сонымен қатар этникалық топ мүшелеріне және басым мәдениет өкілдеріне эмоционалды түрде боялған көзқарас кіреді. Барлық осы компоненттердің мазмұны топтан топқа дейін өзгереді; этникалық топтың ішінде олар жеке сипатқа ие. Сонымен, этникалық бірегейлік, бір жағынан, жеке адамды белгілі бір мәдени қауымдастыққа байланыстырады, екінші жағынан, таңдалған мүшелік топ ішіндегі өзіндік сана-сезімнің ерекшелігін анықтайды.

Диаспоралардың әлеуметтік-саяси процестерге қатысуы көбінесе демографиялық сипаттамаларға байланысты. Демографиялық ресурстар этникалық топтың сақталуы, дамуы және тиімді жұмыс істеуі үшін маңызды. Диаспораның саны қандай болуы керек және диаспораның этникалық азшылық ретінде сақталуы үшін белгілі бір тұрғылықты жердегі саны қандай болуы керек? Бұл сұраққа нақты жауап жоқ. Мысалы, И.М. Лебедев пен А. А. Хохлов өз

мүшелерін қажетті әлеуметтік қолдаумен қамтамасыз ету үшін қажет этникалық топтың белгілі бір сыни мөлшері бар деп санайды. Олардың пікірінше, бұл мөлшер мәдени қашықтық факторына байланысты - мигранттар шыққан елдің және олардың қоныстану елінің этникалық мәдениеттері арасындағы объективті және субъективті түрде қабылданатын айырмашылықтарға (тіл, дін, дәстүрлі мәдениет, климат, ас мәзірі және т.б. айырмашылықтар). Топ саны мен мәдени қашықтық арасындағы байланыс кері пропорционалды [16,б. 44].

Диссертация авторы диаспораның демографиялық ресурстары туылуымен, осы топтың өкілімен және одан тыс некеге отырумен, этникалық дәстүрлерді ескере отырып, балаларды тәрбиелеумен және т. б. сипатталады деп санайды.

Диаспора көлемінің мәселесі бір жақты емес. Тарихи және қазіргі әлеуметтік тәжірибе мөлшері мен әлеуметтік белсенділік арасында тікелей байланыс жоқ екенін көрсетеді. Көбінесе шағын қоныс аудару топтары саны көп этникалық қауымдастықтарға қарағанда этномәдени стереотиптерді біріктіруге көбірек ұмтылуда және сәтті жүзеге асырады.

Қазіргі жағдайда «диаспора» ұғымының кең таралуы осы құбылыстың ауқымдылығына (диаспоралардың пайда болуына), сандық және сапалық параметрлердің болмауына, диаспоралық халықтардың құқықтық жағдайына және т. б. байланысты жаратылыстық болып табылады. Қазіргі әлемдегі диаспора проблемасының өзектілігін ескере отырып, ғылыми білімнің әртүрлі бағыттарын зерттеушілер оны талдауға бет бұруда. Осы себепті, осы тұжырымдаманы қолданудың пәнаралық сипаты және оны анықтауға әртүрлі көзқарастар бар. Мысалы, И. В.Арутюнян, Л.М.Дробижева, А.А.Сусоколов "диаспора" деп этноұлттың бір бөлігі болып табылатын, оның өзін-өзі анықтау аумағынан тыс жерде тұратын, саяси және мәдени кемсітушіліктен қорғауға кепілдік беретін азшылықтар (этникалық топтар) түсініледі» [29].

Диссертациялық зерттеу В.А. Тишковтың диаспора - бұл ортақ Отаным идеясына және осы негізде құрылған ұжымдық байланыстарға, топтық ынтымаққа және отанға деген көзқарасына негізделген мәдени ерекшеленетін қауымдастық деген пікірді растады. Егер мұндай сипаттамалар болмаса, онда диаспора да болмайды. Бұл тұжырымды дәлелдейтін мысал - олардың этникалық отандарына деген көзқарасы қазақстандағы славян, кавказ диаспораларының өкілдері айқын көрінеді. Сонымен, В.А. Тишков атап өткендей, диаспора - бұл қатал демографиялық емес, өмірлік мінез-құлық стилі, сондықтан этникалық шындық, сондықтан бұл құбылыс басқа көшіп-қонудан ерекшеленеді [30,б. 28].

Біз З.И.Левинмен диаспораның этникалық топ немесе тарихи отандарынан тыс жерде тұратын этникалық топтың бөлігі екендігімен ішінара келісуге болады. Сонымен қатар, диаспораны этникалық топ мекендейтін, шығу тегі бірлігі идеясын сақтайтын және тұрақты топтық сипаттамаларын жоғалтқысы келмейтін территория ретінде қарастыруға болады. Диаспоралардың өкілдері қабылдаушы елдің басқа тұрғындарынан айтарлықтай ерекшеленеді, олар саналы түрде немесе бейсаналы түрде онда қабылданған тәртіпке бағынуға мәжбүр болады. Диаспораның өмір сүруінің ең көп таралған түрі, З. И. Левиннің пікірінше, анклав қауымдастығы оның институттары мен иммигранттарының

жиынтығындағы әлеуметтік организм ретінде әрекет етеді. Бұған жалпы менталитетпен байланысты қоғамның белсенді және " статистикалық " мүшелері де кіреді[31, б.48].

Сонымен қатар, З.И. Левин диаспораның менталитетін "ой бейнесі, идеялар мен символдар жүйесі, дүниетаным, диаспораның әлеуметтік-этникалық топ ретіндегі рухани және моральдық-этикалық көзқарастарының жиынтығы" деп санауды ұсынады. Диаспора өзінің менталитетінде этномәдени ерекшелігі сақталып, оның мүшелері қоршаған қоғамдағы жаттығын түсінген кезде қалады[31, б. 61].

Диссертант жүргізген «диаспора» категориясының тұжырымдамалық негіздерін талдау белгілі бір этникалық қауымдастықты диаспораға жатқызу критерийлерін анықтауда ғалымдар арасында бірлік жоқ екенін көрсетті. Ж.Т. Тощенко этникалық қауымдастықтың оның ұлттық-мемлекеттік қалыптасу шегінен тыс жерде болуының өлшемі деп атады; өзінің этникалық ерекшелігін сақтауға ұмтылатын, мәдениеттің дамуына ықпал ететін; оның жұмысының ұйымдастырушылық формалары бар және нақты адамдарды әлеуметтік қорғауды жүзеге асырады. Олардың еңбектерінде басты назар КСРО ыдырағаннан кейінгі мемлекеттік шекаралардың өзгеруіне және диаспоралардың белсенді қалыптасуына әкелген көші-қон проблемаларына аударылады. Бұл зерттеушілер субъективті критерийді жоққа шығармайды, олардың пікірінше, бұл этникалық қауымдастықты біріктірудің құралы ретінде екінші ретті рөл атқарады.

Диаспора ретінде жіктеудің тағы бір критерийі этникалық қауымдастықта осындай белгілер жиынтығының болуы табылады:

- тарихи жағдайлық және жеке сәйкестендіру;
- диаспоралық топтың тарихи-мәдени келбеті қалыптасқан және оған ұқсас негізгі мәдени массив өмір сүруді жалғастыратын "бастапқы орталықтың" шашраңқылығы;
- географиялық локализацияны, мәдени жетістіктерді және оның мүшелері өздерінің алғашқы Отанын сақтауға немесе қалпына келтіруге, өркендеу мен қауіпсіздікке ұжымдық қызмет етуі керек деген пікірді қамтитын «Атамекен-Отан» туралы идеяның немесе мифтің ұжымдық жадының болуы және сақталуы[30,б. 14].

Диссертация авторының пікірінше, диаспораның оны басқа этникалық қауымдастықтардан ерекшелейтін негізгі белгілері:

- этникалық қауымдастықтың экономикалық немесе әлеуметтік-саяси себептерге байланысты өз елінен тыс жерде болуы;
- ассимиляцияға тойтарыс беру;
- этникалық қауымдастықтың өзінің мәдениетін, өзіндік ерекшелігін, тілін, салт-дәстүрін сақтауға ұмтылуы;
- этникалық қауымдастықтың мүдделерін қорғау және өзін-өзі сақтау функциясын орындайтын қоғамдық бірлестіктер, әлеуметтік ұлттық-мәдени және саяси қозғалыстар сияқты ұйымдық нысандар арқылы өзін-өзі көрсету мүмкіндігі.

Диаспорадағы этникалық қауымдастықтарды жіктеудің жоғарыда

көрсетілген өлшемдері өзгеруі мүмкін, өйткені диаспора өзгермелі этноәлеуметтік құбылыс. С.Л. Арутюновтың диаспора дегеніміз «диаспора емес жағдайынан «диаспора» болу арқылы «диаспора емес» дегенге дейінжағасатын процесс деген тұжырымдамасы дәлірек болып отыр[32,б. 35]. Диаспораның қалыптасуы-бұл процесс, ал процесс динамикалық, көп қырлы болғандықтан, әр тарихи кезең осы процеске өз түзетулерін енгізеді.

Диссертация авторы бұл жағдайда диаспораның жұмысының негізі объективті фактор деп санайтын зерттеушілердің көзқарасын ұстанады, атап айтқанда: көші-қон және мемлекеттік шекаралардың өзгеруі. Кейіннен, егер этникалық қауымдастық өзін-өзі сақтау мен өзін-өзі ұйымдастыруға күш тапса және ассимиляцияға ұшырамаса, ол диаспорада ұйымдастырылуы мүмкін. "Диаспора, - дейді Т. В. Полоскова, - этникалық қауымдастықтардың (этникалық топтардың) өзін-өзі ұйымдастырудың жоғары сатысы, олардың өміршендігінің көрсеткіші» [33].

Диаспораның мәнін, түсіндірудің анық еместігін және «диаспора» ұғымын талдауға тырысу оның қоғамның этноәлеуметтік құрылымындағы орны мен рөлін анықтау қажеттілігін туындатты, сәйкесінше, зерттеліп отырған құбылысты: ғылыми қолданыста жиі пайдаланатын «этнос», «этникалық топ», «этникалық азшылық», «этно-қауымдастық» сияқты ұғымдармен салыстыру қажет болды. Осы мақсатта автор осы тұжырымдамаларға қысқаша салыстырмалы талдау жүргізу қажет деп санайды.

Академик Ғарифолла Есімнің этностарға берген келесідей аңқтамасы бар. Әрбір этнос тарихқа өз даралығымен енген. Дара қасиетін жойған халық этнос атанудан қалады. Этнос халықтың даралығының, оның еш жерде, ешқашан қайталанбайтындығының белгісі. Кезінде қазақ мәдениетіне анықтама бергенде түрлі ұлттық мазмұны социалистік деуші едік. Осы идеологиялық қалыпқа бар этностар түскен. Тіптен, сол кездегі адамдардың жаңа тарихи қауымдастығы – кеңес халқының негізін құрған орыс ұлты да түскен. Тәуелсіздік дегеніміздің өзі халықтың даралығын, яғни этнос мәдениетін мойындау [34].

С.М. Широкогоровтың 1923 жылы берілген анықтамасына сәйкес, этностар дегеніміз - бір тілде сөйлейтін, олардың жалпы шығу тегін мойындайтын, салт-дәстүрлерімен, өмір сүруімен, дәстүрімен сақталып, қастерленетін және солармен ерекшеленетін адамдар тобы. Бұл тәсіл кейінірек С.А.Токаревтің еңбектерінде жалғасын тапты, ол этникалық қауымдастықтардың келесі тарихи түрлерін анықтады:

- қауымдық-рулық жүйенің этникалық қауымдастығы-тайпа-осы шектерде өмір сүретін барлық адамдар тобын қамтиды (оларды туыстық байланыстармен біріктіреді);

- құлдық жүйенің этникалық қауымдастығы-демос-құлдарды қоспағанда, белгілі бір елдің еркін халқын ғана қамтиды - бұл негізгі өндіруші класс;

- ерте феодалдық жүйенің этникалық қауымдастығы - халық-негізінен жұмыс істейтін халықты, шаруалар мен азаматтарды, феодалдардың басым тобын қоспағанда қамтымайды;

- кеш феодалдық және капиталистік жүйенің этникалық қауымдастығы-ұлт-

бұл аумақ халқының барлық топтарын (көп жағдайда біріккен және саяси және экономикалық) қайтадан қамтиды, бірақ халық антагонистік кластарға бөлінеді.

Тарихи-этнографиялық зерттеу нәтижесінде С.А. Токарев өзінің анықтамасын ұсынды: «этникалық қауымдастық - бұл әлеуметтік байланыстардың әртүрлі түрлеріне-шығу тегіне, тіліне, аумағына, мемлекетке, экономикалық байланысына, мәдени құрылымына, дініне негізделуі мүмкін адамдар қауымдастығы. Байланыстың осы түрлері арасындағы тарихи анықталған байланыс этникалық өзін-өзі тануды тудырады, ол арқылы біздің заманымызда белгілі бір адамның, белгілі бір әлеуметтік топтың этникалық құрамы субъективті түрде анықталады» [35].

Диссертациялық зерттеу мақсатында Л.Н.Гумилевтің этнос сипаттамасында берген анықтамасы үлкен қызығушылық тудырады. Ол «этнос - өзін басқа ұжымдардан ерекшелейтін адамдар ұжымы. Этнос тарихи уақытта пайда болады және жоғалады... Этнос-бұл бір-біріне ұқсас адамдар тобы ғана емес, сонымен қатар әртүрлі талғам мен қабілеттер жүйесі, олардың қызметінің өнімдері, дәстүрлер, географиялық орта, этникалық орта, сондай-ақ жүйенің дамуындағы белгілі бір тенденциялар» [36]. Сонымен бірге, Ю.Бромлей этнос - бұл "мәдениеттің (оның ішінде тілдің) және психиканың жалпы, салыстырмалы түрде тұрақты ерекшеліктеріне, сондай-ақ өзінің бірлігі мен басқа да осындай құрылымдардан айырмашылығына ие тарихи қалыптасқан адамдар қауымдастығы деп санайды. Этнос мүшелерінің өздерінің топтық бірлігі туралы бұл түсінігін этникалық өзін-өзі тану деп атайды, оның сыртқы көрінісі өзін-өзі атау болып табылады (этноним) [37]. Этногенез барысында қалыптасқан этнос мүшелерінің этникалық өзін-өзі тануы этностықтың маңызды анықтаушысы және бір этнос мүшелерін біріктіретін және оларды этникалық жағынан басқа этнос өкілдерімен салыстыратын күш ретінде әрекет етеді[38].

Егер Л. Н. Гумилевтің анықтамасында этнос өміріндегі биологизаторлық сәт атап көрсетілсе, онда Ю. В. Бромлей этникалық білімнің әлеуметтік мәнін ажыратады. Алайда, олардың ұстанымдары жақын, өйткені этникалық сипат объективті берілген, адамзаттың бастапқы сипаттамасының бір түрі ретінде қарастырылады.

В.Тишков этнос құбылысын басқаша түсіндіреді, ол этностарды «мүшелері ортақ атауы мен мәдениеттің элементтері, ортақ шығу тегі мен ортақ тарихи жады туралы мифке ие, өздерін ерекше территориямен байланыстыратын және ынтымақтастық сезімі бар адамдар тобы» деп анықтайды. Бұл белгілердің барлығы ерекше күш-жігердің нәтижесі, әсіресе ұлт құру процесі; осы атрибуттардың ішіндегі ең маңыздысы - ынтымақтастық. Ұлт дегеніміз - бұл белгілі бір ұжымдық қауымдастыққа мүшелік пен адалдық туралы «тұрақты ішкі референдум». Бұл адамды тәрбиелеудің, әлеуметтенудің нәтижесі» [39].

Осылайша, ғылыми дәреже алуға үміткердің пікірі бойынша, белгілі бір этникалық топтың құрылуы оған жататын адамдардың тікелей байланыстарына байланысты, егер олар сол территорияда тұрып, бір тілде сөйлесе мүмкін. Ортақ тіл және біртұтас аймақ этнос қалыптасуының шарттары болып табылады. Сонымен қатар, этностардың қалыптасуының шарты ретінде әрекет ететін

территорияның біртектілігі оның кейінгі көбеюінің қатаң міндетті факторы болып табылмайды, өйткені аумақтық бөлінбейтін топтар өздерінің ерекшеліктерін ұзақ уақыт сақтай алады. Этностың өмір сүруі үшін тілмен қатар материалдық және рухани мәдениеттің белгілі бір элементтері - әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер, халықтық өнер, дін және т.б. маңызды.

Этникалық топтардың құрылуы мен өмір сүруіне тоқталатын болсақ, зерттеушілер көбіне иммигрант этникалық топтарды, этникалық азшылықтарды, жергілікті халықтарды, жергілікті халықтарды және т.б. этникалық азшылық санаттарына бөледі. Е.А. Баграмовтың мұндай одақ «жалпы көзқарастарды, ең алдымен өзін-өзі анықтау проблемасын шешуді қиындатады» және «бұл этникалық қауымдастықтардың екі түрін оларды тәуелсіз терминдермен белгілей отырып, мәні бойынша ажырату керек» деген пікірмен келісуіміз керек[40].

Қазіргі Қазақстанда халықтардың этникалық және мәдени ерекшелігін сақтау және дамыту үшін жағдайлар заңмен жасалады. Қазақстанда 100-ден астам этнос өкілдері тұрады, сондықтан да қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылық республика үшін өте маңызды және бұл 1995 жылғы 30 тамызда қабылданған жаңа Конституцияның 1-бабында көрсетілген. Алайда, көп ұлтты мемлекеттегі қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылықтың қауіпсіздігінің шегі көп жағдайда дұрыс ұлттық саясатқа байланысты. Осыған байланысты біздің еліміз ұлтаралық қатынастарды реттеуде және этникалық азшылықтардың мүдделерін қорғауда ерекше тәжірибе жинақтады. Айта кету керек, 1995 жылғы жаңа Конституция қабылданғанға дейін [41]. Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 1 наурыздағы Жарлығымен Қазақстан халқы Ассамблеясы (ҚХА) Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы консультативтік-кеңесші орган ретінде құрылды, оның міндеттерінің бірі оны өткізу жөніндегі ұсыныстарды әзірлеу болып табылады. Қазақстан аумағында тұратын ұлт өкілдері арасындағы достық қарым-қатынастардың дамуына, теңдік қағидатын сақтауға негізделген олардың рухани және мәдени жаңғыруы мен дамуына ықпал ететін мемлекеттік саясат. ҚХА-ның негізгі міндеттері мемлекеттік ұлттық саясатты іске асыру, Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік-саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету және ұлтаралық қатынастар саласындағы мемлекет пен азаматтық институттардың өзара іс-қимылының тиімділігін арттыру болып табылады.

2007 жылғы мамырда Қазақстан Республикасының Конституциясына бірқатар өзгерістер енгізілді. Қазақстан халқы Ассамблеясына конституциялық мәртебе берілді, ол Парламент Мәжілісіне тоғыз депутатты сайлау құқығына ие болды, бұл оның әлеуметтік және саяси рөлін едәуір арттырды.

2008 жылғы 20 қазанда Президент «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Қазақстан Республикасының Заңына қол қойды [42], оған сәйкес ол елдің саяси жүйесінің толыққанды субъектісіне айналды және оның қызметінің нормативтік құқықтық базасы айқындалды.

Бүгінде Ассамблея ұлтаралық келісім, қоғамдағы толеранттылық және халықтың бірлігі үшін қолайлы жағдай жасауға ықпал етеді. Сонымен қатар,

ҚХА мемлекеттік органдарға қоғамдағы экстремизм мен радикализм көріністеріне қарсы тұруда, демократиялық нормаларға негізделген азаматтардың саяси және құқықтық мәдениетін қалыптастыруда көмек көрсетеді. Ассамблея этномәдени бірлестіктердің күш-жігерін біріктіруді қамтамасыз етеді, этникалық мәдениеттерді, Қазақстан халқының тілдері мен дәстүрлерін қалпына келтіруге, сақтауға және дамытуға көмектеседі.

Біздің санамызға сына болып қағылған ескі, ескірген социализм заманынан келген түсініктер бар. Олардан арылу үшін не істеуіміз керек? Сананы «тарау» қажет. Институционалдық реформаға солай кіріскен жөн. Әйтпесе, Қазақстандық арман орындалмайды. Қазақстандық арман деген тек әншейін нәрсе емес, ойдан шығарған нәрсе емес. Оны орындайтын халқымыз бар. Қазақ халқының жанына топтасқан этностар бар. Мақсатымыз бір. Сол мақсатты орындап, айтып жүрген Мәңгілік Ел идеясына жетуге іс - қадамымыз ары қарай орындала беруі керек. Ол үшін Қазақстандық арманды қиялға айналдырып алмай, оны үміт сәулесі етіп, нақты қадамдарға, іске, өмір сүруіміздің дәстүріне айналдырсақ, бұл қойылып отырған мәселелер іске асады[43].

Р.Г. Абдулатипов этникалық азшылықты «сыртқы ортада өз ұлтының негізгі ағзасынан ажыратылған адамдардың қауымдастығы» ретінде түсінеді. Мұндай этникалық топтардың ең маңызды ерекшелігі олардың этникалық мемлекеттілігінің шеңберінен тыс болуы немесе мемлекеттілігінің мүлдем болмауы, сонымен қатар мәдени, лингвистикалық және мәдени-тарихи факторлардың ортақтығы[44]. Сонымен бірге «этникалық қауымдастықтар қоғамдағы, басқару құрылымындағы тепе-теңдік пен тұрақтылыққа қол жеткізудің маңызды құрамдас бөлігі бола алады» деген ереже өте дұрыс[86]. Диссертанттың пікірінше, диаспора жоғарыда айтылғандай өлшемдерге немесе қасиеттерге ие.

«Этникалық азшылық» ұғымымен қатар «ұлттық топ» және «этникалық топ» ұғымдары қолданылады. К. В. Калинина этникааралық қатынастар мәселелеріндегі ең маңызды құқықтық актілерде «этникалық азшылықтардың нақты анықтамасы жоқ» деп атап өтті және әлі де «ұлттық топтар», «этникалық топтар» деген терминдерде түсініксіз мәселелер бар[44]. Ю.Арутионянның айтуынша, этникалық топ - бұл «көп ұлтты мемлекеттегі бір халықтың немесе ұлттың бөлігі» [29, б.48].

Диссертациялық жұмыс авторының пікірінше, диаспоралар этникалық топтардың негізінде құрылады, бірақ объективті этникалық белгілері жағынан олармен әрқашан сәйкес келе бермейді. Этникалық топтардан диаспораның айырмашылығы, диаспораның міндетті құрамдас бөлігі-шығу мемлекеті (немесе оның символы) туралы идеяның болуы, егер физикалық ("жинақтау", қайтару идеясы) болмаса, онымен байланысты сақтауға деген ұмтылыс, кем дегенде рухани мағынада болуы шарт. Этникалық топ үшін бұл мүмкін, бірақ міндетті емес белгі.

Р. Абдулатиповтің көзқарасы бойынша этникалық топтар - бұл мәдениеттің жекелеген белгілі элементтері бар және тұрғылықты елдерінен тыс жерлерде өзіндік ұлттық-мемлекеттік формациялары бар немесе жоқ, бірақ негізінен

тұрғылықты мемлекеттен тыс жерлерде тұратын халықтардың ұлттық (этникалық) өзін-өзі сәйкестендіру процесінде өздерін мәлімдейді[44, б.58,59].

Айта кету керек, халықаралық құқық ұлттық және этникалық топ деген ұғымдарды білмейді. Олар кез-келген этникалық қоғамды олардың мәртебесі мен қоныс аудару сипатына қарамастан білдіреді. Сондықтан күрделі этникалық құрылымымен сипатталатын Қазақстанда бұл анықтамалар сирек қолданылады[46].

Осылайша, автор этникалық топтың келесі ерекшеліктерін анықтайды:

1) этникалық топты біріктірудің негізін тек этникалық белгілер құрайды: Тіл, шығу тегі мен тарихының, мәдениетінің, тұрмысының, сақталған салт-дәстүрлерінің ортақтығын ұғыну; 2) этникалық топтар ықшам және дисперсті күйде болады; 3) топтар өздерінің ұлттық мемлекетінен тыс жерде жатұлттық ортада ұзақ уақыт тұрады; 4) бірақ белгілі бір уақыттан кейін оның мүшелері этносаяси мәртебеге ие болуға ұмтылады, ол жерлестетіктерден, мәдени-этникалық орталықтардың қызметінен, ұлттық мерекелерді өткізуден, тек өздерінің этникалық қоғамдастығының өкілдері үшін бос уақыт жүйесін ұйымдастырудан және т. б. тұрады.

Кейбір авторлар «ұлттық топ» және «этникалық топ» сияқты ұғымдарды анықтайды. Мысалы, Д.Т. Лолаева, ұлттық топ этникалық топтың өзіндік логикалық жалғасы ретінде қызмет етеді, бірақ оның өзіне тән ерекшелігімен ерекшеленеді, олар туыстық және жергілікті шекарадан тыс жерлерге өту және саяси диспозиция мен мәртебе тобын иеленеді деп атап өтті [47]. Автор пікіріне сай, ұлттық топты анықтау белгілері: ұлттық-этникалық шығу тегі және сыртқы ортада өмір сүретін қоғам; мәдени дәстүрлер мен ерекшеліктерді сақтауға және сақталуына ұмтылу; ұлттық топ өкілдері осы мемлекеттің азаматтары болып табылады және автономды ұлттық аймақтарды, аудандарды және т.б. құруға құқылы.

Өз ортасынан шыққан адамдарды біріктірудің негізгі факторы - олардың белгілі бір этникалық топқа жататындығы. Сондықтан этностық қауымдастықты өзіндік әлеуметтік институттар құрған және өздерінің бастапқы мекендейтін аймақтарынан тыс жерде тұратын этникалық тектегі адамдардың бірлестігі ретінде сипаттауға болады. Этникалық қауымдастық - бұл диаспора процестерінің жемісі.

Диаспоралық топтардың ғылыми негізделген типологиясы біз түсінетін құбылыстың маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. Түрлі себептерге байланысты оның дамуы ұзақ уақыт бойы зерттеушілердің назарынан тыс қалды, отандық немесе шетелдік әдебиеттерде тиісті көрініс таппады. Сонымен бірге, диаспоралық топтар мәдениеті проблематикасының осы жағының маңызы айтарлықтай артып келеді. Жіктеу критерийлерінің мағынасын анықтау осы әлеуметтік-этникалық құбылыстың мәніне тереңірек енуге, оның байланыстары мен медиациясын білуге, мәдениеттік қатынастар жүйесіндегі функционалды рөлдерді, орынды бөлуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, диаспоралық топтардың әртүрлі аспектілерін білуге деген қызығушылықтың артуы қазіргі заманғы этникалық процестердің алуан түрлілігін терең және мұқият зерттеу

қажеттілігінен туындайды.

Кез-келген әлеуметтік қоғамдастықтың градациясы өте күрделі мәселе болып көрінеді, оның көптеген компоненттерін, олардың дұрыс құрылымын, негізгі қалыптастыру белгілерін ескеруді талап етеді. Бұл мәдени-этникалық құбылыстарға көбірек қатысты. Негізінде, диаспоралық топтарды делимитациялау критерийлері күрделі болып табылады, олардың құрамына сәйкессіздік пен динамизммен сипатталатын белгілер кіреді.

Алғашқы жақындағанда, салыстырмалы түрде аз түзетумен диаспоралық топтардың типологиясын этникалық қауымдастықтардың дәстүрлі схемаларының шеңберіне жатқызуға болады деген әсер пайда болуы мүмкін. Мұндай дәлел ұлт диаспоралық топтардың маңызды негізі болып табылады деген негізде құрылады. Алайда, мұндай түсіндіру келесі себептерге байланысты мүмкін емес. Ең алдымен, тарихи отанын тастап, диаспоралық топтар жаңа тұрғылықты жерлерде бұрын-соңды болмаған, өзгерген мәдени-этникалық ортаның, басқа да табиғи-географиялық жағдайлардың әсерінен пайда болатын бірқатар белгілерді алады. Осыған байланысты, этникалық қауымдастықтарды жіктеудің теориялық дамуына сілтеме заттардың нақты жағдайымен расталмайтындығын атап өткен жөн, өйткені отандық немесе шетелдік Ғылым әдебиеттерде осы мәселе бойынша пікірлердің бірлігі әлі табылмаған, жалпы көзқарас жоқ. Мұнда жағдай өте кең таралған формула арқылы бейнеленуі мүмкін: "қанша автор, сонша градация". Сондықтан, этникалық қауымдастықтардың таксономиясының диаспоралық топтарының типологиясын қарапайым мәдени ассимиляциялау тұтас және бөліктің диалектикалық байланысы туралы тезиске қайшы келеді, біріншісін оның құрамына кіретін бөліктердің қосындысына дейін төмендетпейді.

Осыған байланысты диаспоралық топтардың мәдениетінң таксономиясы, ең алдымен, өзінің ішкі табиғатын, оған тән қасиеттерді, олардың өзара әрекеттесуінің бар байланыстарын ескере отырып құрылуы керек деген күмән жоқ. Диаспоралық топтарды жіктеудің көптеген негіздерін ұсынуға болады. Сонымен қатар, негіздерді таңдауды автор зерттелетін объектінің мәні ретінде талап етпейді. Осыған байланысты диаспоралық топтарды жүйелеудің бірнеше нұсқаларын ұсыну қисынды болып көрінеді, өйткені жүйелік тәсіл біз түсінетін құбылысқа тән ішкі ұйымның басымдылығын нақты анықтайды. Диаспоралық топтардың мәдениетін жіктеуді оларды ішкі және сыртқы топтарға бөлуден бастау қисынды деп санаймыз [48, б.42]. Бұл ретте ішкі диаспоралық топтарға өздерінің байырғы ұлттық-мемлекеттік білімінің шегінде қалатын және азаматтығын және басқа да мәдени-құқықтық атрибуттарын сақтайтындарды, ал сыртқы топтарға - осыдан туындайтын барлық салдарлары бар тарихи Отан мен бұрынғы мемлекет шеңберінен тыс қалғандарды жатқызуға болады. Мұндай бөлінудің маңызды мәні бар сияқты, өйткені ол диаспоралық топтың тағдырына ғана емес, сонымен бірге жалпы ана ұлтына да айтарлықтай әсер етеді.

Сонымен, ішкі диаспоралық топтарға екі негізгі кіші түр кіреді - бұл моно-этникалық мемлекеттердің аясында пайда болған және көп ұлтты мемлекеттердің аясында қалыптасқан мәдени-этникалық құрылымдар. Алғашқы кіші түрлерін

құрайтын және олардың ана ұлтының аясында қалыптасқан мәдени-этникалық қауымдастықтар, яғни белгілі бір ұлттық-мемлекеттік білімге атау берген ұлттың өзіндік ерекшеліктері бар. Шоғырландыру процесі барысында негізгі этникалық массивтің жекелеген бөліктері өмірдің, қызметтің және мәдениеттің кейбір ерекшеліктерін сақтауды жалғастыруда. Таңқаларлық құбылыс бар: бір жағынан, бұл диаспоралық топтар өздерінің этникалық мәдениетімен бірігуге бейім, екінші жағынан, олар бір уақытта өзіндік ерекшеліктерін сақтауға тырысады. Осыған байланысты мұндай шағын мәдени-этникалық құрылымдардың өміршеңдігінің негізі неде деген заңды сұрақ туындайды. Диаспоралық топтардың мәдениетінің өмір сүруінің негізгі себебі негізінен аумақтық-географиялық факторлармен анықталады. Бұл, ең алдымен, осы қауымдастық алып жатқан аумақтың жабық сипатын қамтуы мүмкін. Бұл жағдайда біз негізінен өте алыс, яғни шеткі мәдени-этникалық тұтастықтар туралы айтып отырмыз. Рас, кейде мұндай топтар ірі ұлттық-мемлекеттік мәдениеттің бір бөлігі ретінде анклавты құрайтын аумақтарды иемденуі мүмкін. Анклавтық позиция, сондай-ақ перифериялық, заттардың логикасына қайшы, белгілі бір дәрежеде этникалық бірегейлікті сақтауға ықпал етуі мүмкін. Бұл "этникалық тепе-теңдік" деп аталатын жағдай болуы мүмкін. Осыған байланысты біз келесі құбылысты айтамыз: бұл кезде кейбір диаспоралық топтар үлкен этникалық құрылымдардың аумағында орналасады. Сонда мұндай жағдай туындайды: бұл қарым-қатынастың барлық аспектілері "кво мәртебесі", яғни мәдениеттің өзгермейтін қатынасы сақталған кезде үлкен қанағат сезінеді. Бұл жағдайда біз қолданыстағы этномәдени жағдайды сақтау туралы айтып отырмыз.

Белгілі бір ұлттың құрамындағы салыстырмалы түрде кішкентай диаспоралық топтардың мәдениетінің сақталуының тағы бір себебі, жоғарыда айтылғандай, сыртқы әлеммен сенімді байланыс орнатуға мүмкіндік бермейтін өте қиын жағдайлары. Қазіргі заманғы технологиялық прогресс осы тұрғыда көптеген өзгерістер әкелсе де, кейбір ерекшеліктер жалғасуда. Әрине, бұл қазіргі өзара байланысты әлемде қажет болатын байланыстардың жүйелілігіне әсер ете алмайды. Мұндай шектеулі байланыстар этникалық мәдениеттің консервация үшін қоректік зат ретінде қызмет ететін оқшаулануға әкеледі.

Біз біртұтас моно этникалық мемлекет құрамындағы диаспоралық топтармен немесе Батыс әдебиетінде жиі аталатын Ұлт-мемлекетпен үлгі қарастырдық [49, б.118.]. Алайда, бұл мысал әдеттегі жағдай емес. Өйткені, әлемнің қазіргі этникалық картасында көпұлтты мемлекеттер басым. Мұндай мемлекеттік құрылымдарда диаспоралық мәдениеттің қалыптасуы мен өмір сүру жағдайлары айтарлықтай өзгереді. Полиэтностардағы алғашқы ерекшелігі-олардағы диаспоралық бірліктер салыстырмалы түрде көп. Бұл негізінен объективті де, субъективті тәртіптің бірқатар себептеріне байланысты олардың титулдық ұлттық қалыптасуынан тыс, бірақ осы мемлекеттілік шегінде қалатындар. Осылайша, көп ұлтты мемлекет аясында біз әр түрлі диаспоралық топтармен бар екенін білдік, олар, әдетте, бастапқы тіршілік ету ортасын, көбінесе диалектикалық тілдік ерекшеліктерді, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардағы көптеген нюанстарды сақтайды.

Генезисте де, тарихи тағдырларда да, ішкі диаспоралық топтардың бір-бірімен де, олардың титулдық ұлтқа деген қарым-қатынасында да қауымдастықтың көптеген мәдени элементтері бар екенін көру қиын емес. Диаспоралық топтар өздерінің тарихи ата-бабаларының өмір сүрген аумағында пайда болады, олар әдеттегі өмір сүру формалары мен өмір салтын, ана этносының ұлттық психологиясын бұзбайды. Олардың титулдық ұлтқа деген көзқарасы басқа жағдайларға қарағанда мардымсыз, сенімсіздік сезіледі, көптеген ұлттық белгілер мен әдеттердің, мінез-құлық стилінің және сана мен әрекеттің басқа компоненттерінің сәйкестігі сезіледі. Тағы бір таңғажайып нюанс бар. Демократиялық тұрғыдан қалыптасқан мемлекеттерде көбінесе ешкім ұлттық интеграция процесін мәжбүрлеуге, осыған байланысты бір мәдениетті мәжбүрлеуге, мәжбүрлеп ассимиляцияға қадамдарын жасауға тырыспайды. Әрине, егер біз ұзақ мерзімді перспектива туралы айтатын болсақ, онда мұндай диаспоралық топтарды титулдық ұлтпен мәдени біріктіру процесі генетикалық тамырлары бірдей емес, туыстық байланысы жоқ ұлттық қауымдастықтарға қарағанда тезірек алға жылжуы мүмкін.

Енді әртүрлі себептермен басқа, көбінесе көрші елдерден қоныс аударған аз немесе аз ықшам топтар болып табылатын диаспоралық бірліктерді қарастырайық. Жоғарыда біз оларды сыртқы диаспоралық топтар деп атадық [50, 58 б]. Осы топтарды талдау кезінде екі түр туралы айтуға болады. Бірінші жағдайда, сыртқы диаспоралық топтардың санына олар орналасқан аумақтағы титулдық ұлттарға байланысты топтар кіреді. Мұндай жағдайларда ұлттық қауымдастықтың қандай да бір «фрагменті» өзінің аналық тобына оралуы мүмкін. Осындай жағдайлардың жиынтығымен жаңадан пайда болған диаспоралық топтың мәдениеті өмір сүру жағдайларына тез бейімделіп, біраз уақыттан кейін титулдық ұлтқа қосыла алатындығы түсінікті. Диаспоралық топ генезисте онымен ортақ белгілері жоқ басқа ұлттың құрамына енген кезде бұл басқа мәселе. Әрине, осы түрдегі сыртқы диаспоралық топ жаңа ұлттық мәдениеттің матасына ену үшін көп уақыт пен күш жұмсауға мәжбүр. Мұндай ұлттық диаспоралардың мәдениеті көбінесе күрт дамиды, бұл олардың жаңа жағдайларға бейімделу және олардың ұлттық мәдени ерекшелігін сақтау мүмкіндіктерін жоққа шығармайды. Жіктеудің тағы бір негізі ретінде тарихи қалыптасу уақытын, диаспоралық топтардың өмір сүруінің уақыт аралығын қабылдауға болады. Уақытша белгіге негізделген бұл жүйе ішкі диаспоралық топтарға да қатысты екенін ескеріңіз, дегенмен ол негізінен сыртқы диаспоралық топтарды талдау кезінде айқын көрінеді.

Диаспора мәдениетін жіктеудің тағы бір белгісі ретінде диаспоралық топтың ана ұлтымен мәдени байланысының тереңдігі мен формаларын қарастыруға болады. Осыған байланысты мұндай мәдени байланыстардың бірнеше түрін бөліп көрсету заңды. Алғашқы вариация үшін диаспоралық топ пен ана ұлты арасындағы тығыз, жанды, тікелей байланыс, тұлғааралық деңгейдегі байланыстар, үздіксіз, кейде тіпті күшейе түседі. Бұған мәдени, экономикалық және басқа бағыттар бойынша байланыстарды да жатқызуға болады. Бұл жерде диаспоралық топ пен ана ұлтының аумақтық жақындығы факторы, сондай-ақ

тарихи Отанның одан бөлініп шыққан «өкілдерінің» тағдырына қатынасы маңызды болып табылады. «Дияспора – Атажұрт» жүйесіндегі осы нұсқалардың екіншісі жеткілікті тұрақты байланыстармен, туыстық және тұлғааралық байланыстардың жеткілікті деңгейімен сипатталады. Бұл әртүрлілік осы байланыстарды аз немесе аз тұрақты деңгейде ешқандай көтерілістер мен құлдырауларсыз ұстап тұрумен сипатталады. «Дияспора - Тарихи Отан» [51, 115 б.] саласындағы қатынастардың ең көп таралған түрі. Бірақ бұл жерде байланыстардың екінші нұсқасы біріншісінен үлкен қарқындылықта ерекшеленбейтінін атап өткен жөн. Сонымен қатар, оның салалары одан да шектеулі, ал мұндай байланыстарға қатысушылардың шеңбері тар. Сонымен, осы модельдердің үшіншісі өте әлсіз байланыс формаларымен сипатталады, олар көбінесе табиғатта сирек кездеседі, психологиялық себептермен, ата-баба дәстүрлерін құрметтеуден, ата-бабалардың жадынан немесе басқа моральдық және этникалық көзқарастардан туындайды. Бұл жағдайда іс жүзінде мәдени байланыстар, сауда алмасулары және бірлескен мәдени қызметке қатысу азаяды немесе тек әлсіреген түрінде пайда болады. Әрине, мұндай модель ана ұлтының тағдырына байланысты ажырасқан және одан алыс орналасқан дияспоралық топтарға тән. Алайда, ана ұлтымен байланыс деңгейі салыстырмалы түрде төмен болған кезде, бұл дияспоралық топтар көбінесе ішілік байланыстардың тереңдеуімен сипатталады. Бұл ана ұлтымен байланыстың жоқтығынан моральдық өтемақы ретінде қызмет етеді [52, б.9]. Содан кейін дияспоралық топ "миниатюрада" алғашқы ұлт ретінде пайда болады. Осының арқасында дияспоралық топтардың өкілдері этникалық тұлғаны, мәдени ерекшелігін, тілін сақтайды.

Критериалды белгі ретінде дияспоралық топ пен титулдық ұлттың этникалық және мәдени туыстық дәрежесі де болуы мүмкін. Бұл тұрғыда дияспоралық топтардың осындай екі түрін бөліп көрсету заңды: титулдық ұлтқа мәдени-этникалық тұрғыдан тығыз байланысты және онымен тығыз этникалық байланысы жоқ. Бірінші жағдайда дияспоралық топтар өздерінің этникалық мәдениетін, тілін, әдет-ғұрпын сақтау үшін байырғы ұлттың этномәдени арқауына ену үшін ерекше күш салудың қажеті жоқ екені түсінікті. Осыған байланысты екінші типтегі дияспоралық топтардың жағдайы басқаша көрінеді. Бұл жерде бөгде мәдениетке бейімделу, титулдық ұлттың психологиясы, белгілі бір дәрежеде оның өмір салтын, этникалық ерекшеліктің жеке ерекшеліктерін игеру міндеті тұр. Әрине, дияспоралық топтар мен титулдық ұлт арасындағы байланысты ұйымдастыру бұл жағдайда көп күш пен уақытты қажет етеді.

Бұл грация, негізінен, дияспоралық топтардың титулдық ұлт мәдени өмірінің әртүрлі салаларына интеграциялану деңгейі, олардың арасындағы қатынастардың деңгейі мен жетілуі бойынша саралануымен тығыз байланысты. Мұнда өзара әрекеттесудің екі айқын моделі де ерекшеленеді: бір жағынан титулдық ұлттың өміріне белсенді қатысатын дияспоралық топ, бір жағынан оның тәжірибесін жинақтайды, ал екінші жағынан бұл салаларға салыстырмалы түрде баяу, біртіндеп енуімен сипатталады.

Бірінші әртүрлілік дияспоралық топтардың өкілдері жаңа қоныстанудың

байырғы тұрғындарына мүмкіндігінше жақындасып, титулдық ұлттың мәдениеті мен дәстүрлерімен танысуымен байланысты. Яғни, осы немесе басқа диаспоралық топ өзінің этникалық ерекшелігін сақтай отырып, өмір салтының көптеген ерекшеліктерін, жаңа қоныс аудару ортасының күнделікті және дәстүрлі көзқарастарын игереді. Әрине, диаспоралық топтар ұлттық - мемлекеттік құрылымға атау берген адамдардың құндылық бағдарларын мәдени қазынаға енжар түрде сіңіріп қана қоймай, оларды өздерінің ұлттық модельдеріне қатысты сынайды. Диаспоралық мінез-құлық этносаралық өзара іс-қимыл шеңберінен тыс қалмайтыны және өз кезегінде жаңа қоныс аумағында тұратын басқа қауымдастықтарға аз әсер ететіні сөзсіз.

Осылайша, қарастырылған этникалық және ұлттық топтар өздерінің сипаттамаларында біздің зерттеу тақырыбымыздан, яғни диаспорадан ерекшеленеді. Жоғарыда айтылғандардың негізінде, диаспораны өзара және аналық этникалық топпен тығыз байланыста болатын және ұстап тұратын этникалық қауымдастықтардың жиынтығы ретінде айқындау орынды болып көрінеді. Диаспора әлеуметтік құрылым ретінде шет мемлекеттерде оның мүшелерінің ортақ, жақын мүдделері мен әлеуметтік мәртебесі бар екендігімен ерекшеленеді.

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, диаспора өзін-өзі ұйымдастырудың жоғары дәрежесі болып табылады, жоғарыда келтірілген ұғымдармен салыстырғанда, олардың негізінде қалыптасады, оның институционализацияланған және этномәдени, этносаяси мазмұны болады.

Қазіргі диаспоралар-бұл қазіргі әлемде болып жатқан мәдени процестерге ғана емес, сонымен бірге мемлекеттердің ішкі саяси дамуына, аймақтық және халықаралық байланыстар жүйесінің жағдайына әсер ететін этномәдени және этносаяси күш. Осылайша, диаспора-этникалық топтар негізінде қалыптасатын этномәдени және этносаяси құбылыс. Диаспора үшін келесідей мінездемелер тән: а) тұратын елімен де, этникалық отанымен де этномәдени байланыстардың болуын болжайтын бірнеше этникалық өзін-өзі сәйкестендіру; ә) диаспораның сақталуы мен дамуын қамтамасыз ететін институттар құру; б) тұру елімен де, титулдық мемлекетпен де мемлекеттік институттармен өзара әрекеттесу стратегиясының болуы.

Диссертант жүргізген «диаспора» ұғымын, диаспораның қоғамның этномәдени құрылымындағы орны мен рөлін зерттеу оның мәдениетін зерттеу әдіснамасын талдауға мүмкіндік береді.

1.2 Этникалық диаспора мәдениетінің жүйесі мен генезисі

Этнос мәдениеті деген ауқымды ұғым. Ол халықтың даралығының тарихын, оның қазіргі замандағы болмысын айқындаушы – феномен. Этнос дегенде, оның этникалық табиғаты сөз болады дедік, бірақ оны әдет, ғұрып, салт-сана, дәстүр шеңберінде ғана қарамай, халықтың бүкіл болмысынан іздеу қажет. Айталық, еврей этносы дегенде ойға бірден не келеді, немесе неміс этносы дегенде бірден не айтпақпыз. Алғашқысы туралы, еврей этносының асқан прагматизмі, екінші жағдайда ұқыптылық, тәртіптілік неміс этносына тән дегенге қарсы дау айту қиын[53].

Этникалық диаспора мәдениетін қарастыруда ең алдымен этникалық диаспора мәдениетін хаосты еңсеруге және өзін-өзі қорғауға ұмтылатын жүйе ретінде ұйымдастырушы күш екенін ашып алу қажет. Бұл ретте мәні мен өмір сүруінің диалектикасын ескеру қажет, яғни этникалық диаспораның мәдениеті құрылымының ерекшеліктерін оның шекарасы шеңберінде оған тән болуы мүмкін модификацияларды қарастыру қажет. Жүйенің түрі осы орайда өте маңызды болып табылады. Ашық жүйе ретінде диаспора мәдениетіне мәдениетаралық байланысқа жол беру үшін оған арнайы кодтың қолданылуы шарт.

Этникалық диаспора мәдениетін жүйе ретінде қарастыру үшін мәдениет — этникалық мәдениет — этникалық диаспора мәдениеті ұғымдарының арақатынасы логикасын құру қажет. Бүгінгі таңда мәдениетті анықтау тәсілдерінің ішінен мәдениетті адам әрекетінің ерекше тәсілі ретінде түсіндіретін іс-әрекет тәсілі қолданылады[54].

Бұл мақалада этнос мәдениеті мен этникалық мәдениет ұғымдары ажыратылып қарастырылады. Дәстүрлі түрде этнос мәдениеті деп осы игіліктің әртүрлі элементтері мен құрылымының ерекше этникалық бояуы бар ма немесе этникалық бейтарап болып табылатындығына қарамастан, оның жекелеген өкілдері, жергілікті топтары, этноәлеуметтік организмдер мен т.б. тұлғасындағы осы этностарға тән мәдени игіліктің барлық жиынтығы біріктіріледі. Этникалық мәдениет деп "біз — біз емес" оппозициясы (немесе "біздікі — біздікі емес") шеңберінде этнодифференциялаушы функцияны орындай отырып, сондай-ақ өз бірлігін әртүрлі, көбінесе осы этностың дисперсиялық шашыраңқы бөліктерін түсінуге ықпал ете отырып, этнодифференциялаушы функцияны орындай отырып, этникалық ерекшелікке ие мәдени элементтер мен құрылымдардың жиынтығы ғана түсініледі. Қазіргі таңдағы контекстегі этникалық мәдениеттің басты міндеті, сайып келгенде, халықтың тиісті топтарының этникалық тиістілігін білдіретін әлеуметтік-мәдени даму мен мәдени үлгілерді қалпына келтірудегі тарихи сабақтастықты қолдау шарттары мен мүмкіндіктеріне негізделеді.

Этникалық диаспора мәдениеті жүйесінің ерекшеліктерін қарастыру этникалық мәдениет құрылымын қарастыру арқылы мүмкін. Ұлттың мәдениетін теориялық талдаудың әмбебап концептуалды моделі этникалық мәдениет құрылымы негізгі үш компоненттен: ядро, этникалық мәдениет элементтері және қорғау белдеуінен тұратындығын көрсетеді.

Этникалық мәдениеттің ядросы этногенез бойы қалыптасады, этникалық мәдениетті ыдыраудан сақтайды, басқа мәдениеттерден кірмелердің мөлшерін анықтайды. Ядро жүйенің ерекше түйін элементі болып табылады және өзінде: а) жүйе туралы ақпаратты (жүйе естелеігі); ә) жүйе элементтерінің өзара әрекеттесуінің негізгі энергетикалық потенциалын; б) жүйе элементтері арасындағы коммуникативтік үрдістерін шоғырландырады. Ол екі негізгі құрылымнан тұрады: біріншісі тұрақты және өзгеріссіз сипатталады, ол қатты ядро функциясын орындайды, екіншісі ядро мен периферия арасындағы өзара әрекеттесудің "катализатор" функциясын орындайды, сондықтан қозғалмалы және өзгермелі болады.

Жүйелік ядро үш негізгі функцияны орындайды, ол келесідей өзара қарым-қатынастарды қамтамасыз етеді:

- жүйе және сыртқы ортаның;
- жүйенің ішкі элементтерінің;
- бірінші және екінші функциялардың құрылымдарымен немесе «катализатор функциясы»[55,б. 12].

Этникалық мәдениеттің элементтері - мәдениеттің құрамдас бөліктері: құқық, мораль, дін, өнер, ғылым, мәдениет нысандары және қорғау белдеуі - уақыт пен кеңістікте этникалық мәдениетті сақтау және дамыту тәсілдері (дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер, өмір салты және т.б.) жиынтықта шеткі (периферия) саласын құрайды, жүйелік ядро тарапынан ұйымдастырушылық және ретке келтіретін әсерді тек ішінара (уақытша, фрагменттік) сезінеді. Этникалық мәдениеттің қорғаныс белдеуі әлеуметтік, зияткерлік және адамгершілік дәстүрлерден құралады. Ол мәдениетті ыдырау мен трансформациялаудан қорғайды, сонымен қатар мәдениетті өзгеріс жағдайларына бейімделуге мүмкіндік беретін адаптация механизмдерімен қамтамасыз етеді[56]. Этникалық мәдениет элементтерінің арасынан (мораль, дін, құқық, өнер) доминант ерекшеленеді (мәдениеттің бір немесе бірнеше элементтері), бүкіл ұлттың рухани потенциалы, дүниетанымы осы доминантта көрініс табады.

Мәдениеттің екі негізгі функциясын ерекше атап өтуге болады:

- қоғамды табиғатпен табысты күресу үшін, оның негэнтропия деңгейін үнемі арттыру үшін барлық қажеттіліктермен қамтамасыз ету;
- өз ұтқырлығымен, серпінділігімен, өнімділігімен қамтамасыз ету, пайдалы әсер коэффициентін арттыру механизмдер тиімділігін арттыру, яғни тоқтаусыз өзін-өзі жетілдіру[57]. Осы екі маңызды функцияларды бастапқы деп танып, этникалық мәдениеттің мәнін толықтай ашып беретіндеріне тоқталсақ (онтологиялық, эстетикалық, әлеуметтік, тарихи, рефлексивті, аксиологиялық, этикалық, коммуникативтік, психотерапевтік).

Онтологиялық функциясы әлемнің басым моделін (әлемнің көрінісін) анықтайды. Мұнда мәдениет әлемнің және оның жеке элементтерінің пайда болуын, дамуын және қызмет ету заңдарын интуитивті түрде анықталап, жүйеленеді.

Эстетикалық функциясы осы әлемнің сұлулығы, үйлесімі, мейірімділігі

туралы этникалық түсініктерді құрастыру арқылы жүзеге асырылады.

Әлеуметтік функциясы социумның салыстырмалы тұтастығын қамтамасыз етеді. Этникалық мәдениетте жыныстық, жас ерекшеліктері мен әлеуметтік мәртебесіне сай сәйкестік өлшемдері жасақталады және нақты сақталады.

Тарихи функция ұлттың уақыт ішінде өзін өзі көру қабілетіне негізделеді. Тарихи функция қоғамдық сананың қалыптасуын қамтамасыз етеді, өйткені әлем пен ондағы адамның орнына көзқарастың кез келген жүйесі оның тарихи тәжірибесіне негізделеді. Осы тәжірибе қоғамда үстемдік ететін рухани және материалдық құндылықтардың сипатын, сондай-ақ олардың иерархиясын көрсетеді. Өткенді білу қоғам мәдениетінің қажетті құрамдас бөлігі болып табылады. Адамның болашағы оның өткен тарихи оқиғалар туралы ақпаратты сақтау, оларды дұрыс бағалау және сабақ алу қабілетіне байланысты.

Рефлексиялық функциясы жеке тұлға мен этнос деңгейлерінде этноидентификация және этнодифференция процестерін жүзеге асыру кезінде іске асырылады.

Этникалық мәдениеттің аксиологиялық функциясы этностың өмір сүру және дамуы құндылықтарын тұрақты өндіруден тұрады. Этникалық мәдениеттің өзі қиын кезеңдерде ұлт үшін өзіндік құндылық бола алады.

Этикалық функция халықтың адамгершілік нормаларын қамтитын "моральдық кодексін" әзірлеуді білдіреді, ол өз құрамына жалпы адамзаттық адамгершілік нормаларын қосады.

Коммуникативті функция барлық деңгейлерде (ғарыштан бастап тұлғааралық дейін) этнос қарым-қатынасының регламенттелген ережелерінен тұрады.

Психотерапевтік функция социумды тұрақтандыру механизмдерінің жұмысын қамтамасыз етеді. Мұндай тетіктер, ең алдымен, әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер болып табылады.

Этникалық мәдениетті жүйе ретінде көрсете отырып, этникалық диаспора мәдениетін жүйе ретінде қарастырайық.

Диаспора мәдениеті ұғымын нақтылау үшін бізге диаспора ұғымын анықтау қажет. Диаспора ұғымы бастапқыда б. з. д. VI ғасырда Палестинадан тыс еврейлердің орналасу феноменін белгілеу үшін қолданылған. Диаспораның жалпы қабылданған дефинициясы бүгінде жоқ. Оны сипаттау үшін елеулі, тән белгілерді анықтауға тырысады:

- Атажұртқа деген шашраңқы орналасуы, көп жағдайда зорлық-зомблық салдарынан болады;

- жұмыс іздеуде, сауда мақсаттарымен немесе отарлық амбицияларды қанағаттандыруда Отаннан тыс жерледі экспансиялау;

- жоғалтып алған Отанды ұжымдық еске сақтау және мифологизациялау; бабалардың мұрасын идеализациялау;

- ұзақ уақыт сақталатын күшті топтық этникалық сана; қожайын-қоғамға деген тұрақсыз көзқарас;

- басқа елдердегі этникалық қандастарына деген ынтымақтастық сезімі;

- шыдамдылық танытатын қабылдаушы елдерде жасампаз және бай ауқатты

өмірдің мүмкіндігі[38, б.69].

Этникалық диаспора мәдениетінің осы негізгі іргелі жүйелі сапасын қарастырайық

1. Этникалық диаспора мәдениетінің ұйымдастырылуы осы жүйе элементтерінің функционалдық қосымша негізінде қол жеткізілетін ресурстардың қасиеттері мен жинақталуының фокусалуының арқасында бүкіл жүйенің іс-қимылдарының үйлестірілуін анықтайды, бұл жүйенің туындайтын қайшылықтарын шешуге мүмкіндік береді.

2. Этникалық диаспора мәдениетінің тұтастығы оның өзгермелі орта жағдайында өзінің сапалық ерекшелігін сақтау қабілеттілігімен айқындалады. Интеграциялану-оның бөліктерінің тұтас тұтастығын қамтамасыз ететін тұтастықтың маңызды құрамдас бөліктерінің бірі. Осындай тұтастықтың нәтижесінде бөліктердің қасиеттері өзгереді және нақты тұтастыққа тән және оның жеке элементтерінің қасиеттерінен ерекшеленетін сапалы өзгедей көрінеді. Тұтастық белсенділіктен, яғни жүйенің өз-өзін итермелеуінен көрінеді.

Тұрақтылық-этникалық диаспора мәдениеті тұтастығының маңызды компоненті. Бұл жүйенің жойғыш әсерлерге қарсы тұру қабілеті. Тұтастық аспектілерінің бірі-жүйе деңгейлерінің, оның элементтерінің тігінен сәйкес келуін болжайтын иерархиялықпен толықтырылған байланыстылық.

3. Этникалық диаспора мәдениетінің жүйе ретіндегі күрделілігі ең алдымен жүйе элементтерінің сандық және сапалық айырмашылығында, яғни әралуандықтан көрінеді. Пайда болатын және еңсерілетін қайшылықтар-бір мезгілде жүйенің даму көзі мен салдары. Нәтижесінде күш пен кернеудің жүйелік орталықтарының динамикалық тепе-теңдігі қамтамасыз етіледі.

4. Этникалық диаспора мәдениетінің функционалдық анизотропиялылығы функционалдық мүмкіндіктердің біртекті және бірқалыпты еместігін білдіреді. Ол элементтердің функционалдық теңсіздігімен және құрылымдық компоненттердің байланысымен, ұйымдастырушылық қарама-қайшылықпен және әсерлерге әртүрлі сезімділікпен сипатталады.

5. Этникалық диаспора мәдениетінің инерциялығы өз жағдайын сақтау және өзгертуге әкелетін факторларға белгілі бір қарсылық көрсету қабілетіне негізделген. Инерциялық жүйенің бір күйден екіншісіне ауысуы үшін кез келген әсер ету кезінде біраз уақыт қажет, яғни әсерге реакцияның кешігуі орын алады. Сонымен қатар, инерциялық белгілі бір күштер мен оларға қарсылық әсерінің нәтижесі ретінде бір күйден екіншісіне өту кезінде жүйеде ұйымдастырушылық ауытқулар нәтижесінде бөгеу жүйесінің жұмыс істеу тиімділігін төмендететін бөгеуілдердің пайда болуымен көрінеді.

6. Этникалық диаспора мәдениетінің ашықтығы. Ашықтықтың сапалық сипаттамалары этникалық диаспора мәдениетінің оны қоршап отырған ортамен тұрақты зат, энергия немесе ақпарат алмасу жағдайында болуын болжайды. Этникалық диаспораның мәдениеті осыған байланысты тұрақты құрылым емес, жаңа мазмұнды жаңартатын құрылым-процесс ретінде әрекет етеді[58].

Этникалық диаспора мәдениетінің табиғаты күрделілік деңгейі жоғары жүйе ретінде оны үш жақты қарауды талап етеді: пәндік, функционалдық және тарихи.

Этникалық диаспора мәдениетін жүйелі түрде қарауда осы аспектілердің өз ерекшеліктері болады.

Этникалық диаспораның мәдениетін тұтас бөліктен жеке бөлікке қарай қарастыру кезінде пәндік талдау жүйедегі әрбір компоненттің орнын және оның функцияларын анықтауға, сондай-ақ этникалық диаспора мәдениеті үшін қандай компоненттер қажет және жеткілікті болып табылатынын анықтауға мүмкіндік береді.

Одан әрі диаспораның этникалық мәдениетінің құрылымын қарастырайық. Диаспора мәдениетінің құрылымы этникалық мәдениеттің құрылымына ұқсас үш негізгі компоненттен тұрады: ядро, диаспора мәдениетінің элементтері және қорғау белдеуі. Диаспора мәдениетінің құрамдас бөліктері жүйені сақтау және дамыту жөніндегі функцияларды орындайды, алайда бұл компоненттердің мазмұны айтарлықтай өзгереді. Диаспора мәдениетінің басты мақсаты – өзін тұтастық ретінде сақтау және мүмкіндігінше дамуы – ядроның мазмұнына шешуші күш ретінде әсер етеді. Инновацияны әлем моделіне енгізу айтарлықтай әсер етпейді, алайда ландшафт әсерінен қоныс аударушылардың әлемнің шығу тегі, әлемнің құрылысы, кеңістік пен уақыт туралы түсініктерін өзгертеді, мысалы, моңғолия қазақтарының Атажұрттағы қандастарымен салыстырғанда жыл мезгілдерін басқаша қабылдайды, көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын моңғолия қазақтары ата-бабалырымыздың жыл мезгілдерін түсінуін сақтап қалды деседе болады. Қажеттіліктер, мүдделер, құндылықтар жүйесі де өзгереді. Атажұртта қалған Отан сезімі, отбасы, атажұрттық рухани мәдениетінің материалдық және элементтері ерекше маңызға ие болады. Саны жағынан көп салауатты ұрпақты көбейтуге ұмтылыс байқалады, этникалық ынтымақтастық құндылығы жоғарлайды[59].

Көптеген сау ұрпақтарға бағдарланғаны байқалады, этникалық ынтымақтастық құндылығы жоғарылайды: халық құндылық ретінде. Жағрапиялық жағдайдың өзгеруі мен бөгде мәдени орта адамдардың психологиялық келбетінің өзгеруіне әкеледі. Ұлттың тұтастығын қамтамасыз ететін механизмдер (салт-дәстүрдің, әдет-ғұрыптың, саяси, шаруашылық-экономикалық, рухани-идеологиялық байланыстардың және этностағы қарым-қатынастардың дүниетанымдық негіздері) өзгереді.

Мәдениет дәстүрлерінде оның сақталуын қамтамасыз ететін басты тетіктер ретінде мәдени ядроның шекарасынан өтпейтін өзгерістер орын алады.

Этникалық диаспора мәдениетінің элементтері – мәдениеттің құрамдас бөлігі: құқық, мораль, дін, өнер, ғылымформалары. Басқа мәдени, әлеуметтік және құқықтық қоғамда бола отырып, диаспора мүшелері өздері тұратын қоғамның құқық нысандарын жиі қабылдайды. Бұл ретте ана мәдениетінің элементтерін (дін, халық шығармашылығы, тамақтану жүйесі және т.б.) сақтауға тырысады. Этникалық диаспора мәдениетінің қорғау белдеуі мәдениетті трансформация мен бұзылудан қорғайтын, жұмыс істейтін механизмдер ретінде дәстүрлер болып табылады. Қорғаныс белдеуі диаспораның мәдениетіне өзгермелі жағдайларға бейімделуге мүмкіндік береді.

Этникалық диаспора мәдениетінің құрылымында мынадай ерекше

сипаттамаларды байқауға болады:

этникалық мәдениет өкілдерінен құндылықтар иерархиясының өзгеруі; құндылықтар санының қысқаруы мүмкін немесе этникалық мәдениет құрылымында басты болып табылмайтын құндылықтар алдыңғы қатарға шығуы мүмкін (мысалы, атажұрттан тыс жерде тұру жағдайында отбасы сияқты құндылық рудың құндылығына қарағанда басым болып табылады).

- этникалық диаспора мәдениеті өкілдерінің тарихи жады көлемінің өзгеруі атажұртпен тұрақты байланыстың болмауына байланысты

- мәдениеттердің сақталуын қамтамасыз ететін әлеуметтік институттардың өзгеруі диаспора мүшелерінің қабылдаушы мемлекетте бар әлеуметтік қатынастар жүйесін қабылдауымен байланысты.

- мәдениет элементтерінің жалпы көлемінің өзгеруі мәдениет элементтерін мәдениет қызметінің жаңа жағдайларында пайдалану мүмкіндігі мен қажеттілігімен байланысты.

Таңдалған сипаттамаларды егжей-тегжейлі қарастырайық.

1. Этникалық диаспора мәдениетінің ашықтығы. Диаспора мәдениеті өзінің бүкіл құрылымының қалыптасқан компоненттері инновацияларды енгізу жолымен "жұмыс істеуге" мәжбүр. Егер этникалық мәдениет үшін инновацияларды енгізу оның одан әрі өмір сүруінің шарты болып табылмаса, онда диаспора мәдениеті үшін инновациялар ауадай қажет болып табылады. Этникалық диаспораның мәдениеті үшін инновациялар мәдениеттің жаңа ортаға бейімделуінің қажетті шарты ретінде әрекет етеді. Диаспора мәдениетінің ашықтығы сол мәдениеттің сақталуын қамтамасыз етеді. Зерттеушілер латыштардың, немістердің, чуваштардың этнодисперсті топтарының даму ерекшеліктерін зерттей отырып, этникалық топтардың мәдениетінде ең үлкен өзгерістер қоныс аударушыларды орналастыру процесі аяқталғаннан кейін алғашқы 10-15 жылда болғанын, яғни этнокалдық топтардың мәдениет құрылымының ашықтығы мәдениеттің табысты қызмет етуі мен дамуының қажетті шарты болғанын атап өтті [60, б. 136].

2. Диаспора мәдениеті өз-өзін ұйымдастырушы жүйе болып табылады. Онда үнемі сапалы күрделену және соған байланысты барлық жүйенің өсуі болады. Диаспора мәдениетінің әрбір деңгейі және жүйенің өзі тұтастыққа дейін өзін-өзі қамтамасыз етуге қабілетті. Олай болмаған жағдайда, біз бүгінде этникалық диаспора мәдениетінің дамуы мен өмір сүру мүмкіндігін белсенді түрде дәлелдейтін түрлі диаспоралардың мәдениетін талдау мүмкіндігіне ие болмас едік.

3. Жүйенің барлық компоненттерінің бейімделуінің жоғары деңгейі. Диаспора мәдениетін дамуы айналадағы басқада ұлттар мәдениетінің жекелеген элементтерінің өзара ықпал етуі мен араласуы бағытында дамиды. Нәтижесінде әртүрлі қабаттар симбиозы, мәдени элементтердің диффузиясы болып табылатын мәдениет қабаты қалыптасады, олардың болуы мәдениеттің жоғары бейімделу функциясы мен оның икемділігінің жоғары екендігін дәлелдейді.

4. Құрылымдық элементтердің толық еместігі, кереғарлығы этникалық диаспора мәдениетінің белгілі бір құрылымдық компоненттерінің жұмыс істеуі

үшін жағдайлардың (географиялық, саяси немесе басқа да себептер бойынша) болмауымен айқындалады. Бұл алшақтық этникалық мәдениеттің құрамдас бөліктерінен, диаспора мәдениетінің құрылымдық құрамдас бөліктеріндегі инновациялар санынан көп пайда болуымен өтеледі.

Этникалық диаспора мәдениетін функционалдық талдау кезінде сыртқы және ішкі қызмет ету ерекшеліктерін, яғни сыртқы орта жүйесі ретінде этникалық диаспораның мәдениетіне әсерін, сондай-ақ барлық жүйенің басқа компоненттерімен өзара әрекеттестікте әрбір компоненттің дамуын қадағалау маңызды. Этникалық диаспора мәдениетінің ішкі қызмет ету аспектісін зерделеу оның өзіндік толымдылығы мен тұтастығына қол жеткізуін зерттеуге мүмкіндік береді; этникалық диаспора мәдениетінің барлық жүйесінің сыртқы қызмет ету аспектісін зерделеу оның деңгейін анықтауға мүмкіндік береді, оның күрделілігі мәдени өзара іс-қимыл спектрінің кеңдігімен айқындалады. Этникалық диаспора мәдениетінің негізгі функцияларын және олардың ерекшеліктерін атай отырып, бұл функциялардың пайда болу дәрежесі мен күші әр жағдайда әр түрлі болуы мүмкін және этникалық диаспора мәдениетінің даму жағдайларына байланысты болады.

Диаспора мәдениетінің онтологиялық функциясы әлемнің пайда болуының, кеңістіктің көптігі немесе бірқалыпты болуы, уақыт пен мәңгілікті және т. б. туралы мәселелер шешілетін басым модельді (әлемнің көрінісін) анықтайды. Алайда өмір сүрудің географиялық жағдайлары, сондай-ақ мәдениетаралық коммуникацияның әртүрлі дәрежесі әлемнің қазіргі моделіне әртүрлі сипаттағы өзгерістер енгізе алады.

Диаспораның этникалық мәдениетінің эстетикалық қызметі этностың әлеміндегі дәстүрлі элементтерді және инновацияны біріктіру жолымен сұлулық пен үйлесім туралы түсінік береді.

Диаспора мәдениетінің әлеуметтік қызметі билік қатынастарының жаңа түрін және әлеуметтік мобильділік моделін анықтайды. Осы функцияны іске асыру кезінде этникалық диаспора мәдениеті, әдетте, қабылдаушы аймақтың әлеуметтік өмір сүру жағдайларын қабылдай отырып, өз мүшелерінің әлеуметтік ұтқырлығын қалыптастырудың қажетті шарты ретінде, отбасы ішіндегі қатынастар моделін күшейтеді.

Диаспора мәдениетінің тарихи қызметі әсіресе айқын көрінеді, өйткені тарихи тағдырдың ортақтығы, өмір сүру қоғамдастығы мәдениетті сақтаудың шарты болып табылады. Өз Отанының және өз халқының өткені туралы білім диаспора мүшелері үшін оларды өзіндік сәйкестендіру құралы болып табылады. Сақталған тарихи білімдер нағыз таным құралы ретінде қызмет етеді. Сонымен қатар, халықтың тарихи жинақталған мәдени құндылықтары оның ұлттық ерекшелігін сақтаудың кепілі болып табылады.

Диаспора мәдениетінің рефлексиялық функциясы нақты, бірақ жеткілікті түрде айқын жүзеге асырылады. Этникалық диаспора мәдениетінің өкілдері өздерін белгілі бір этнос өкілі ретінде сезінуі мүмкін, бірақ өзін осы этносқа тән белгілі бір ішкі топпен байланыстыруын доғарады. Мысалы, шетелде тұратын қандастарымыздың арасында жүзге, руға жіктелуі айқын көрініске ие емес.

Диаспора мәдениетінің аксиологиялық қызметі этникалық мәдениеттің өзгермелі кезеңде халық үшін өзіндік құндылыққа айналатынын көрсетеді. Сонымен қатар, халықтың рухани және материалдық мәдениетінің бірінші кезектегі құндылықтары атажұрт этносының өмір сүру жағдайында ондай болмаған, адам өмірінің әдеттегі атрибуттары ретінде бағаланған (мысалы, ана тілі) болуы мүмкін.

Диаспора мәдениетінде этикалық қызметтерді іске асыру кезінде дәстүрлі мәдениетте әзірленген және басқа мәдениеттерден алынған адамгершілік нормалары біріктірілген "моральдық кодекс" құрылып, жұмыс істейді. Алайда диаспоралардың түрлі мәдениеттерінде инновациялардың әрекет ету дәрежесі мен тереңдігі тұтастай алғанда мәдениетті ұйымдастыру сапасына байланысты әр түрлі болады.

Диаспора мәдениетінің коммуникативтік қызметі этникалық дәстүрлер мен жаңашылдықтар синтезінің нәтижесін көрсететін қарым-қатынас дәстүрлерін (барлық деңгейде) ескере отырып жүзеге асырылады. Қарым-қатынастағы тілдік кедергілер мәдени қарым-қатынас нәтижелеріне елеулі әсер етуі мүмкін. Ұқсас мәдениеттерге (мысалы, түркі тілдері тобы: қазақ, татар, ұйғыр және т.б.) коммуникативтік қызметті жүзеге асыру оңайырақ, алайда мәдениетті иесіздендіруге кедергі келтіретін үлкен күш-жігер қажет.

Психотерапевтік қызмет: дәстүрлі мәдениет адамның қорғалу дәрежесі бойынша қазіргі заманғы мәдениетке қарағанда анағұрлым тиімді, онда социумды тұрақтандыру тетіктері (дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар) бар. Дәстүрді сақтауға мүмкіндік болмаған жағдайда, социумды қорғау тәсілдерінде терең өзгерістер пайда болады.

Этникалық диаспора мәдениетін тарихи талдау кезінде зерттеудің екі векторы қолданылады — генетикалық және болжамдық. Болжамдық вектор этникалық диаспора мәдениетінің одан әрі жолы туралы гипотезалық түсінікті қалыптастыруға және этникалық диаспора мәдениетін сақтау және дамыту үшін жағдай жасау бойынша ұсынымдарды қалыптастыруға мүмкіндік береді. Әрине, ұсынымдарды тұжырымдау зерттеудің генетикалық векторының нәтижелерін шекті есепке алу кезінде объективті болуы мүмкін. Генетикалық векторды зерттеу этникалық диаспора мәдениетінің жүйе ретінде қызмет ету ерекшеліктері мен мазмұнының ерекшелігін нақты анықтауға мүмкіндік береді. Генетикалық вектор атажұрт мәдениетінен этникалық диаспораның пайда болуы мен дамуының тарихын қамтиды.

Кез келген мәдениеттің қалыптасуы мен дамуына әсер ететін басты факторлар болып табиғи және әлеуметтік (саяси, экономикалық, діни, тілдік) факторлар табылатыны белгілі. Этникалық диаспора мәдениетінің генезисі көбінесе "мұраға" байланысты болады, яғни жаңа жағдайда қалыптасып келе жатқан диаспора мүшелерінің өзіне алатын мәдени мазмұнға байланысты болады. Этникалық мәдениет географиялық ортамен әр түрлі тәсілдермен байланыста болады: адам жасаған материалдық нысандар арқылы, адамның табиғатпен әсер ету түрі мен дәрежесін анықтайтын көптеген қызмет түрлері арқылы, адамның оның қоршаған әлемге, онда қалыптасқан құндылықтық

критерийлерге негізделген қатынасы арқылы. Яғни, мәдениет ландшафтқа және қызмет процестеріне мәдениет пен табиғатты байланыстыратын энергия мен ақпарат ағындары арқылы кіреді. Мәдени ландшафтта зияткерлік-рухани мәдениеттің әлеуеті жинақталады. Табиғи және мәдени қабаттар арасындағы байланыстардың сипаты мен көптүрлілігі ландшафттың мәдени құрамдас бөлігінің даму деңгейіне байланысты. Этникалық мәдениет өзінің дәстүрлі тәсілдерімен және қызмет әдістерімен, дәстүрлі әдет-ғұрыптарымен табиғи ландшафттармен неғұрлым органикалық байланысты болады. Табиғаттың әсері тұрғын үйді, еңбек құралдарын, тұрмыс заттарын және киім дайындауда белгілі бір материалдарды пайдалануда байқалады[61].

Этникалық мәдениеттің даму шарттарының өзгеруі нәтижесінде мәдениеттің барлық құрылымдық компоненттерінің өзара іс-қимыл жүйесінде тепе-теңсіздік (ол мәдени динамиканың факторы болып табылады) сөзсіз орын алады. Этникалық мәдениет өзгереді, этникалық диаспора мәдениеті жағдайына түседі [62].

Белгілі бір уақыт аралығында этникалық мәдениет дағдарыстық динамика жағдайында болады, осы динамика кезінде заманауи мәдениет дәстүрлі мәдениетке қайшы болады, мәдениеттің архаикалық қабатына қарай бас бұрады, қысқаша айтқанда модернизация архаикалық мәдениеттің басымдылығына жол береді.

Дәстүрлі "ортаңғы" мәдениет тұрақты нормативтіліктің консервативті сақтаушысы, тежеуші элемент, өмір сүру ресурсы болып табылады. Дәстүрлі мәдениетті дұрыс бағаламау мәдени жүйелілікті сындыруға әкелуі мүмкін, ал аса бағалап жіберу тоқырау мен регреске ұшыратуы мүмкін.

Этникалық мәдениеттің этникалық диаспора мәдениетінің жағдайына көшуіне, жай-күйінің өзгеруіне қатысты бірқатар ережелерді тұжырымдаған жөн.

1. Этникалық мәдениет жүйесіндегі теңгерімсіздік мәдени динамиканың факторы және этникалық диаспора мәдениетін қалыптастырудың бастапқы кезеңі болып табылады.

2. Этникалық мәдениет негізінде сақталуы және мәдениеттің барлық қабаттарының (архаикалық, дәстүрлі, модерндік) іс-қимылына дайындығы мәдени динамика процесінің табыстылығын және оның этникалық диаспора мәдениетіне өзгеруін қамтамасыз етеді.

3. Этникалық мәдениеттің оңтайлы жұмыс істеуі жағдайында оның аталған құрамдастары (архаикалық, дәстүрлі, модерндік) ымыралы комбинацияда болады. Этникалық мәдениет құрылымындағы тепе-теңсіздік нәтижесінде ымыралы комбинация бұзылады және жүйе жаңа компромиссті іздеуге кіріседі, яғни, тепе-теңдіктің нәтижесі болып табылатын импульстердің әсерімен белсендіруге әрқашан дайын архаикалыққа жүгіну арқылы жаңа жүйелеуді жасауға кіріседі.

4. Этникалық мәдениетті этникалық диаспора мәдениетіне айналдыру этникалық мәдениеттің "бастапқы режимде" қызмет етуінің ұзақ тарихи кезеңінде болады, ол кезде мәдениеттің одан әрі өмір сүруін таңдаудың ықтимал нұсқалары туралы мәселе туындайды.

Этникалық диаспора мәдениетін қалыптастыру оның қабылдаушы аймақтың табиғи және әлеуметтік факторларына бейімделуі арқылы жүзеге асырылады. Әртүрлі жергілікті қоныстарды зерттеушілер, әдетте, этникалық диаспораның мәдениетін "оны қабылдайтын аймақтың экономикалық және саяси жағдайларын" алып, ал табиғи, діни және тілдік жағдайларға бейімдейтінін атап өтті. Әрбір нақты жағдайда табиғи, діни және тілдік факторларға бейімделу деңгейі мен тереңдігі әртүрлі және этникалық мәдениеттің қалыптасуының табиғи жағдайларына, діннің жақындығы мен тілдердің туыстығына байланысты. Осылайша, этникалық диаспора мәдениетінің генезисі этникалық мәдениеттің табиғи, тілдік және діни сипаттағы бейімделу процестеріне дайындығына негізделген. Осы процесті, сондай-ақ этникалық диаспора мәдениетін сақтау мен дамытуды қамтамасыз ететін механизм болып салт-дәстүр табылады. Мәдени динамика механизмдерінің әртүрлі интерпретацияларында ғалымдар дәстүрлерді трансляциялау процесінсіз мәдениеттің болуы мүмкін еместігін айтады. "Мәдениет" термині феноменді білдіреді, ал "дәстүр" — оны қалыптастыру, трансмиссиясы, жұмыс істеу тетігі; егер мәдениет - адам қызметінің ерекше тәсілі болса, онда дәстүр осы қызмет жүзеге асырылатын маңызды механизмдердің бірін білдіреді. Бұл механизм жұмыс істеуі үшін жинақталған тәжірибе өзектіленуі және материалдандырылуы тиіс. Тек осы қайта құрылған жаңа сапалы түрде ғана дәстүр іс-әрекеттің нақты жұмыс істейтін тәсілдері түрінде көрінеді. Сондықтан да дәстүр мәдениет дамуының барлық тарихи кезеңдерінде және қоғамдық өмірдің барлық салаларында болады және әрекет етеді.

Мәдениеттанулық ой тарихындағы дәстүр туралы түсініктерді талдау көрсеткендей, тарихтың ұлы ойшылдары Цицерон, Ф. Бэкон, Й. Гейдер, Г. Риккерт мәдениет мәселелеріне қатысты еңбектерінде сабақтастық мәселесін, әлеуметтік тәжірибені беру, ал жиі - ғылыми санат ретінде дәстүрді қозғаған. Дәстүр дербес пән ретінде зерттелуі кеңестік әдебиетте ХХ ғ. 60-70 жж. ғылыми-теориялық талдануын бастайды. Дәстүрді анықтаудағы ең жарқын айырмашылықтар Э.С.Маркарян, А.Г.Спиркин еңбектерінде берілген, олар дәстүрді әлеуметтік тәжірибе ретінде қарастырады. В.Д.Плаховтың көзқарасы бойынша, дәстүр қоғамдық қатынастар жүйесі болып табылады. Б. М. Берштейн дәстүрді транстарихи әлеуметтік-мәдени байланыс ретінде түсіндіреді. Этнография тұрғысынан дәстүр этномәдени ақпаратты сақтау және беру тәсілі ретінде қарастырылады. "Дәстүрлер әлеміндегі таным" кітабында И.Т.Касавин дәстүрді мәдениетті талдаудың әмбебап құралы ретінде түсіндіреді және оны танымдық тәжірибенің барлық алуан түрлілігіне негіз жасайтын адам қызметі мен қарым-қатынастың ажырамас әлеуметтік-мәдени өлшемі ретінде ұсынады. Э. С. Маркарянның ізінше, мәдени дәстүрді біз әлеуметтік-ұйымдастырылған стереотиптерде көрсетілген топтық тәжірибені түсінеміз, ол кеңістіктік-уақыт беру жолымен әртүрлі адам ұжымдарында жинақталып, жаңғыртылады және толықтырылады, диаспораның этникалық мәдениеті мен мәдениетін қалыптастыру тетігі болып табылады.

Мәдениет дамуының әртүрлі кезеңдерінің арасындағы сабақтастық

байланыс элементтерінің бірі ретінде дәстүрдің мәні мен функционалдық өзіндік ерекшелігін барабар түсіну тұтастай алғанда мәдениеттің тұжырымдамалық моделін құру үшін, сондай-ақ оның жекелеген нысандарын олардың тарихи өткені мен болжанып отырған болашақта ұғыну үшін қажет. Дәстүр функцияларын бөлу негізі болып, біріншіден, бұл функциялардың іс жүзінде әлеуметтік және мәдени өмірдің барлық нысандарында көрініс табуы болып табылады, екіншіден, дәстүрдің бұл функциялары қазіргі заманғы өмірге өзінің ықпалының ауқымымен ғана емес, өзінің мәнімен де ерекшеленеді. Дәстүр қызметі өзара түсіністік пен өзара толықтырушылық қарым-қатынасында болады. Дәстүрдің негізгі функциялары: ақпараттық-коммуникативтік, реттеушілік-нормативтік, аксиологиялық, тұлғаны әлеуметтендіру функциясы (адам шығармашылығы), эмоциялық-психологиялық, инновациялық, интеграциялаушы. Дәстүрдің ақпараттық-коммуникативтік қызметін барлық зерттеушілер мойындайды. Дәстүр мәдениет құбылыстар әлемін "кодтайтын" қосымша құрал болып табылады және уақыт пен кеңістік арқылы ақпарат беруге көмектеседі, яғни ол этникалық мәдениеті және этникалық диаспора мәдениетін қалыптастыру мен сақтаудың басты тетігі болып табылады. Ол мәдениеттің этникалық маңызды элементтерін сақтау, жинақтау, жүйелеу үшін жағдай жасайды. Әрбір қауымдастық белгілі бір пәндік-белгілік жүйеде шифрленген өзінің нормалар мен дәстүрлер кешенін қалыптастырады, бұл оларды барлық мүшелердің ортақтықты түсінуін қамтамасыз етеді, дүниетанымдылықтың үстемдік үлгісін жасайды, бірлік үшін қажетті әлеуметтік мінез-құлықты ұйымдастырады және сонымен бірге коммуникативтік қатынастар мен басқа да мәдениеттер жүйесіне кедергі жасайды. Реттеуші-нормативтік функцияның маңыздылығы үнемі өсуде, өйткені жеке және қоғамдық, жеке және ұжымдық қарым-қатынастар мен байланыстардың күрделенуі, мәдениет нысандарының алуан түрлілігінің өсу үрдісін артырады[62].

Дәстүрдің аксиологиялық функциясы дәстүрлердің белгілі бір мәдениетпен қабылданған және қолдайтын ерекше құндылықтар (материалдық, рухани, діни, моральдық, эстетикалық, құқықтық және т.б.) ретінде қарастырылады.

Құндылықтарда адамдардың әлемге субъективті көзқарасы, олардың қоғамда өмір сүруі үшін не қажет және пайдалы екендігі туралы түсініктері көрініс табады. Бұл көріністер адамның ішкі дүниесінің әлемі ретінде көрінеді. Дәстүр тұлғаның әлеуметтенуіне ықпал етеді, яғни адамишығармашылық функциясын орындайды. Ол жеке тұлғаның шығармашылық күш-жігерін жалпы мағыналы сипатқа ие қылады. Дәстүр аталмыш ұлттың мәдени әлемін ерекше, қайталанбас, тұтас білім ретінде қалыптастырады. Тарихи уақытта мәдениетті дамытудың диалектикасы екі процесті көздейді: дәстүрлерді үнемі анимациялау және жаңалықтарды енгізу, яғни дәстүрдің тұрақтандырушы және инновациялық функциялары жүзеге асырылады. Біріншісі қоғамды мәдениет фактілерін сақтауға және қадалуына, екіншісі — стереотиптерді талдау арқылы шығармашылық міндеттерді шешуге бағыттайды.

Дәстүрді біріктіруші соңғы функция-дәстүрді біріктіріп, адамдарды практикалық істерде біріктіріп, оқиғалар мен құбылыстарға бірыңғай, беймәлім

көзқарас қалыптастыруға көмектеседі. Дәстүрдің сыни рөлі жеке және қоғамдық өмірдің үдерістерін талдау және бағалау, теріс жақтарды жоюға бағыттау, оны қайталау, көбейту мақсатында позитивті тұстарының бар екенін атап көрсету. Сонымен, этникалық мәдениеттің дәстүрлері алдыңғы ұрпақтың экономикалық, саяси және рухани қызметінің жиынтық тәжірибесі ретінде жаңа қоғамның қалыптасуының қажетті объективті негізі, оның сындарлы жұмыс істеуі мен дамуының шарты болып табылады. Өзінің тарихи мұрасына жойқын көзқарас рухани жетілмеуінің белгісі болып табылады. Жасампаздықтың мәні өткен мұраларды механикалық түрде теріске шығару емес, қоғам үшін маңызды мәселелерді шешу үшін оны шығармашылық игеру мен қолдану болып табылады[63].

Этникалық диаспора мәдениетінің негізгі қасиеттерінің қатарында қайталану мен тұрақтылық неғұрлым маңызды болып табылады. Дәстүр этникалық диаспора мәдениетінің бейімделу процестерін қамтамасыз ететін механизм болып табылады.

Дәстүрлердің қайталануы, олардың үнемі жаңаруы және адамдардың іс-әрекеті мен мінез-құлқында ұдайы жаңғырылуы оларда жасалған әлеуметтік мұраны сақтауға және тұрақтандыруға ықпал етеді. Дәстүрдің қайталануының арқасында жаңа ұрпақ олардың мазмұнын жақсы меңгеруге, өз ұлтының әлеуметтік және рухани құндылықтарына ие болуға мүмкіндік алады. Қайталану көптеген материалдық және рухани құбылыстарға тән. Дәстүр бойынша ол өткенді сақтауға және жаңғыртуға ұмтылу болып ерекше көрінеді. Тұрақтылық, дәстүр белгісі ретінде, ұлттың әдет-ғұрыптары мен наным-сенімдерінде көрініс табады. Көптеген ескі әдет-ғұрыптар мен наным-сенімдердің өмір сүруінің мәнін түсіндіру мүмкін емес, өйткені олар бүгінгі күнмен байланысы жоқ. Алайда, олар берік сақталып, ұрпақтан ұрпаққа өтіп, адамдардың қазіргі өмір салтына ықпал етеді. Дәстүрдің тұрақтылығы көбінесе оның көнелілігіне байланысты, өйткені адамдар көнеге интуитивті сенеді, өйткені ол өміршеңдік сынағын, қиындықтарды жеңуді болжайды. Дәстүр күшіне ие болу үшін адамдардың кез келген қызмет түрі жаппай болуы керек, яғни топтық, қоғамдық және жеке көзқарастарын, адамдардың сезімдерін білдіру керек.

Осылайша, этникалық диаспора мәдениетінің генезисін қарап, келесі қорытындыны тұжырымдаған жөн. Біріншіден, этникалық мәдениет жүйесіндегі теңгерімсіздік этникалық диаспора мәдениетін қалыптастырудың бастапқы кезеңі болып табылады, оның генезисі "мұраға", яғни жаңа жағдайдағы қалыптасқан диаспора мүшелерінің мәдени мазмұнына байланысты. Екіншіден, этникалық диаспора мәдениетінің оңтайлы қызмет ету жай-күйі ымыралы араласудағы және олардың бейімделу процестеріне тұрақты дайындықтағы жүйенің құрамдас бөліктерінің оңтайлы жұмыс істеуі есебінен қамтамасыз етіледі[64]. Этникалық мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі халық тілі болып табылады, сондықтан тілдік фактордың этникалық мәдениетті қалыптастыру процесіне әсерін қарастыру қажет. Өзара байланыс, тіл мен мәдениеттің өзара іс-қимылы мәселелерін шешудің алғашқы талпыныстары В. Гумбольдттің еңбектерінде көрініс тапқан болатын. "Тілдің өзгешелігі ұлттың мәніне әсер

етеді, сол себепті тілді мұқият оқып үйрену тарих пен философияны адамның ішкі әлемімен байланыстырады.». Ғалым "Тілдің оның әрекет қарқындылығына сәйкес келетін үштік мақсаты бар: ол - түсіну процесінде делдал, сондықтан белгілі бір айқындылықты талап етеді. Ол сезімге өрнек береді және сезім тудырады, сондықтан күш, айқындылық және икемділікті талап етеді[65]. Ол хабарланған ойлар арқылы жаңа ойларға және олардың үйлесімділігіне түрткі болады, сондықтан сөздерде өз іздерін қалдыратын рухтың әрекетін талап етеді" деп айтқан болатын. Тілдердің арасында екі айырмашылық бар: біріншісі "сөйлеушілердің жетіспеушілігін сезіну дәрежесімен және оны жеңуге ұмтылысымен байланысты, екіншісі - белгілеу тәсілдеріне көзқарастың әр түрлілігімен байланысты, себебі көп жақты түсіну механизмдерінің көптігімен ұштасқан заттардың көптүрлілігі бұл көзқарастар санын белгісіз етеді». В. Гумбольдт тұжырымдамасының негізгі ережелерін келесіге жатқызуға болады: 1) материалдық және рухани мәдениет тілде жүзеге асырылады; 2) қай мәдениет болмасын этникалық болып табылады, оның этникалық сипаты әлемнің ерекше көрінісі арқылы тілде көрсетілген; 3) тілдің ішкі нысаны - "халық рухының", оның мәдениетінің көрінісі . 4) тіл-адам мен оның қоршаған ортасының арасында жанама буын.

Сонымен, тіл мәдени ақпаратты сақтауға ықпал етеді, көптеген этникалық мәдениет сияқты, әрқашан этникалық таңбаланған. Ол этнос өмірінің маңызды жақтары мен оның маңызды дифференциалдық белгілерінің бірі.

Диаспора үшін тілді сақтау көптеген мәдени компоненттердің сақталуын қамтамасыз етеді. Ана тілі диаспора өкілдері үшін құндылыққа айналады. Билингвизмнің болуы (отбасында - Ана тілі, социумда - жалпы қабылданған) - адамдар үшін ана тілін сақтаудың ең оңтайлы нұсқасы. Қоныс аударушылардың ана тілі осы аумақта жалпыға бірдей қабылданған тіл (мысалы, орыс, ағылшын, қытай т.б.) болып табылатын жағдай, адамдар ана тілінде тез сөйлей алмауына жиі әкеледі; егер ана тілі қабылдаушы аймақта тұратын халықтың жақын, туыстық тілі болмаса, онда тілдік ассимиляциялық процестер баяу өтеді. бұл мәдениет жалпы жүйе ретінде, тіл туысқан болуы жағдайында, ана тілінің дербестігін сақтау үшін, оның ұлттың рухани қуатын білдіруші ретінде сақталуын қамтамасыз ету үшін көп энергияны қолдануға мәжбүр болуымен байланысты.

Сонымен, біздің қорытынды жасаймық. Этникалық диаспора мәдениетін жүйе ретінде қарастырып, келесідей қорытындылар жасауға болады.

Мәдениет — этникалық мәдениет - этникалық диаспора мәдениеті түсініктерінің логикасында материалды ұсыну этникалық диаспора мәдениеті сияқты құбылыстың қаншалықты күрделі екендігін түсінуге мүмкіндік береді. Мәдениет, этникалық мәдениет түсініктеріне берілген анықтамалардың күрделілігі мен сан алуандығы этникалық диаспора мәдениетін зерттеу проблемасын одан әрі арттырады. Этникалық диаспора мәдениетін мәдени элементтер мен құрылымдардың жиынтығын сақтау және құру жөніндегі адамдар қызметінің ерекше тәсілі ретінде анықтай отырып, біз этникалық диаспора мәдениетін трансмәдени симбиоз болып табылатын біртұтас жүйе

ретінде қарастырамыз. Диаспора өкілдері тұратын көпмәдениетті орта синкретикалық типтегі диаспора мәдениетін қалыптастыра отырып, оларды мәдени кеңістіктерді біріктіруге "мәжбүр етеді". Жүйе ретінде диаспора мәдениетінің негізгі сипаттамалары:

- диаспора мәдениетінің ашықтығы;
- диаспора мәдениеті өзін-өзі ұйымдастыру жүйесі болып табылады;
- мәдениеттің барлық құрылымдық компоненттерінің бейімделуінің жоғары деңгейі.

Этникалық диаспора мәдениетінің негізгі функцияларын іске асыру (онтологиялық, эстетикалық, социологиялық, тарихи, рефлексивтік, аксиологиялық, этикалық, коммуникативтік, психотерапиялық), олардың күші мен белгілеу дәрежесі әр жағдайда жеке болуы мүмкін, өйткені олар этникалық диаспора мәдениетінің даму жағдайларына байланысты.

Сонымен, этникалық диаспора мәдениеті оның жүйелік элементтерінің жұмыс істеуін қамтамасыз ететін өзіне тән өзін-өзі реттеу және өзін-өзі дамыту тетіктері бар біртұтас жүйе болып табылады.

Бір жағынан этникалық, дәстүрлі мәдениетке негізделіп отырып, ол ұлттың тарихи жадының элементтерін таңдайды және сақтайды, ол өзінің дәстүрлерінде, мінез-құлық стандарттарында, мәдени құндылықтарды кейінгі ұрпаққа жеткізуге ұмтылады. Екінші жағынан, басқа мәдениетпен тұрақты байланыс нәтижесінде диаспора мәдениеті қоршаған болмысты игерудің жаңа формалары мен тәсілдерін меңгереді. Яғни, этникалық мәдениет бір мезгілде интроверттік және экстраверттік болып сипатталады. Дәл осы жағдай оны сақтап, иесіздендіруден құтқара отырып, даму мүмкіндігін береді.

1.3 Диаспоралар мәдениетін зерттеудің әдіснамалық тәсілдері

Теориялық және әдіснамалық мәселелердің ішінде мәдениетті анықтау мәселесі түбегейлі маңызды болып табылады. Зерттеу мақсаттары үшін диаспора мәдениетін зерттеуде методологиялық рөл атқаратын диаспораның мәдениетін анықтау қажет. Диаспорадағы мәдениеттің рөлін зерттемес бұрын «мәдениет», «этникалық мәдениет» ұғымдарын анықтаудағы әдіснамалық тәсілдерге тоқталайық.

«Мәдениет дегеніміз не?» – деген сұраққа жауап беру үшін бұл сөздің этимологиясына, яғни осы күрделі ұғымды білдіретін сөздің шығу тегіне тоқталуды жөн көрдік. Қазақ тіліне бұл термин арабтың «маданият»- қала, қалалық деген сөзінен енген. Бұл ортағасырдағы мұсылман мәдениетінің өркендеу кезеңінде қалыптасқан түсінікпен байланысты. Мәдениетке берілген көптеген анықтамаларды альтернативтік (қарсы қоюшылық) деп атауға болады. Бұл жерде алдымен көзге түсетіні – мәдениет пен табиғатты «культура» мен «натураны» қарсы қоюшылық.

Көне заманда «культура» деген ұғым «жерді өңдеу» деген мағынаны берген. Кейінірек, дәлірек айтқанда, Цицеронның еңбектерінде (б.э.д. 45 ж.) бұл сөздің мағынасы тереңдеп, «жанды жетілдіру» деген ұғымды білдірді. Уақыт өткен сайын еуропалық тілдерде мәдениет сөзі «білім беру», «даму», «қабілеттілік», «құрметтеу» сияқты мағыналарға ие бола бастады. Қазіргі заманғы сөздіктерде мәдениетке төмендегідей анықтамалар берілген: а) мәдениет – белгілі бір халықтың қол жеткен табыстары мен шығармашылығының жиынтығы; ә) мәдениет — адамзат қауымының белгілі бір тарихи кеңістіктегі қызметі мен өзіндік ерекшеліктері (палеолит мәдениеті, крит-микен мәдениеті, қазақ мәдениеті ж.т.б.); б) мәдениет — адамдық әрекеттің белгілі бір саласының жетілу деңгейі (сөйлеу мәдениеті, еңбек мәдениеті, құқық мәдениеті ж.т.б.); в) агро-мәдениет (дәнді өсімдіктер мәдениеті, цитрустық мәдениет ж.т.б.).

Адам өзін қоршаған ортада, кеңістікте адамзаттың ақыл-ойынан тәуелсіз заңдылықтарын, ережелердің бар екенін аңғара отырып, онда жоғарғы «ақыл-ой» мен ең жоғарғы әділеттіліктік әрекет ететіндігін сезіне білді. Мәдениет тағы да адамның өз мүмкіндіктерін «жетілдіру», оның ішінде ақыл-ойды, ақыл-ой болғанда «табиғи» бұзылмаған және сеніммен толықтырылған ақыл-ойды «жетілдіру» тұрғысынан адамзат баласының алдына тұрған келелі мәселе дәрежесіне көтеріп, құпия дүниелер есігі айқара ашылды, қоршаған ортаға басқа рациональдылық қана емес екендігі айқындалып ендігі жерде адам бойындағы жаңа өлшемдер – махаббат, үміт, сенім және т.б. жаңа сатыға көтерілді. Адам өзінің әлсіздігін де сезіне бастады, бірақ ол өзінің дәрменсіздігіне қарамастан алып күш иесі екендігін де таныта білді. Құдай адамды, оның мәңгілік жанын жаратты. Адамның бақыты өзін тануда емес. Құдайды тануда. Адамның бақыты мен бостандығы оның тәуелсіздігінде емес, оның Құдай тағаланың ықпалында болуы мен оның рухани бірлікте екендігін мойындауында. Міне, сонда ғана адам барлық қиындықтарды жеңе отырып, өз мақсатына жетеді. Міне осындай сипаттарға ие болған ортағасырлық мәдениеті мен тәлім-тәрбие, үйлесімділік пен тәртіп өлшемі ретінде емес, шектеушілікті жеңу, адамның үнемі рухани жетілуі

мен жан-жақты қалыптасуымен сипатталады.

Көне заманнан бастап ХІХ ғасырдың аяғына дейінгі мәдениеттанымдық ойдың дамуын ғылыми тұрғыдан қарастыра отырып, мынандай қысқаша қорытындылар жасауға болады. Еуропада кеңінен тараған мәдениет жөніндегі ұғым діни сипатта болды және ол мынандай қағидаларға келіп тірелді: мәдениетті ақыл – ойдың не табиғи сезімнің көмегі арқылы түсіну (энциклопедистер); мәдениетті – ішкі адамгершілік заңдарының көмегімен тану (Кант); мәдениетті-эстетикалық, көркемдік шығармашылық қызмет арқылы білу (Шеллинг); ең соңында мәдениетті-адамзаттың тегіне қатыстылығы және оның абсолюттік идея мен дүниежүзілік рухты жүзеге асырудың құралына айналғандығы (Гегель); адамзат мәдениеті үздіксіз дамып, өркендей отырып эволюция мен прогрестің жалпы сандарына сөзсіз бағынады. Бірақ біз қарастырған кезеңде мәдениеттің материалдық негізіне мән берілмей (әңгіме Л.Г.Морган мен Тайлордан басқа Маркске дейінгі мәдениет жайындағы концепциялар туралы болып отыр), мәдениетті тек құдайдың шапағатымен ғана байланыстырып, бұл ұғымға мәдениеттің – ғылым, адамгершілік, өмір, философия, құқық және т.б. сияқты салаларын ғана енгізген.

Кеңес ғылымындағы мәдени мәселелерді зерттеу 1950 жылдардың аяғында А.И. Арнолдов, Е.А. Баллер, Е.В.Боголюбов, Г.Н. Волков, В.Е.Давидович, С.Н. Иконников, Г. С.Кнабе, М. С. Каган, Л. Н. Коган, Э. С. Маркарян, В. М. Межуев және басқалары бастаған болатын [20,21,40]. Олардың зерттеулерінің нәтижесінде мәдениеттің отандық теориясы қалыптасты, оның құрамдас элементтері ретінде мәдениеттің мәні туралы ілім, оның дамуы мен қызмет етуінің жалпы заңдылықтары, мәдениеттің функцияларын сипаттау, интеллигенцияның мәдениеттің субъектісі ретіндегі доктринасы, мәдени мұраның, мәдениеттің тарихи типтері, сақталуы мен толықтырылуы, жан-жақты дамыған және үйлесімді жеке тұлғаны қалыптастырудағы мәдениеттің рөлі және тағы басқалар.

Айта кету керек, ғылыми әдебиеттерде «мәдениет» түсінігінің анықтамаларына қатысты әртүрлі көзқарастар бар. Мысалы, М.Каган үшін мәдениеттің анықтамасы адамның өнімді жұмысымен, адамның өмірлік тәжірибесінің жинақталуымен және берілуімен байланысты. Сонымен бірге автор бірінші бағытты адамның қалыптасуы мен дамуындағы, табиғаттан тыс шындықтарды жасаудағы шығармашылық принцип ретінде, сонымен қатар биологиялық тұқым қуалаушылықпен салыстырғанда адамзат тәжірибесінің мұрагерлік ерекшеліктері ретінде қарастырады. Екінші бағыт адам мәдениетінің нұсқалары ретінде ұлттық, аймақтық және топтық мәдениеттердің бір-біріне қатынасының ерекшеліктеріне назар аударады. Үшіншісі мәдениетті адам тәжірибесі жиынтықтың қасиеттерін алатын метажүйе ретінде қолданады, ал мәдениеттің өзі адам қызметінің барлық мән мен мағыналарының әмбебап «резонаторы» ретінде әрекет етеді [66].

Диссертант пікірі бойынша, мәдениет адам қызметінің нәтижесі болып табылады және осы қызметтің нәтижелері мен оны жүзеге асыратын құралдарды қамтиды. Мұнда білім, наным, әдет-ғұрыптар, дәстүрлер және т. б. бөліп

қарастыруға болады. Мәдениет өзегін іс-әрекеттің әдістері мен формалары құрайды: тілдер, белгілер, символдар, метрикалық формалар, қызмет үлгілері мен модельдері және т. б. Сонымен, мәдениет - бұл тәжірибе жинау, жинақтау және аудару уақыт пен кеңістікте болатын әмбебап форма.

Мәдениетті түсіну тұжырымдамасын жасаған автор пайымдауының бастапқы нүктесі кез-келген жүйенің - қарапайым тірі организмнен қоғамға дейін өзін-өзі сақтауға және өзін-өзі өндіруге ұмтылатындығын мойындау болды. Егер жүйе энтропия процестерінің өсуіне жол бермейтін тетіктерді жасау мүмкіндігін жоғалтса, онда ол ыдырайды. Қоғамға қатысты мұндай механизм - адамның әлеуметтік табиғаты көрініс табатын ерекше іс-әрекет нәтижесі ретіндегі мәдениет. Мәдениет тұжырымдамасында бұл нақты адам қызметінің көрінісімен ерекшеленетін биологиялық ұйым тағайындамайтын қызмет механизмі. Өз ойын түсіндіре отырып, автор тіршілікті реттеуде түбегейлі айырмашылықтар бар екенін айтады, мысалы, жануарлар саны мен адам қауымдастығы. Егер бірінші жағдайда бұл реттеу ұрпақтан-ұрпаққа берілетін мінез-құлық бағдарламасы негізінде немесе шартты рефлексдер механизмінің әрекеті нәтижесінде жүзеге асырылса, онда қоғамда жеке адамдардың мінез-құлқын реттеу әлеуметтену процесінде әлеуметтік нормалардың, принциптердің, дәстүрлердің игерілуіне байланысты жүреді. Басқаша айтқанда, адам қызметінің бағыты биологиялық механизмдермен емес, әлеуметтік жүйелермен түзетіледі. Осы механизмдердің жүйесі – мәдениет болып табылады [67].

Мәдениет, іс-әрекеттің нәтижесі бола отырып, дәл сол әрекетте болады. Қызмет мәдениеттен тыс болуы мүмкін емес сияқты, іс-әрекеттен тыс мәдениет те өмір сүре алмайды. Ғалымның пікірінше, осыдан мәдениетті адамдарға тән іс-әрекет тәсілі ретінде айқындаудың негізгі мүмкіндігі туады. Мәдениетті түсіну тұжырымдамасында «әлеуметтік жүйе» ұғымы маңызды рөл атқарады. Осыған сүйене отырып, ол қоғам мен мәдениеттің арақатынасы мәселесінің өзіндік шешімін ұсынады, бұл көбінесе оның алдындағы ғалымдар берген шешімнен өзгеше. Әлеуметтік жүйені құрылым ретінде қарастыра отырып, ол ондағы әлеуметтік ұйымды (олардың өмір сүру процесінде жеке адамдар мен топтардың өзара қарым-қатынас жүйесі), мәдениетті ұйымдастыруды (нақты адам тәсілдері мен осы өмірді жүзеге асырудың құралдары) және адамдардың іс-әрекетін ұйымдастыруды ажыратады. Бұдан шығатыны, құрылым тұрғысынан әлеуметтік жүйе - бұл әлеуметтік қатынастар, ал жұмыс істеу тұрғысынан - мәдениет. Сондықтан қоғам мен мәдениет бір-бірімен бөлшек және тұтас емес, «екі түрлі жақтың көрінісі, органикалық түрде біртұтас және генетикалық тұрғыдан бір уақытта пайда болатын тұтас жоспарлар» болып табылады. Осылайша, «қоғам» ұғымы құрылымды, ал «мәдениет» түсінігі - әлеуметтік жүйенің жұмыс істеу тәсілін білдіреді [67, б.174].

«Мәдениет» түсінігінің әлеуметтік түсіндірмесін В.С. Степин берген, ол үшін «мәдениет - бұл әлеуметтік өмірдің геномы. Қоғамның жаңа типі пайда болуы үшін жаңа мәдени матрица пайда болуы керек. Геном ағзаның қандай болатынын анықтағандай, мәдениеттің түрі адамның іс-әрекеті қалай көбейетінін анықтайды» [68].

Сонымен қатар, Н.С.Трубецкой "барлық этностар үшін бірдей жалпыадамзаттық мәдениет мүмкін емес" деп атап өтті... Мұндай «жалпы адамзаттық мәдениет» рухани қажеттіліктерді толығымен ескерместен таза материалдық қажеттіліктерді қанағаттандыруға әкеледі немесе барлық этникалық жеке тұлғаның ұлттық сипатына байланысты өмір сүру нысандарын барлық халықтарға жүктейді» [69].

К.Леви-Стросс мәдениетті ақыл-ойдың жалпыланған жаратылысы, атап айтқанда қоғам мүшелері қабылдайтын белгілер жиынтығы ретінде қарастырады [70]. Сонымен бірге әр мәдениетте белгілі бір әлеует, өзгергіштік болады. Психиканың әмбебап процестері осы «табиғи материалды» кейбір архетиптік схемаларға өңдей алады [71].

Мәдениетте адам іс-әрекетінің материалдық, рухани, көркемдік түрлері, осы іс-әрекеттің процестері, адамның өзінде көрінісі тапқан өнімдері болады. Американдық ғалымдар А. Кребер мен К. Клакхон ХХ ғасырдың ортасына қарай ғылымда мәдениеттің 250-ден астам анықтамалары болғанын есептеген болатын. Ал ғасырдың соңына қарай бұл көрсеткіш көбіне түсті. Мәдениеттің 100-ден астам негізгі анықтамаларын талдағаннан кейін оларды келесідей топтастырды.

1. Сипаттамалық анықтамалар. Бұл анықтамалар мәдени антропологияның негізін қалаушы Б.Тайлордың тұжырымдамасына негізделген. Осы анықтамаларға сәйкес мәдениет - бұл адам іс-әрекетінің, әдет-ғұрыптың, сенімнің барлық түрлерінің жиынтығы; ол өнерді, тілді, әдет-ғұрыптарды, этикет жүйесін, моральды, дінді қамтиды, бұл іс жүзінде ғасырлар бойы қалыптасқан әлеуметтік және табиғи ортаға бейімделу.

2. Адамзаттың мәдени дамуы процесінде дәстүрлер мен әлеуметтік мұраның рөлін көрсететін тарихи анықтамалар генетикалық анықтамалармен біріктіріледі, онда адамдар жасаған және ұрпақтан - ұрпаққа берілетін барлық нәрселерге-құралдарға, рәміздерге, көзқарастарға, нанымдарға және т. б. назар аударылады.

3. Қабылданған ережелер мен нормалардың маңыздылығын көрсететін нормативтік анықтамалар. Мәдениет, демек, адамның әлеуметтік ортасына байланысты өмір сүру тәсілі.

4. Құндылық анықтамалары. Олар мәдениетті адамдар тобының материалдық және рухани құндылықтарының жиынтығы, олардың институттары, әдет-ғұрыптары, мінез-құлық реакциялары ретінде түсінеді.

5. Психологиялық анықтамалар адамның белгілі бір мәселелерді психологиялық деңгейде шешуге бағытталған. Мәдениет адамдардың табиғи ортаға, сондай-ақ олардың материалдық қажеттіліктеріне ерекше бейімделуі болып саналады және мұндай бейімделудің барлық нәтижелерінен тұрады.

6. Құрылымдық анықтамалар. Олардың пікірінше, мәдениет-бұл әртүрлі жолдармен байланысты белгілі бір белгілер жүйесі. Негізгі қажеттіліктер төңірегінде ұйымдастырылған материалдық және материалдық емес мәдени белгілер мәдениеттің өзегі (моделі) болып табылатын әлеуметтік институттарды құрайды.

7. Идеологиялық анықтамалар: мәдениет дегеніміз-символизация пәні болып табылатын әртүрлі құбылыстарды (материалдық заттар, әрекеттер, идеялар,

сезімдер) ұйымдастыру.

8. Оқыту теорияларына негізделген анықтамалар: мәдениет-бұл адам биологиялық мұра ретінде емес, үйренген мінез-құлық. Мәдениеттің мұндай анықтамасы мәдениеттанушыға тән, онда мәдениет үйретілетін және бір адамнан, жеке адамдар тобынан немесе ұрпақтан екіншісіне әлеуметтік тұқым қуалаушылық механизмін қолдана отырып берілетін адам түріне тән мінез-құлық ретінде ұсынылды.

Мәдениетті әлеуметтік маңызды шығармашылық қызмет ретінде кеңінен түсіндіру диаспоралардың мәдениетін зерттеудің әдіснамалық негізі бола алады. Осыған байланысты Вольтер Л., Вико Дж., Гердер И.Г., Гете И.В., Гумбольдт В., Шиллер Ф. негізін қалаған білім беру тәсілін қарастырайық. Олар мәдениетті қоғамның рухани байлығы және адамның ішкі байлығы ретінде қарастырды, оның шындыққа, ізгілік пен сұлулыққа деген ұмтылысына негізделген. Мәдениет арқылы адам өзінің болмысының табиғи шектеулерін және біртұтастығын жеңеді, табиғатпен, қоғаммен, басқа адамдармен, өткен және болашақпен бірлігін түсінеді. Мысалы, қазақ халқының өкілдері табиғатпен, қоғаммен байланысты түсінеді, шетел қазақтарының мәдениетінде өткенмен, ата-аналармен, аға буын өкілдерімен байланыс сақталғандығы байқалады.

Мәдениеттің мәнін адамзаттың жалпыға бірдей дамуы ретінде түсіндіру көптеген зерттеушілер ұстанатын мәдениеттің субъективті-объектілік сипаттамасына сәйкес келеді. Атап айтқанда, В. Семеновтың пікірінше, мәдени іс-әрекеттің негізі адамның субъект ретінде қоршаған табиғи және әлеуметтік әлемге объект ретінде субъективті-объектілік қатынасы болып табылады [72,б. 22].

Мәдениет қоғамның «жеке өлшемі» бола отырып, оның барлық салаларына енетін адами әлеует қоғамның «көлденең қимасын» білдіреді [73, б. 19]. Осы анықтамаға сәйкес мәдениет қоғамның негізгі үш саласына және қатынастардың негізгі түрлеріне сәйкес келетін материалдық, қоғамдық-саяси және рухани болып бөлінеді [29]. Қоғамдық өмір үшін тұтастай алғанда материалдық өндіріс, экономикалық қатынастар, ал әлеуметтік субъектінің мәдениетін сипаттау үшін оның рухани даму дәрежесі, рухани мәдениеті негізгі болып табылады.

Мәдениет туралы идея қоғамның түпкілікті бөлімі ретінде белгілі бір мәдени-әлеуметтанулық деңгейде зерттеу шекараларын анықтауға мүмкіндік береді. Мәдениет адам қызметінің сипаттамасы ретінде, оның әмбебап дамуын көрсетеді, бұл тұжырымдаманың кең мағынасы бар. Мәдениет тар мағынада қоғам өмірінің саласы ретінде түсініледі, оның мақсаты мен қызметі, ең алдымен, адамның дамуымен байланысты. Ол жалпы рухани мәдениетті ғана емес, рухани, саяси және материалдық компоненттерді де қамтиды. Тар мағынада мәдениетті мұндай түсінуді белгілі бір әлеуметтік субъектінің мәдениетінің дамуын сипаттауда қолдануға болады[74].

Зерттеу мақсатында А. Котожеков ұсынған мәдениетті түсіну маңызды, ол оны өзінің қызметі арқылы жаңғыртылатын біртұтас дүниетанымы бар халықты әлеуметтік ұйымдастырудың тарихи қалыптасқан немесе енгізілген, тұрақты немесе өзгермелі тәсілі ретінде түсінеді; бұл қоғамның әлеуметтік ұйымының

эмпирикалық-эволюциялық процесінің тарихи қалыптасқан нәтижесі. Дәстүрлер, дүниетанымдық және діни көзқарастар мен құндылықтар әлеуметтік ұйымдастырудың бұл әдісін анықтайды. Оны модернизациялау идеялары мифтер мен фольклорда көрініс табады [75].

Мәдениеттің түрлі салалары әр түрлі этникалық формациялар үшін біріктіруші немесе ажыратушы рөл атқарады. Сондықтан этникалық қауымдастықтардың мәдениетін зерттеуде мәдениеттің әртүрлі функцияларын қарастыру маңызды орын алады. Олардың ішіндегі маңыздыларының бірі және сонымен бірге аз зерттелген-мәдениеттің этнобелгілік рөлі. Оны зерттеу лингвистика, фольклортану, өнер тарихы, археология, психология және басқа да пәнаралық ғылымдардың назарында.

А. Садохиннің пікірінше, мәдениет әртүрлі функцияларды орындайды, мысалы, "техникалық" (аспаптық, нормативтік, сигнификативті, коммуникативті) [50,б. 62].

Мәдениеттің "техникалық" функцияларымен қатар оның әлеуметтік қажеттіліктердің жекелеген түрлерін қамтамасыз етумен байланысты "ерекше" функциялары ерекшеленеді: эстетикалық, танымдық және діни. Барлық функциялар этникалық компонентті ажыратады. Мәдениеттің этникалық компоненттері тұрақтылығымен ерекшеленеді және этностың генетикалық ядросын құрайды.

Диссертанттың пікірінше, ең маңыздысы - этностық функция, бұл мәдениеттің этнодификациялаушы және этностық біріктіруші қасиеттерінің жиынтығымен жүзеге асырылады. Мәдениеттің қасиеттері мәдениеттің басқа функцияларымен тығыз байланысты, көбінесе іс жүзінде олардың тараптарының бірі ретінде әрекет етеді. Сонымен қатар, этникалық функциялар мәдениеттің негізгі функцияларына қосымша ретінде әрекет етеді.

Этникалық қауымдастықтарды сипаттау кезінде, әдетте, саралау функциясына назар аударылады. Сонымен қатар, әр этникалық топты басқа ұқсас қауымдастықтардан ерекшелейтін қасиеттердің маңыздылығына қарамастан, мәдениеттің интеграциялық функциялары оның тұтас жүйе ретінде өмір сүруінің ажырамас және маңызды шарты болып қала береді. Егер этнос ішкі мәдени байланыстардан айырылса, онда ол сөзсіз жойылады. Этностарды біріктіретін мәдени компоненттер өздігінен біртекті емес. Олар тек негізгі функцияларында ғана емес, сонымен бірге кеңістіктік параметрлерде де ерекшеленеді, бұл этнос мәдениетін көп қабатты етіп көрсетеді.

Диаспораның этникалық мәдениетіндегі тұрақты факторлардың бірі - ұрпақтан-ұрпаққа берілетін этикет. Ұлттық бірегейлікте, әр этникалық топтың материалдық әділеттілігінде бекітілгендіктен, ол мәдени қауымдастықты бейнелейді. Мысалы, түркі этикеті, мінез-құлық мәдениеті - түркітілдес этностардың моральдық кодексінің тұтас жүйесі, оған мыналар кіреді: үлкендерді құрметтеу, құрметтеу, сөйлеу этикеті, қонақжайлылық, әйелдің жоғары мәртебесін сақтау және оған деген сүйіспеншілік т.б. Түркітілдес этностардың мәдени бірлестігі негізінен сөздердің қатысуынсыз және көмегінсіз - музыка, би, әдет-ғұрып, ырым-жырлармен көрінеді. Түркітілдес мәдениеттер

әлемнің эстетикалық рефракциясының белгілері, бейнелері, формалары мен өлшемдері бойынша ғана емес, сонымен бірге қайшылықта да, шығыстың да, батыстың да тамырларының болуын бейнелейді.

П.Сорокиннің типологиясы бойынша, «идеялық» мәдениет тек ең жоғарғы шындықты таниды және сезімтал әлемнің көріністері мен формаларына көңіл аудармайды. «Мұндай мәдениеттің біртұтас жүйесін, - деп жазды П.Сорокин, - құдайдың үстемдігі мен үстемдігі қағидатына негізделген, жалғыз шындық пен құндылықты идеологиялық деп атауға болады». Керісінше, «сезімтал» мәдениеттің негізгі ұстанымы: «сеземін - бұл мен өмір сүремін» деген «сезімталдық принципі». "Сезімдік" түрдегі "зайырлы" өнер барлық жағынан сезімтал сұлулықты көрсетуге және сенсорлық ләззат пен ойын - сауықты қамтамасыз етуге тырысады-бұл өнер үшін өнер...» [76].

Этнос және мәдениет теориясын С. Л. Токарев ұсынды, оның 1964 жылы сөйлеген сөзі этникалық құрылымдардың табиғатын түсінуге мүмкіндік берді[58]. Онымен бір уақытта Н.Наролл этникалық бірліктерді жіктеуді ұсынды [72, б. 22]. Екі зерттеуші де қызығушылық объектісі әлемнің этникалық картинасының басқа компоненттерімен бірге ұсынылған кезде және оның өзіндік ерекшелігін жариялау мүмкіндігі болған кезде, оның өмір сүру жағдайында қарастырылуы керек екендігімен келіседі. Зерттеушілер этникалық топ мәдениетінің мәнін оның жеке адамы немесе этникалық деп аталатын ерекшелігі, кез-келген нақты этникалық топты адамзаттың жан-жақты этникалық құрамының фонынан ерекшелейтін белгілі бір ерекшелігі арқылы ашатындығына сенімді[77].

1970 жылдардың басында Ю. Бромлеи "этникалық қауымдастықтар мен мәдениеттердің оларды басқа адамдар жиынтығынан ерекшелейтін басты ерекшелігі-олардың типологиялық маңыздылығын анықтайтын ажырамас ортақ қасиеті-бұл өзара қарама-қайшылық" деген пікір білдірді. Кейіннен "біз - олар" антитезі ұлттық өзін-өзі тану формасын алды. «Біз - олар» антитезесі этникалық өзін-өзі тануда жетекші орын алады, яғни әр этностық топ, ұлт, ұлыс немесе тайпа болсын, өзінің этникалық қауымдастығы туралы біледі [37, б.45].

Жапон ғалымдарының: «Кез-келген ұлттың тарихы мен мәдениеті - бұл басқа халықтармен текетірес қана емес, сонымен бірге олармен ынтымақтастық тарихы мен мәдениеті» деген тұжырымдама назар аудартады. Бұл тек басқа халықтардан бөліну тарихы мен мәдениеті ғана емес, сонымен бірге олармен байланыс тарихы мен мәдениеті.

Кез-келген ұлттың тарихында басқа ұлттарға қатысты теріс пікірлер ғана емес, сонымен бірге оларды түсіну, тек қақтығыстар ғана емес, сонымен бірге олардың арасындағы ынтымақтастық болды. Осылайша, ұлттық сипат халықаралық қатынастардың қосарлы ерекшелігін, дәлірек айтсақ, тарих пен мәдениеттің интеллектін қамтиды, бұл ерекшеліктер арасындағы тепе-теңдікке қалай қол жеткізуге болатындығын түсіндіреді. Ұлттық сипаттағы "жақындық" пен "ашықтық" арасындағы тепе-теңдік сезімі. Бұл сезімді жеке тұлға бойында сақтау қабілеті оның басқа адамдармен екіжақты қарым-қатынастарында көрінеді, оның құрамына қосылуға да, байланысқа да ұмтылу кіреді ... ».

Диссертацияның авторы этникалық қатынастардың аймақтық ерекшеліктерін ескере отырып, этникалық топтар арасындағы қарым-қатынастағы коммуникативті-вербальды біртұтастықты атап өтіп, аталған барлық этникалық сипаттағы көріністерде кез-келген этникалық қауымдастықтың мәдени және шығармашылық әлеуетті байытуға, этникалық топтың әрбір өкілінің рухани және физикалық күштерін жетілдіруге және дамытуға ұмтылысын байқауға болатындығын атап өтті.

Кез-келген этникалық топтың мәдениеті табиғи негізге ие, ол адамның белгілі бір табиғи ортамен қарым-қатынасында бұзылады. Этникалық қауымдастық мәдениеті құрылымдық компоненттерден тұрады, олардың әрқайсысы кез-келген басқа, сондай-ақ белгілі бір дәрежеде табиғатпен тікелей немесе жанама байланысты: тікелей материалдық байланыстардан (тамақ, киім, тұрғын үй) жанама, руханиға дейін (табиғат құбылыстарын, әдет-ғұрыптарды рухтандыру). Мұны Г. Драч көрсетеді, оның пікірінше мәдениет этностардың табиғатпен өзара әрекеттесуінде ерекше рөл атқарады. Ғалым ұлттық әлемді адам мен тарихи қоршаған табиғи орта этностардың әлеуметтік психологиясына әсер ететін біртұтас кеңістік ретінде қарастырады. Ол ұлттық сипатты қалыптастырады және оның практикалық қызметінің бағытын анықтайды. Мәдениет этносты табиғатпен байланыстырады, біртұтас ғарышты, табиғи ландшафтты, тұрғын үйді, азық-түлік табуын және барлық этникалық көріністерде адамның өзін біріктіреді [78].

С. Константинова табиғи-географиялық ортаның әсері туралы айтады. Оның пікірінше, бұл киім-кешектің, тұрғын үйдің, мәдени дақылдардың жиынтығы, аң аулау нысандары және т.б. ерекшеліктерін анықтайтын орта. Ландшафт пен топырақ жұмыс сипатына, әсіресе ауылшаруашылығында, елді мекендердің типі мен орналасуына әсер етеді, ал табиғи шекаралар (өзендер, таулар) этникалық шекара рөлін атқарады, топтар арасындағы қоныстануға және байланыстарға әсер етеді [79].

Этникалық мәдениет пен табиғи ортаның өзара әрекеті екі жақты сипатқа ие екенін атап өткен жөн. Мысалы, австралиялық аборигендердің мәдениеті "ақ" австралиялықтардың өнеріне, фольклорына, бос уақыт формаларына (мысалы, Бумеранг лақтыру спорттық іс-әрекет ретінде) әсер етті. Соңғылары қиын жерлерде өмір сүру жолдарын, көптеген сөздер мен атауларды алды [79, б.77]. Мұндай процестерді сипаттау үшін ғылымда аккумуляция ұғымы қолданылады. Бұл мәдениеттердің өзара ену процесі, нәтижесінде олардың өзгеруі орын алады. Батыстың ғылыми мектептерінде бұл термин еуропаландырудың синонимі ретінде түсіндіріледі. Мұндай «тар» түсінік мәдениеттердің теңсіздігін білдіреді. Мысал ретінде тағам дайындау мәдениетін келтіруге. Башқортстан Республикасында тұратын қазақ диаспорасының өкілдері орыс тағамдарын (тұшпара, борщ), татар (үчпучмак, чак-чак) дайындайды, екінші жағынан, басқа ұлт өкілдері қазақ ұлттық тағамдарының мәзірін тез қабылдады және ет (бешбармақ), бауырсақ және т.б. тағамдарды үлкен ықыласпен дайындайды.

Диссертациялық зерттеудің авторы В. Межуевтің пікірімен бөліседі, оған

сәйкес әр жеке тарихи кезең-уақыт аралығында мәдениеттің белгілі бір формацияның мәдениеті туралы айтуға мүмкіндік беретін, бірақ адамзат тарихының масштабында жүргізуге мүмкіндік беретін нақты бейнесі бар[80]. В. Межуев мәдениетте тек бір ғана сипаты бар әлеуметтік құбылысты көреді - шексіздікке және оның дамуының әмбебаптығына ұмтылу. Осы тұрғыдан алғанда, мәдениет біздің болмысымыздың шекарасымен сәйкес келеді. Қазіргі уақытта В.М.Межуев тұжырымдамасын зерттеушілердің көпшілігі қолдайды және оның тұжырымдамасы теориялық мәдениеттану мен этнологиядағы жетекші болып саналады.

Адам мен әлем арасындағы қарым-қатынаста адамның әмбебап дамуы ретінде мәдениеттің маңызды ерекшелігінің анықтамасын нақты этникалық мәдениеттерді талдауда қолдануға болады.

Белгілі бір жергілікті қоғамның әлеуметтік құрылымының құрамдас бөліктерінің «адамның ішкі мәтіні», «жеке өлшем» ретінде мәдениеті, басқа белгілермен салыстырғанда ең маңызды белгі және этникалық қауымдастықтың ажырамас сипаты болып табылады. Біріншіден, халықтың мәдениетінде оның тарихының ерекшеліктері, өмір сүру салты барынша лайықты түрде бейнеленген этностардың барлық ерекшеліктері қамтылған. Мәдениет этнос өмірінің өзіндік ерекшелігін және оның басқалардан айырмашылығын бейнелейді. Сондықтан этнографтардың арасында кең таралған көзқарас бар, оған сәйкес этностардың негізгі белгілерін анықтауда мәдениет шешуші рөл атқарады: «... Этникалық айырмашылықтардың негізінде мәдениет сияқты адами құбылыс жатыр. Этникалық қауымдастық-бұл сөздің кең мағынасында белгілі бір жалпы мәдениетпен байланысты қауымдастық» [81].

Мәдениетті материалдық және рухани деп бөлу кеңінен таралған. Бірақ Э. Тейлордың пікірінше, материалдық мәдениет материалдық қызметтің барлық саласын және оның нәтижелерін (еңбек құралдары, тұрғын үйлер, күнделікті киім, көлік және байланыс құралдары және т.б.) қамтиды. Рухани мәдениет сана мен рухани өндіріс саласын қамтиды (білім, адамгершілік, білім және ағарту, соның ішінде заң, философия, этика, эстетика, ғылым, өнер, әдебиет, мифология, дін) [82]. Диссертация авторы халықтың рухани мәдениеті өзін тек негізгі аймақта, шыққан жерінде ғана дамытып, байыта алады деп санайды. Мәдениеттің еркін және табиғи дамуы үшін оның үстемдігі қажет. Берілген мәдени ортада ұлттық дәстүр қызмет ету кеңістігін алуы керек, бұл жағдайда мәдениет өзінің дәстүрлі базисін, негізін және мәнін жоғалтпай, инновацияларды неғұрлым еркін қабылдайды. Жат мәдени орта жағдайында, диаспораның өкілдері кез-келген жаңалықты, кез-келген жаңалықты этникалық топ өкілдері, ең алдымен, түпнұсқаның жоғалуы, басқа ортада ыдырау қадамы ретінде бағалайды.

Мәдени трансформация формаларын қарастыра отырып, полиэтникалық мемлекеттердегі этностар мәдениетінің сыртқы импульстарды қабылдауының қарама-қайшылықтарын атап өтті. Бір жағынан, олар сөзсіз ашық және сыртқы әсерлер мен жат мәдениетті қабылдауға бейім болады. Екінші жағынан, бұл жағдайда этникалық мәдениеттің селективті белгілері негізінен этникалық

ерекшелігін сақтауға және оларға қауіп төндіретін элементтерді, ішінара немесе толық ассимиляцияға душар ететін элементтерді жоюға бағытталады[83].

«Этникалық мәдениет» ұғымында да күрделі анықтама жатыр. Ортақ аумақтың, экономиканың, тарихтың және белгілі бір этникалық топтың өмірінің басқа сипаттамаларына негізделген тұтас бір форма бола отырып, этникалық мәдениет мүлдем автономды қалыптасу ретінде әрекет етпейді. Этникалық мәдениет - бұл мәдениеттің жалпы адамзаттық мазмұнының көрінісі, жалпы адамзаттық элементтердің сапалы ерекше үйлесімі.

С.Константинова этникалық мәдениет дегеніміз этникалық топ мүшелерінің ұжымдық күш-жігерімен құрылған жасанды орта деп санайды. Сонымен қатар, адам өзіне тек пайдалы нәрсені ғана жасап сақтайтынын да мойындау керек. Мәдениеттің бір бөлігі болып жою құралдары табылады. Қарапайым заманнан бері әдет-ғұрыштар, қолөнер, ұйымдастыру формалары, басқаша айтқанда мәдени орта деп атауға болатынның бәрі пайда болды. Сонымен, этникалық мәдениет дегеніміз - одан тыс кез-келген этникалық топтың өмір сүруі мен дамуы мүмкін емес орта.

Диссертация авторының пікірінше, этникалық мәдениет адамдардың өмірлік белсенділігінің жүйесі ретінде әлеуметтік-экономикалық және рухани-адамгершілік құндылықтарға дейінгі дамып келе жатқан этнос элементтерін біріктіреді. Рухани құндылықтарды сақтаушы-тіл. Әр халық үшін ол өз тарихын білудің маңызды көзі мен құралы ретінде қызмет етеді. Халық мәдениетінің бірегейлігі, салт-дәстүрлері тіл арқылы танылады. Әрбір этникалық топ өзінің сан ғасырлық тарихында аңыздар, әндер, ертегілер, мақал-мәтелдер сияқты өлмейтін рухани құндылықтарды құрды. Бұл тұрғыда ана тілі - ең бай этномәдени құбылыстың негізін қалаушы және сақтаушы, ұлттық идеяның негізін қалаушы. Ұлттық рухтың, ұлттық идеяның беріктігі, этникалық мәдениеттің өзіндік ерекшелігі тілде көрсетілген. Мәселен, этникалық отандарынан алыс тұратын қазақ диаспорасы өкілдері - бұл тілді өздеріне сәйкестендіруге мүмкіндік беретін, аккумуляция процестері мен оның жағымсыз салдарының негізгі кедергілерінің бірі болып табылады.

«Этникалық мәдениет» ұғымымен қатар ұлттық мәдениет ұғымы жиі қолданылады. Ұлттық мәдениет - бұл халықтың өмір сүруінің факторы. Халық өзінің мәдениеті, тілі және соның негізінде - өзіндік сана-сезімі болғанша өмір сүреді. Мәдениеттің, халықтың тарихи жадының, ана тілінің, этникалық өзіндік сананың жоғалуымен біртіндеп жоғалады, бұл этностардың жойылуына әкеледі. Ұлттық мәдениеттің маңызды функциясы - әлеуметтік, қорғаныс: ұлттық мәдениет қоғамда жеке тұлғаны, әр адамды әлеуметтік қорғауға жағдай жасайды [73,б. 21]. Әр ұлттың ұлттық бірегейлігі тарихи түрде дамыды. Барлық халықтар мәдени дамуға бірдей қабілетті және рухани құндылықтардың дамуына айтарлықтай үлес қосты. Мәдениет - бұл ұлттық көріністің ең лайықты деңгейі ғана емес, ол бізді басқа халықтардың түсінуіне жақсы мүмкіндік береді [84,б. 39].

Әр халықтың ұлттық ерекшелігі тарихи қалыптасады. Барлық халықтар мәдени прогреске бірдей қабілетті және рухани құндылықтардың дамуына

айтарлықтай үлес қосуға қабілетті. Тек толыққанды және адами маңызы бар ұлттық мәдениет қана халыққа дегенерациядан кепілдік береді, өйткені мәдениет, И.Дзюбтің пікірінше, этностың шығармашылық әлеуетінің негізгі көрсеткіші және тарихи дамудың басты мақсаты болып табылады. Мәдениет - бұл ұлттық экспрессияның ең лайықты деңгейі ғана емес, ол бізге басқа халықтарды түсінуге ең жақсы мүмкіндік береді [84,б. 41].

Зерттеуші этникалық мәдениетті жіктеу критерийін ұсынады - бұл конфессиялық азшылықты консолидациялау критерийі. Оның пікірінше, соңғысының екі түрі бар:

- аккультурация процестерінің «диірмендеріне» түсіп, осыған байланысты көптеген атрибуттық ерекшеліктерін, демек, ұлттық бірегейлікті жоғалтқан ассимиляцияланған конфессиялық азшылық;

- мәдениеттер арасындағы өзара әрекеттің қатал жағдайында өз мәдениетін сақтап қана қоймай, бейімделіп, басқа этникалық ортада өз орнын таба білген шоғырланған конфессиялық азшылық. Бұл диаспора мәдениеті болып табылатын шоғырланған конфессиялық азшылықтың мәдениеті, бұл зерттеудің тақырыбы болып табылады.

Соңғы жылдары мәдениеттанушылар, әлеуметтанушылар, философтар мен этнопсихологтар ұлттық мінездің, ұлттық психологияның, ұлттық өзін-өзі танудың ұлттық мәдениеттің маңызды критерийі ретінде анықталуына үлкен көңіл бөлуде. Ұлттық өзін-өзі тану осы қауымдастыққа жатуды, ана тіліне, ұлттық мәдениетке деген сүйіспеншілікті, ұлттық құндылықтарға деген адалдықты, ұлттық мақтаныш сезімін және ортақ мүдделерді түсінуді қамтиды. А. Агаев айтқандай, "...мәдениет-бұл адамдар жасаған құндылықтар ғана емес, сонымен бірге оның шығармашылық қызметі, сонымен қатар оларды өндіру, бөлу және дамыту... Ұлттық мәдениет халық құрған және өзінің ұлттық болмысында қолданатын барлық пәндік және рухани байлықты қамтиды» [85].

Этникалық сана компоненттердің екі тобын қамтиды: статикалық және динамикалық. Статикалық - этникалық темперамент пен этникалық дәстүр, динамикалық - этникалық мүдделер мен этникалық сезімдер. Этникалық темперамент - бұл белгілі бір этностық қауымдастыққа тән белгілі бір жағдайға жауап берудің белгілі бір стандартты тәсілі (мысалы, жағымсыз жаңалықты алған кезде итальяндық жылап, шашын жұлып алады, ал жапондықтар басқаларды ренжітпеу үшін жымыады). Бұл тарих бойында этникалық мінез-құлықтың тұрақты формасы ретінде бір этностың әртүрлі буын өкілдері арасында көрініс тапқан тұрақты құбылыс. Бұл белгілі бір халықтың мәдениетінде қалыптасқан реакция стереотиптеріне байланысты. Этникалық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар күнделікті өмірден нәр алатын, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын, оны сақтау этностың әрбір жеке адамы үшін әлеуметтік қажеттілікке айналған мінез-құлық ережелері, нормалары мен стереотиптері болып табылады. А.Садохиннің пікірінше, мінез-құлық нормалары мен ережелерінің көпшілігін адамдар санадан тыс алады[86,б. 16].

Этникалық мүдделер - бұл этностық топ өкілдерінің мотивациялық басымдықтарын көрсететін әлеуметтік-психологиялық құбылыстар. Этникалық

сезімдер-бұл адамдардың этникалық қауымдастыққа, оның мүдделеріне, басқа халықтар мен құндылықтарға эмоционалды түрде боялған қатынасы, этникалық сезімдер ұрпақтан-ұрпаққа беріледі[86,б. 18-19].

Кез-келген халықтың ұлттық сипаты генетикалық тұрғыдан ұзақ эволюциялық процесте анықталады. Психикалық сипаттың ерекшеліктері, ойлау түрлері тарихи қалыптасқан дәстүрлермен, әлеуметтік орта мен тәрбиемен ғана емес, сонымен қатар тұқым қуалайтын бейімділіктермен де анықталады. «Әр ұлтта, - деп жазды Ф. Х. Кессиди, - темпераменттің барлық түрлері, ақыл-ой мен қоршаған шындықты қабылдау түрлері ұсынылған... Оның үстіне ұлттық сипат адамдардың бойында жиі кездесетін психикалық ерекшеліктерімен ғана шектелмейді. Ұлттық сипат - берілген ұлттың айрықша белгілерінің ерекше үйлесімі. Темперамент сияқты мінез - құлық гректер, грузиндер мен испандарға тән, бірақ гректер, грузиндер мен испандар әртүрлі ұлттар. Тек қазақтар ғана емес, қытайлар да шыдамдылықпен ерекшеленеді. Бір сөзбен айтқанда, әр ұлт - өзіндік ерекшеліктері, тіршілік тұтастығы, оның басты белгілері психикалық құрылым мен ойлау типтерінің ерекшеліктері » [87].

Р. Кохеннің пайымдауынша, адамның көптеген этникалық белгілерінің қалыптасуы оның этникалық мәдениетін игеру дәрежесіне тікелей байланысты. Жеке тұлғаның өзінің этникалық қауымдастығы мен мәдениетіне «өсу» процесі этнологияда «әлеуметтену» және «инкультурация» түсініктерімен белгіленді. Инкультурация нәтижесінде адам қоршаған ортаны еркін басқарады, бұрын құрылған көптеген мәдени нысандарды пайдаланады, физикалық және ақыл-ой еңбегінің нәтижелерімен алмасады, басқа халықтармен өзара түсіністік орнатады. Бұл процесте екі негізгі кезеңді ажырату әдетке айналған: бастапқы (балалар) және екінші (ересектер)[88].

В. Черновскаяның айтуынша, инкультурацияның бірінші кезеңінде балалар өз мәдениетінің ең кең таралған, өмірлік маңызды элементтерін игереді. Инкультурация мұнда білім беру түрінде жүзеге асырылады. Бұл кезең үшін кез-келген мәдениетте инкультурацияның арнайы формалары бар (мысалы, ойын). Екінші кезеңнің басты ерекшелігі - жеке тұлғаның белгілі бір қоғамда белгіленген шектерде әлеуметтік-мәдени ортаны өз бетінше игеру қабілеті. Инкультурацияның бірінші кезеңі мәдени тұрақтылықтың сақталуына ықпал етеді, өйткені мұнда ең бастысы бар үлгілерді көбейту болып табылады. Екінші кезең қоғам мүшелеріне мәдениеттегі эксперимент үшін жауапкершілікті қабылдауға мүмкіндік береді. Екі кезеңнің дамуы жеке тұлғаның менталитетін қалыптастырумен аяқталады[89].

Этникалық өзін-өзі танудың тән белгісі-эмоционалды-түрлі-түсті стереотиптердің тұтас гаммасының болуы. Этноцентризмнің пайда болуын анықтайтын маңызды себептердің бірі, В.Фоминых атап өткендей, өз ұлтының гипертрофиялық идеялары басқа халықтардың сипаттамалық ерекшеліктерімен салыстырғанда ең озық және прогрессивті болып табылады. Кейбір жағдайларда этноцентризм басқа ұлттардың құндылықтарын сынамай, өз ұлтының мәдениетін эмоционалды мадақтау түрінде көрінеді. Басқаларында, керісінше, басқа ұлттарды теріс сынау және олардың ұлттарының құндылықтарын салыстырмалы

түрде оң бағалау басым[90].

Бұл жағдайда диаспоралардың өкілдері үшін өте қиын, олар жат ұлттық ортада өз мәдениетінің жұмыс істеуі мен одан әрі жетілдірілуін қамтамасыз ету, метрополияның ұлттық ерекшеліктері мен дәстүрлерін сақтау үшін керемет моральдық күшке, қабілетке және төзімділікке ие болуы керек. Сонымен қатар, мәдени оқшауланудың деструктивті әрекетін диаспора мүшелерінің рухани жандануы арқылы ғана болдырмауға болады. Диаспоральдық мәдениет деп топтық ынтымақтастық мағынасында көрсетілген жалпы өзіндік сана-сезіммен біріктірілген, бөтен ортада өмір сүретін этникалық немесе конфессиялық азшылық мәдениетін түсіну керек.

Этникалық мәдениеттің көріну формасы ретінде диаспора мәдениеті жақын болғанымен, бірақ онымен бірдей емес. Говоря в целом, их взаимосвязь можно выразить следующим образом: культура любой диаспоры является этнической культурой, но не всякая этническая культура есть культура диаспоральная.

Автордың зерттеулері көрсеткендей, диаспора мәдениеті тұтастай алғанда этникалық мәдениетке жататын атрибутивті белгілермен бірге белгілі бір ерекшелікке ие:

- диаспора орналасқан белгілі бір аумақтағы халықтың негізін құрайтын жергілікті этникалық топтардың мәдениеті қатты әсер етеді;
- жоғары этномәдени маргиналдылыққа ие (әсіресе бейімделу кезеңінде);
- олардың негізгі этникалық топтарының мәдениетінен салыстырмалы түрде оқшауланумен сипатталады (алшақтық себептері, ақпараттық кеңістіктің дамымауы және т.б.);
- оның өкілдері өз мәдениетін өзін-өзі сақтаудың жоғары дамыған сезіміне ие;
- мәдениет субъектілерінің саны аз, бұл оны осал етеді және жеке басын жоғалтуға әкелуі мүмкін;
- өзінің дамуына осы диаспораның орналасқан аймағында ұлттық әлеуметтік-мәдени мекемелер (ұлттық мектептер, клубтар, театрлар, діни рәсімдер орындары және т.б.) және «демалыс индустриясы» (ұлттық мейрамханалар, кафелер, асханалар, спорттық жарыстар және т.б.) желісі ұсынатын белгілі бір инфрақұрылымды қажет етеді.

Біздің қоғамдағы диаспора мәдениеті әрдайым ең нәзік, әлеуметтік, саяси және экономикалық жағынан қорғалмаған институттардың бірі болып табылады. Диаспораның мәдени оқшаулануы идеологиялық және моральдық вакуум тудырады, оның өкілдерін жат шетелдіктерге айналдырады, жергілікті халықтың диаспора әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерін түсінбеуге, тіпті оларды қабылдамауға әкеледі (мысал ретінде, шетелдік қазақтарды «оралмандар» деп аталғандығын келтіруге болады).

Диаспора мәдениеті проблемаларын шешудің маңыздылығы жоғары деңгейлерде, атап айтқанда, 2004 жылғы қарашада Еуропа Кеңесінің Парламенттік Ассамблеясында бірнеше рет атап өтілді. Мәдениет, ғылым және білім жөніндегі тұрақты комиссияның 2004 жылғы 23 қарашадағы баяндамасында «... диаспора мәдениеті-бұл бүкіл Еуропада және басқа елдерде

зияткерлік, мәдени және білім алмасудың құнды жүйесі. Бұл мәдени әртүрлілікті, мәдениетаралық түсіністік пен төзімділікті насихаттаудың негізгі факторы болып табылады». Парламенттік Ассамблеяның пікірі бойынша, диаспора мәдениеттері екі жаққа да пайда әкелуі мүмкін: шыққан елге (аймаққа) және диаспора орналасқан елге (аймаққа). Миграциялық диаспора саясатына қабылдауды ассимиляциядан интеграция мен шыққан елмен (аймақпен) байланыстарды сақтау арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуге ауыстыру ұсынылады. Ассамблея сонымен бірге барлық диаспоралардың бірінші кезекте қабылдаушы елдің заңнамасын сақтауы, қабылдаушы елдің тілін, білімін тануы және мәдениетін құрметтеуі қажет екеніне назар аударды[91].

Сонымен қатар, диаспоралар арасындағы байланыстарға, сондай-ақ олардың шыққан елдермен (аймақтармен) байланыстарына қатысты салыстырмалы түрде аз нәрсе жасалады, бұл үшін еуропалық парламентшілер Еуропа Кеңесіне мүше мемлекеттердің тиісті органдарын шақыра отырып, неғұрлым серпінді саясат қажет деп баса айтты:

- диаспора мәдениетінің болуын қоғам мен өркениеттің қазіргі еуропалық мәдениетінің ажырамас бөлігі ретінде тану;

- диаспоралар мәдениетінің қоғам мәдениетінде қалай көрінетіндігін зерттеу арқылы, сондай-ақ диаспоралар мәдениетіне қатысты мемлекеттік саясатты зерттеу арқылы диаспоралар арасындағы мәдени байланысты жақсартуға тырысу;

- олардың ерекше мәдени, лингвистикалық және білім беру қажеттіліктерін түсіну және қанағаттандыру мақсатында диаспоралармен белсенді диалог жүргізу;

- мәдени алмасуды арттыру және жағдайды жақсы түсіну мақсатында (спутниктік хабар тарату, баспа материалдары, мұражай көрмелері және т.б.) орналасқан елдердегі (аймақтардағы) диаспоралар арасындағы байланысты жеңілдету;

- білім беру, бұқаралық ақпарат құралдары және мәдениет арқылы заманауи еуропалық қоғамдағы диаспора мәдениеті туралы ақпараттың таралуына ықпал ету;

- диаспоралық мәдениеттерді қорғау және зерттеу бойынша мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдардың рөлін күшейту;

- диаспора мәдениетін қорғау және дамыту мақсатында диаспора қауымдастықтары арасындағы мәдени байланыстарды алға жылжыту мен одан әрі дамытудың жаңа технологиялық мүмкіндіктерін зерттеу [92].

Кез-келген диаспораның мәдениеті назар аударуды қажет етеді. Ол жергілікті этнос мәдениетінен біршама өзгеше ұлттық біртұтас ұлттық ретінде дамуы керек. Ұлт арқылы жалпыадамзаттық ашылады, бұл мәдениеттің алғашқы, тамыр жүйесінің құрамдас бөлігі. Сондықтан ұлттық ерекшеліктерді жалпыға ортақ атақ үшін қабылдауға болмайды, өйткені ол кейде халықтың шынайы мәдениетін көрсете алмайды, сонымен қатар оның бұрмалануы мүмкін. Осылайша, әйгілі жапон режиссері Так-сим-Китаноның айтуы бойынша қазіргі қоғамды шектен тыс американдыру басқа халықтардың ұлттық мәдениеттерінің

әлсіреуіне әкеліп соқтырады. Американдық киноиндустрия туралы айта отырып, ол: «Голливуд - бұл көптеген елдердің ұлттық киносын жойған қатерлі ісік», - деп ескертті[93].

Диаспора мәдениетіне күшпен басып кіру дұрыс емес. Ол жалпы адамзаттық құндылықтарды жояды. Жағдайдың трагедиясы көбінесе адамдардың жақсы, ежелден қалыптасқан дәстүрлерін ойланбастан бұза отырып, билік оның орнына ештеңе бермейді. Тіршілік ету жағдайына «қандай-да бір бағамен» орналастырылған адам елдің толыққанды азаматы бола алмайды. Барлық жақсы ниеттер оған мемлекеттік патриотизм сезімін күштеп оятады, өйткені адамды жалпыадамзаттық құндылықтар туралы ойлауға мәжбүр ете отырып, біз оны ең ішкі - ана тілін алып тастағанын түсінуге жеткіземіз[94]. Тілдегі зорлық-зомбылық диаспораның моральдық параличіне алып келеді. Адамды өз ана тілінде сөйлеуге мәжбүр етуге болады, бірақ оған ол туралы ойланбауға міндеттеу мүмкін емес. Жағдайларға байланысты басқа ұлтты таңдаған адамдар (төлқұжатына сәйкес) күнделікті өмірде өздерінің диаспораларының адамдары болып қала береді. Бүгінгі таңда адамды өз тіліне опасыздық жасауға және оның шын жүректен бөтен тілді ана тіл жасағандығына сенімді болуға болмайды. Диаспора өкілдері арасындағы қауымдастық сезімі кейінгі ұрпақтарда да көрінеді. Қазіргі әлемдік қоғамдағы терең әлеуметтік сілкіністер дәуірінде тіл, жалпы мәдениет сияқты, диаспора өміріндегі жандарды біріктіретін және тазартатын жалғыз арал болып қала береді. Диаспоральдық мәдениеттің ерекшеліктерін көрсете отырып, мәдениетті, этникалық мәдениетті зерттеудің әдіснамалық тәсілдерін қарастыра отырып, автор диаспоралардың мәдениаралық өзара әрекеттесу мәселелерін талдауға көшуді қажет деп санайды.

2 ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТОЛЕРАНТТЫ САНА МЕН МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

2.1 Мәдениетаралық толеранттылық мәдениеттердің өзара әрекеттесуінің императиві ретінде

Мультикультурализм-жаппай мәдениеттің жалпы адамзаттық арнасында мәдениеттердің өзара енуі, байытылуы және дамуы мақсатында оларды араластыруды талап етуден тұратын толеранттылық аспектілерінің бірі. Мультикультурализмнің проблемалары Қазақстанда азаматтық қоғам құру процесімен де байланысты, оны жеке азаматтар мен түрлі топтардың бір-біріне толерантты қарым-қатынасынсыз, олардың келісімге келу және өзара мүдделерді ескеру қабілетінсіз мүмкін емес[95].

Қазақстан Республикасы мемлекеттік саясатының әлеуметтік-мәдени даму жөніндегі тұғырнамасында Республикада тұратын барлық этностар мәдениетінің өзіндік ерекшелігіне тиісті көңіл бөлінетіндігі және кез келген мәдениет қайталанбас, теңдесі жоқ қазына және белгілі бір этнос өзін дүние жүзіне сол арқылы толық танытатыны айтылған. Сонымен қатар мәдени өзіндік өткен дәстүрлерін еске түсіру, есте ұстануына, одан рухани қуат алып, өзіндік жасампаздық үрдісін таныту үшін оған басқа мәдениеттердің белгілерін шеберлікпен өз бойына дарытуға мүмкіндік беретіні көрсетілген. Этникалық мәдениеттердің өзіндік ерекшеліктерін мойындай келіп, Қазақстан этностарының мәдени қазыналарының бірлігі қалыптасатынын ескеріп, мемлекет барлық этностардың мәдени мұраларын сақтап, қорғайтынын, мәдениеттердің теңдігін және әрбір халықтың өз мәдени ерекшелігін орнықтыру, сақтау және дамыту құқығын қамтамасыз ететіндігін тұжырымдалған [3, 116 б.].

Мультикультурализм практикасы мен саясаты мәдени әртүрлілік жағдайында қажетті компонент ретінде толеранттылыққа негізделген.

«Мәдениетаралық толеранттылық» ұғымын қарастырамыз, оның негізгі сөзі "толеранттылық". Толеранттылық ұғым мәдениеттанулық дискурста түбегейлі жаңа, ескертпемен жақын. Сөздіктерге қарап, онда нақты және тарихи "негізделген" анықтаманы табу жеткілікті. Мәселенің ракурсымен оны тұжырымдау, толеранттылықтың мағынасы мен мәнін мәселендіретін жаңа түбегейлі шарттар болып табылады. Басқаша айтқанда, жалпы адамзаттық өркениеттің қалыптасуының "фондында" толеранттылық мәселесі қоғамның даму динамикасымен белгіленген субъектаралық өзара әрекеттесудің ішкі проблемасы ретінде тұрады.

Философиядағы осы тұжырымдаманың мазмұнды эволюциясы, оның қазіргі заманғы түсінігінде із қалдырған өзіндік тарихы бар. Толеранттылық ұғымы көптеген ғасырлар бойы қалыптасқан және бұл процесс әлі де жалғасуда. Жан-жақты мағыналарды жинақтай отырып, "толеранттылық" термині төзбеушіліктің әртүрлі көріністері жеңудің жаңа құралдарын қажет ететін шындыққа сәйкес келуге тырысады.

Бұл тұжырымдаманың этимологиясы латынның *tolero* – «алып жүру, ұстау,

шыдау»-етістігіненен қалыптасты, ол кез-келген нәрсені алып жүру, қолыңызда ұстау қажет болған жағдайда қолданылған. Бұл дегеніміз, бұл нәрсені сақтау және беру үшін адам белгілі бір күш-жігер жұмсау керек, зардап шегеді және шыдайды деген мағынада. "Толеранттылық" термині оның ағылшын тіліндегі интерпретациясында (tolerance) кеңінен таралды, онда төзімділікпен қатар, жол беру білдірді[96].

Толеранттылық идеясы ежелгі дәуірде діни азшылықтарға деген көзқарастың шешімі ретінде пайда болды. Толеранттылық, адалдық, басқа адамдардың, халықтардың сенімі мен көзқарастарына құрмет сияқты компоненттерді қоса алғанда, басқа адамдармен адамгершілік қарым-қатынас принциптері біртіндеп дамыды. Біртіндеп әртүрлі сенушілермен өзгеше ойды ұстанушылармен ізгілік қарым-қатынас принциптері дамыды, оның ішінде толеранттылық, адалдық, басқа адамдар мен ұлттардың сенімдері мен көзқарастарына құрмет сияқты компоненттер қалыптасты[97].

Мәдениеттерді үлкен, не кіші, дамыған, не дамымаған. жаңадан пайда болған, немесе ежелден келе жатқан, есейген түрлерін бір-біріне карама-карсы қойып, арасынан жіктеу жүргізу арқылы мәдениеттік нәсілшілдікке салыну - қоғамдық дамуды ешқашанда біртұтастандыруға жетелемейді. Керісінше, мәдениеттер бір-бірінен аластатылып, нағыз этносаралық сиыспаушылық негізінің іргетасы қаланады. Адамдар арасындағы түсіністіктен гөрі, әрбір этнос өз мәдениетінің "жетістігі мен жемістерінің" құлына айналады, яғни соның басқа мәдениеттерден маңыздырақ, құндырақ екенін ойлауға, "дәлелдеуге" басымдырақ маңыз береді. Осы тұрғыдан алғанда Қазақстандағы этносаралық сиысушылық мәселесінің сан-салалық жақтарын зерттеуге негіз болатын республиканың ішкі полиэтникалық, ділдік біртұтастығын, өзара түсіністігін, бірлігін қарастырған жөн деп есептейміз. Себебі, Қазақстанда өмір сүріп отырған әртүрлі этнос өкілдерінің өзіндік ерекшелігі бар, әрқайсысының мәдениетінде тарихтың әр түрлі соқпағы сайрап жатыр [3. 124-125бб].

«Толеранттылық» ұғымының тарихы Ежелгі Римде бастау алады. Концептуалды формалар Қайта өркендеу дәуірі мен Жаңа заманның зияткерлік мәдениетінде пайда болды.

Толеранттылық мәдениеті рефлексиясының бірінші формасы Қайта өрлеу және реформация дәуірінің қайраткерлерінің, гуманист-ойшылдардың, 17-18 ғ.басындағы философтардың (Лютер, Цвингли, Эразм Роттердамский, Моор, Спиноза, Локк, Юм және т. б.) [98] еңбектерінде баса айтылған діни төзімділік тұжырымдамасы болып табылады. Діни төзімділік тұжырымдамасын жасаушылардың зияткерлік күш-жігеріне бағытталған орталық проблемалар бәсекелес шіркеулерге қарсы тұру және мемлекеттік және мемлекеттік емес конфессияларға қарсы тұру мәселелері болды. Діни төзімділік идеологиясын жақтаушылар конфессиялық бәсекелестікті жеңудің негізгі құралы ретінде христиандық моральдық принциптердің ортақтығы идеясын алға тартты: жақынына деген сүйіспеншілік, мейірімділік, жанашырлық, сенімге мәжбүрлеп жүгінуді айыптау.

Ар-ождан бостандығы мен діни төзімділік қағидатын құқықтық ресімдеу

мен заңнамалық енгізуді әзірлеуге еуропалық ғалымдар елеулі үлес қосты.

Дж.Локк өзінің "діни төзімділік туралы хаттарында" және "төзімділік туралы очерктерінде" шіркеудің қатты цензурасы жағдайында толеранттылық мәселесін қарастырды. Вольтердің көзқарастары ол 17 ғасырда діни плюрализм мен діни толеранттылық жағдайында азаматтық бейбітшілікке қол жеткізіп, мейірімділіктің жалпы атмосферасы қалыптасқан Англиядағы оқиғаларды бақылаған кезде пайда болды. Сол дәуірдегі толеранттылық өкілі табылып, өзінің «діни төзімділік трактатында» келесідей жазды: «Мен сіздің айтқандарыңызбен келіспеймін, бірақ өз пікіріңізді білдіру құқығыңызды қорғап, өз өміріңді құрбан етемін». Біздің ойымызша, бұл афоризмінде толеранттылықтың классикалық теориясы көрсетілген[99].

Бір қызығы, толеранттылық мәселесі Батыс өркениетінде алғаш рет діни деңгейде пайда болды, ал діни толеранттылық еркін қоғамда қол жеткізілген барлық басқа бостандықтардың негізін қалады. Кейде басқа діни нанымдарды ұстанатын адамдарға төзімді болудан қиын ештеңе жоқ деп санайды.

Ағарту дәуірі бұл тұжырымдаманың шеңберін кеңейтіп, оны саяси, әлеуметтік, этникалық мағынамен толтырады.

18 ғасырдың бұл кезеңі көбінесе толеранттылық дәуірі деп аталады, бұл оның толеранттылық рухына ие екендігін көрсетеді. Осы дәуірдегі толеранттылықтың негізгі қағидасы мүдделер қақтығысын жеңудің жетекші тәсілі ретінде білікті ымыраға келу болып саналады. Руссо басқа этникалық мәдениеттерге құрметпен қарау идеясының бастаушыларының бірі болып саналады.

«Толеранттылық» ұғымының тарихи ретроспективасын әрі қарай қарастыра отырып, 19 ғасырдың зияткерлік мәдениетінде толеранттылық идеялары утилитаризм мен либерализм философиясында дамығанын атап өткен жөн. Осы кезеңде толеранттылық жалпыға ортақ бақытқа жетудің, «тирания мен деспотизмге қарсы тұру, сыртқы және ішкі бостандықтың көрінісі, автономды моральдың алғышарты» ретінде қарастырылды. Ресейлік зияткерлік мәдениетте толеранттылық қағидаттары В.С.Соловьев, И.А.Ильин сынға алған, Л.Н.Толстой ұсынған «зұлымдыққа күшпен қарсы тұрудың» тезисі төңірегінде епікірталас аясында теориялық форманы алады. Діни төзімділік идеяларын В.В.Розанов, Н. О. Лосский және т.б. шығарады[100].

Осылайша, әлеуметтік категория ретінде толеранттылық төзбеушілік проблемасына байланысты тұжырымдалды. Бірте-бірте толеранттылық мәселесі тек діни төзімділік проблемасымен ассоциацияланбады. Толеранттылық мәселесін қарастыра отырып, ғалым Дж.Ролс ұсынған тұжырымдаманы атап өтуге болмайды. Өзінің әйгілі әділеттілік теориясы [100, б.72]. автор толеранттылықтың құндылығы әділеттілік принциптерінен тікелей туындайтынын айтады, өйткені соңғысы іс жүзінде тең азаматтардың тең бостандығы принциптерінен шығады. Бұл тең еркіндік белгілі бір дінге немесе кез-келген философиялық ілімге мемлекеттік қызығушылық танытпаған жағдайда ғана мүмкін болады. Философтың өзі айтқандай:«...әділеттілік қағидаттары болған жағдайда мемлекет тең азаматтардан тұратын қауымдастық

ретінде түсінілуі керек» [100,б. 48].

Осылайша, толеранттылық доктринасында келесі моменттерді ерекше атап өтеді:

- 1) толеранттылық - моральдық қасиет, саяси құндылық, жай ғана белгілі бір мәселелерді шешу құралы емес;
- 2) толеранттылық-«жақсы реттелген қоғамдағы»әділеттілік, теңдік принциптерініңқағидасын бейнелейді;
- 3)толеранттылық-бұл рационалды ізгілік жәнерационалды ойлармен негізделеді;

Осы тұжырымдаманы ескере отырып, ролдың толеранттылық негіздері әділеттілікпен бірдей, атап айтқанда интуитивті "әділеттілік сезімі"бар моральдық рационалды тіршілік иелері ретінде адамдардың теңдігі екенін атап өткен жөн. Бірақ, оның тұжырымдамасында толеранттылықты тек моралдық және саяси философия саласымен шектейді.

Бұл категория туралы ғылыми көзқарастардың ретроспективасы «толеранттылық». Қазіргі мағынада «толеранттылық»интерпретациясы мен түсіндірмесі кең,өйткені бұл қазіргі заманғы әлеуметтік-саяси, философиялық, мәдениеттану және құқықтық әдебиет отандық және шетелдік ең танымал терминдердің бірі.

Бұл, ең алдымен, әлемнің «жаһандануымен» байланысты. Бұл терминнің түсіндірмесі анық еместіктен«жалпы тілді» дамытуды қиындатады, сондықтаннәтижеліғылыми өзара әрекеттесу үшін терминологиялық біркелкілікке жетіп, тұжырымдаманы семантикалық тұрғыдан анықтау өте маңызды[101].

Толеранттылықты зерттеудің көптеген гуманитарлық тәсілдері бар, атап айтқанда, қазақ тілінде толеранттылық теріс контексте толеранттылық, төзбеушілікке қарсы, субъектінің ұстанымына сәйкес келмейтін әртүрлі көзқарастарға төзімділік ретінде ұсынылған. Отандық мәдени контекстегі төзімділіктің өзіне тән белгілері –«мейірімділік» және «кешірімділік».

Сол сияқты, қазіргі заманғы сөздіктердің көпшілігі бұл тұжырымдаманы түсіндіреді. Сонымен, шетелдік сөздердің заманауи сөздігі "толеранттылық" ұғымын "біреуге, бір нәрсегетөзімділік, кешірімділік"деп анықтайды, ал үлкен энциклопедиялық сөздік "толеранттылықты" "басқа адамдардың пікіріне, сенімдеріне, мінез-құлқына төзімділік" деп түсіндіреді. Біздің ойымызды жалғастыра отырып, біз "толеранттылық" және "төзімділік" ұғымдарының синонимі деген қорытындыға келеміз[102].

Біздің ойымызша, А. Гусейнов пен И. Кон редакцияланған этика сөздігінде толеранттылық анықтамасы неғұрлым толық болып көрінеді: «төзімділік - бұл басқа адамдардың мүдделеріне, сенімдеріне, сенімдеріне, әдеттеріне және мінез-құлқына деген көзқарасты сипаттайтын моральдық қасиет. Ол қысым жасамай, негізінен түсіндіру және сендіру әдістерімен гетерогенді мүдделер мен көзқарастарды өзара түсінуге және үйлестіруге қол жеткізу ниетінде көрінеді»[103]. Бұл анықтама, алдыңғы анықтамадан айырмашылығы, толеранттылықты тек басқа ұлттардың, халықтардың және діндердің өкілдеріне

ғана қолдануды шектемейді және осы жеке қасиеттің моральдық негізін белгілейді.

Толеранттылықтың неғұрлым тұжырымдамасын анықтау үшін біз бұл қасиетті философиялық тұрғыдан қарастырамыз. Бұл қасиеттің қажеттілігі мен жағымды мәнін ашатын толеранттылықтың кеңейтілген анықтамасы қысқаша философиялық энциклопедияда келтірілген: "толеранттылық (лат. *tolerantia*-шыдамдылық) - басқа көзқарастарға, моральдарға, әдеттерге төзімділік. ЮНЕСКО-ның "нәсілдер мен нәсілдік наным-сенімдер туралы декларациясында" жарияланған қағидаға сәйкес әр түрлі халықтардың, ұлттар мен діндердің ерекшеліктеріне қатысты толеранттылық қажет: "барлық адамдар мен топтар әр түрлі болуға, өздерін әр түрлі деп санауға және қарастыруға құқылы" бұл өзіне деген сенімділік пен өз ұстанымдарының сенімділігі туралы сананың белгісі, барлық адамдар үшін ашық идеялық бағыттың белгісі, ол басқа көзқарастармен салыстырудан қорықпайды және рухани бәсекелестіктен аулақ болмайды"[104].

Ғылыми әдебиеттерде "толеранттылық" ұғымын қарастыру кезінде градация әдістеріне байланысты толеранттылық көзқарастарының қарқындылығы мен тұрақтылық дәрежесінде бір-бірінен ерекшеленетін көптеген түрлер бөлінеді. Қазіргі әдебиетте толеранттылықты түсінудің төрт негізгі формасы туралы түсінік пайда болды, оны осы тұжырымдаманы қарастырудың философия көрнекті өкілі В. Лекторский ұсынды. Ол толеранттылықтың төрт мүмкін моделін ұсынады, олар кейбір нақты және бар философиялық тұжырымдамаларға сәйкес келеді: толеранттылық немқұрайлылық ретінде; толеранттылық-өзара түсіністіктің мүмкін еместігі; толеранттылық-сыпайылық; толеранттылық-басқа мәдениетті құрметтеу, толеранттылық-өз тәжірибесін кеңейту және сыни диалог ретінде[6, 56б.].

Толеранттылықты мәдениеттердің өзара әрекеттесуінің императиві ретінде қарастыра отырып, біз В.А. Лекторский ұсынған тақырып тұрғысынан толеранттылықты түсінудің төрт негізгі формасын талдаймыз. Толеранттылықтың ең көп таралған түрі - "толеранттылық-немқұрайлылық ретінде", ол әр түрлі пікірлердің, мәдени ерекшеліктердің, нақты құндылықтардың, әр түрлі мәдениеттердің дәстүрлерінің болуын болжайды, олардың ақиқаты ешқашан дәлелденбейді. Бұл әртүрлі мәдениаралық өзара әрекеттесудің практикалық артықшылықтарын түсіну нәтижесінде пайда болады. "Толеранттылық-немқұрайлылық" стратегиясының екі нұсқасын ажыратуға болады: үстірт — тұтынушылық және тереңірек - өндірістік. Бірінші нұсқа шеңберіндегі басқа мәдениеттер өкілдеріне деген адал көзқарас олардың қаражат, пайда көзі ретінде біліктілігіне байланысты. Толеранттылықтың бұл түрі мәдениетаралық байланыстардың ең көне түрі болып табылады. "Толеранттылық-немқұрайлылық" өндірістік нұсқасының негізінде әртүрлі әлеуметтік-мәдени қауымдастықтарды практикалық мәселелерді шешу төңірегінде біріктіру идеясы жатыр, ал идеологиялық айырмашылықтар жағына қарай жылжиды. Әр түрлі мәдениеттердің өкілдері арасындағы толерантты қатынастар олардың бірлескен қызметі, қаражаттың шектеулі саласы - экономикалық, ғылыми-техникалық және т.б. ынтымақтастық процесінде

қалыптасады. Құндылықтар қақтығысы мүдделер қақтығысын жою арқылы жеңілдетіледі. "Толеранттылық- немқұрайлылық ретінде", икемді бейімделу мен ымыраға келу стратегиясы бола отырып, төзімділіктің тұрақсыз түрі болып табылады, дегенмен, толеранттылықтың бұл түрі плюрализм, зорлық-зомбылық емес және толеранттылық формаларының диалогтық құндылықтарын игеру тұрғысынан дамыған басқа адамдардың пайда болуын ынталандырады.

«Толеранттылық өзара түсіністіктің мүмкін еместігі ретінде» екінші нысаны диалог пен плюрализм элементтерімен монологиялық, монистикалық көріністердің ішінара ығыстырылуына байланысты туындайды. «Толеранттылық түсіну мүмкін еместігі ретінде» орталықтандырылмаған, оның ұстанымы – «бәрі бәрін төзуі керек».

Толеранттылықтың бұл формасы мәдениеттердің эквиваленттілігі туралы идеяны қамтиды, бұл олардың өзара түсініспеушілігі туралы сеніммен байланысты, сонымен қатар, өзге де мәдениеттің көзқарасы «өзіңдегі зат». Толеранттылықтың бұл формасы мәдени теңдік, тепе-теңдік сенімдерімен байланысты мәдени айырмашылықтарды қабылдау идеясын қамтиды.

«Толеранттылық жеңілдік ретінде» монологиялық, монистикалық көріністердің диалог пен плюрализм элементтерімен ішінара ығыстырылуына байланысты туындайды. Толеранттылық пен плюрализм туралы бұл түсінік әртүрлі мәдени, құндылық, зияткерлік жүйелердің алуан түрлілігінде артықшылықты жүйе, белгілі бір мәдени стандарт басым мәдениет болып табылатындығынан туындайды. «Толеранттылық жеңілдік ретінде» уақыт өте келе шындық жеңіліп, айырмашылықтар жеңіледі деген үмітпен дәрменсіздігі айқын көрінетін көзқарастарға төзу қажеттілігі бар. Толеранттылықтың бұл формасы үстемдік-бағыныштылық қатынастарымен бірге жүреді, бір жақты қозғалыс ретінде қалыптасады, толеранттылық субъектісі мен объектісінің - шыдайтын және кімді шыдайтын адамдардың болуын болжайды[105]. Толеранттылықтың бұл формасы төзімсіздікке жол бермеу идеясын қамтиды, ол ұстамдылық, кішіпейілділік деп түсініледі. Оның шеңберіндегі төзімділік бірлік пен біркелкілікке ұмтылумен байланысты, өйткені үстемдік ететін өзіндік ерекшелік басым мәдениеттің өзіндік ерекшелігі болып табылады.

Толеранттылықтың ең жетілген, терең және тұрақты формасына – «толеранттылық басқа мәдениетке құрмет ретінде» ерекше назар аударғым келеді. Бұл форма мәдени діншілдікті жеңу, мәдениеттердің тепе-теңдігі идеясын қалыптастыру нәтижесінде дамиды. Оның шеңберіндегі мәдени айырмашылықтар адамзаттың өркендеуінің шарты, өз тәжірибесін кеңейту көзі ретінде қабылданады.

«Толеранттылық басқа мәдениетке құрмет ретінде» рефлексияны, диалогтық, сыни ойлауды дамыту процесінде қалыптасады. Диалогтық ойлау тәсілі қарым-қатынас субъектісінің өз мәдениетінің құндылықтарын, оның өзіндік және ерекше ерекшеліктерін сақтай және дамыта отырып, басқа мәдениеттің құндылықтарын түсінуге, сондай-ақ жалпы құндылықтарды, «орта мәдениетті» қалыптастыруға қабілетті болу қасиетінен тұрады. Толеранттылықтың бұл формасы мәдениетаралық коммуникация субъектілерінің

өздерін қарсыластың орнына қою қабілеттерін дамыту нәтижесінде туындайтын эмпатия принципіне негізделген. Толеранттылықтың бұл формасы толеранттылықтың шекті, өсіп келе жатқан дәрежесін білдіреді. «Толеранттылық басқа мәдениетке құрмет ретінде» - бұл сөздің толық мағынасында төзімділік емес, өйткені мақұлданғанды тезудің қажеті жоқ. Төзімділіктің бұл түрі кенеттен туылмайды. Сыни диалог идеялары біртіндеп қалыптасады, монологиялық мұраттарды ауыстырады. Осылайша, диалогтық және монологиялық принциптерді біріктіретін толеранттылықтың паллиативті формаларының болуы туралы айтуға болады.

Толеранттылықтың паллиативті формалары – «толеранттылық-бұл жеңілдік», сондай-ақ «толеранттылық-түсіну мүмкін еместігі», олар диалог пен плюрализм элементтерімен монологиялық, монистикалық көріністердің ішінара ығыстырылуына байланысты туады. Дәл осы толеранттылыққа деген көзқарас В.А. Лекторский қазіргі жағдай үшін қажет деп санайды.

Р.Р.Валитова «толеранттылық басқаға деген қызығушылықты, оның дүниетанымын сезінуге деген ұмтылысты білдіреді, бұл ақыл — ойды жұмыс істеуге итермелейді, өйткені ол өзінің шындықты қабылдауына ұқсамайтын басқа нәрсе» [106]. О.Хеффенің пікірінше, толеранттылық сонымен қатар әртүрлі мәдениеттер мен дәстүрлерді өзара құрметтеуді, «басқа мәдениеттердің өзіндік құндылығын» мойындауды білдіреді [98].

ЮНЕСКО мүшелері 1995 жылғы 16 қарашада қабылдаған толеранттылық қағидаттарының декларациясында берілген анықтамаға сәйкес толеранттылық «біздің әлем мәдениеттерінің бай алуан түрлілігін, өзін-өзі көрсету нысандарын және адам болмысының көрініс беру тәсілдерін құрметтеу, қабылдау және дұрыс түсіну» дегенді білдіреді. Бұл анықтама, ең үлкен, басқа ұлттарға, нәсілдерге, терінің түсіне, жынысына, жыныстық бағдарына, жасына, мүгедектігіне, тіліне, дініне, саяси немесе басқа пікірлеріне, ұлттық немесе әлеуметтік шығу тегіне, меншікке және басқаларға төзімділік қатынасын білдіреді [107].

Толеранттылық-бұл бейбітшілікке қол жеткізуге мүмкіндік беретін және соғыс мәдениетін бейбітшілік мәдениетімен алмастыруға ықпал ететін қасиет. Толеранттылық -бұл жеңілдік емес, кешірімділік немесе құптаушылық. Толеранттылық-бұл, ең алдымен, адамның әмбебап құқықтары мен негізгі бостандықтарын тану негізінде қалыптасатын белсенді көзқарас. Ешқандай жағдайда толеранттылық осы негізгі құндылықтарға қол сұғушылықты ақтауға қызмет ете алмайды, жеке адамдар, топтар мен мемлекеттер толеранттылықты көрсетуі керек.

Толеранттылық-бұл догматизмнен, шындықты абсолюттеуден бас тартуды білдіретін және адам құқықтары саласындағы халықаралық актілерде белгіленген нормаларды растайтын ұғым. Толеранттылық дегеніміз, әркім өз нанымдарын ұстануға еркін және басқаларға бірдей құқықты мойындайды.

Осы тұжырымдаманы тұтасымен қабылдай отырып, "толеранттылық" ұғымы "толеранттылықтың" толықтығын ғана емес, оған тікелей қарама-қарсы болуы мүмкін екенін атап өткен жөн. Ағылшын тілінен қазақ тіліне Декларация «төзімділік принциптерінің декларациясы» ретінде аударылды. Қазақ тіліндегі

«төзу» етістігі теріс реңкке ие: шыдамдылық әрқашан пассивті және тек төзбеушіліктің позициясын өзгертпейтін қарым-қатынастың сыртқы ұстамдылығын білдіреді. Керісінше, «толеранттылық» декларацияда «адамның әмбебап құқықтары мен негізгі бостандықтарын тану негізінде қалыптасатын белсенді қатынас» деп түсіндіріледі.

Басқа ұлтқа жататын адамдарға қатысты толеранттылықты философиялық тұрғыдан түсіну, біз айырмашылықтар мен ұқсастықтардың астында жасырынған адамдардың бар екенін білеміз; мысалы, жеке топтардың жалпы адамзатқа жататындығын білеміз. Бізден өз нанымдары мен әдеттерімен ерекшеленетін адамдарға төзімділік шындықтың қарапайым бола алмайтындығын, оның жан-жақты екенін және оның бір жағына немесе басқа жағына жарық түсіретін басқа да көзқарастар бар екенін түсінуді қажет етеді.

Осылайша, ғылыми философиялық әдебиеттерде толеранттылық теңдікті құрметтеу және тану, үстемдік пен зорлық-зомбылықтан бас тарту, адамзат мәдениетінің көп өлшемділігі мен алуан түрлілігін, мінез-құлық нормаларын тану, осы әртүрлілікті кез-келген көзқарастың біркелкілігі мен басымдығына жеткізуден бас тарту ретінде қарастырылады. Мұндай түсіндіруде толеранттылық басқа адамның құқықтарын мойындауды, оны өзін-өзі тең деп қабылдауды, түсіну мен жанашырлықты талап етуді, басқа халықтар мен мәдениеттердің өкілдерін сол қалпында қабылдауға дайын болуды, олармен келісім мен құрмет негізінде өзара әрекеттесуді қамтиды.

Қолданыстағы түсіндірмелерді талдай отырып, семантикалық қанықтылықтағы «толеранттылық» ұғымы «төзімді қарым-қатынасқа» қарағанда әлдеқайда кең деп айтуға болады. Бұл ХХІ ғасырдың «координаттар осінде» орталық орынды талап ететін біздің заманымыздың өзіндік этикалық доктринасы.

Толеранттылық принциптері мәдениеттің әртүрлі салаларында көрініс табады. Адамгершілік мәдениеті кеңістігінде толеранттылық идеялары мінез-құлық нормаларының, моральдық императивтердің, этикалық қағидалардың сипатын алады. Ғылыми қызмет саласында толеранттылық идеясы ғылыми пікірлерде, пікірталастарда авторитаризмге жол бермеу идеясымен байланысты. Тіл саласында толеранттылық стратегиясы лингвистикалық дұрыстық стратегиясы ретінде түсіндіріледі, оның мәні басқа мәдениеттер өкілдерінің қадір-қасиетін кемсітпейтін тілдік формаларды қолдануға деген ұмтылыс болып табылады.

Басында тұжырымдалған мәселеге қайта оралсақ, толеранттылықты халықтар мен мәдениеттердің өзара әрекеттесуінің императиві ретінде қарастырамыз. Осыған байланысты, «егер бұрын діни толеранттылыққа («ортодоксия - дінбұзарлық» қатынасы), саяси («билеуші партия – оппозиция»), жеке "мен - басқа адаммын») [108] дегенге баса назар аударылса, қазір бұл ұғымды қарастырудың парадигмасы болып табылады. Жаһандық өркениет шеңберіндегі әртүрлі мәдениеттердің қатынастарына баса назар аударатын әлеуметтік-мәдени толеранттылық. Алайда жаңа мағыналар өмірге жаңа проблемалар туғызды.

Толеранттылық төзімділік және басқа адамдардың мәдениеті мен пікіріне құрметпен қарау сезімі ретінде кез-келген мәдениет өкілінің мәдениетке, мінез-құлық пен басқа адамдардың пікіріне бір уақытта мейірімділік таныта отырып, өз көзқарастарын еркін білдіру және практикалық өмірдегі нақты мінез-құлық құқығына мүмкіндік береді деген болжам біз үшін ерекше қызығушылық тудырады.

Қарастырылып отырған тақырып тұрғысынан «толеранттылық» ұғымының мәнін аша отырып, қазіргі «Мәдениеттану» энциклопедиясындағы анықтаманы атап өту керек: «толеранттылық (лат. tolerans-шыдамдылықпен тасымалдайтын) - толеранттылық, мәдениаралық қарым-қатынас стратегиясы (топтар мен тұлғааралық деңгейлерде өтетін), байланысатын әлеуметтік-мәдени субъектілер болып табылатын құндылықтардың, көзқарастардың, нормалардың айырмашылығынан (қақтығысынан) туындаған дұшпандықты басу, жеңу [109]. Осы анықтамаға сүйене отырып, кез-келген адам қалыпты мінез-құлықты девиантты мінез-құлықтан интуитивті түрде ажырата алады деген қорытынды жасауға болады, бірақ бұл қасиет адамға тән емес. Ол адамдардың практикалық қарым-қатынасы процесінде қалыптасады және олардың ұжымдық және жеке идеялары, сезімдері мен көзқарастарының тарихи тәжірибесін білдіреді. Толеранттылық стратегиясы-бұл басқа мәдениеттерге теріс қатынасты жеңу, адамға тән мәдени өзіндік центризм мен басқа мәдениеттер өкілдерімен бейбіт қатар өмір сүру қажеттілігі арасындағы қайшылықты жою стратегиясы. Қазіргі әдебиеттерде «толеранттылық» ұғымының мазмұны оның негізіндегі теріске шығару диалектикасын анықтау және «басқасын» қабылдау, «басқасына» теріс көзқарас және оған бағытталған оң әрекет арқылы ашылады.

Осыған байланысты мәдениетаралық толеранттылық мәдениетаралық қарым-қатынас процесінің нәтижесі болып табылады, онда басқа халықтарға, олардың дәстүрлеріне, құндылықтары мен жетістіктеріне құрмет сезімі, ұқсамайтындығын сезіну және әлемнің барлық этникалық және мәдени алуан түрлілігін қабылдау тәрбиеленеді. Мәселені осындай қарастыру кезінде толеранттылық қатынастарының моделі кез-келген пікірге еркіндік пен төзімділік басым болатын қоғам болып табылады. Төзімділік – «...бұл адамдар өздерінің сенімдері мен пікірлерін білдіру үшін ешқандай зорлық-зомбылық жасамайтындай етіп, шындық деп санайтын нәрсеге сену және айту үшін қолданатын өзара еркіндік...» [110,б. 44].

Өз ойларын жалғастыра отырып, мәдениеттердің өзара әрекеттесуіндегі толерантты көзқарас (мәдениетаралық қарым-қатынас, мәдениеттер диалогы) жеке адамның немесе топтың белгілі бір мәдени ерекшеліктері көпшіліктің бірі ретінде танылатынын және басқалардың бәрін бағындыра алмайтындығын білдіреді. Ол айырмашылықтарды сақтаудың шарты ретінде, ерекшелікке, ұқсамауға, өзгеше болуға құқығы ретінде әрекет етеді. Бұл тәсілмен шетелдік мәдениетті қабылдау бұрынғы тәжірибе мен жаңаны салыстыру, өз мәдениетінің ұқсас элементтерімен бір уақытта ұтымды және сенсорлық-эмоционалды негізде салыстыру негізінде жүреді.

Толеранттылық туралы неғұрлым толық түсінік осы тұжырымдаманы

«интолерантизм» және «диалог» сияқты мәдени категориялармен байланыстыру арқылы тереңдетіліп, нақтыланғанын атап өткен жөн. Толеранттылық пен диалог идеялары жақында пайда болып, тамыр жайғаны анық, тарихи тұрғыдан олар интолерантизм мен монолог идеалдарынан бұрын болған.

Толеранттылықты оң түсіну оның қарама — қайшылығын-интолерантизмді түсіну арқылы жүзеге асырылады. Толеранттылық анықтамасына сүйене отырып, біз интолерантизмді белгілі бір әлеуметтік топтың мәдени ерекшеліктеріне, жалпы немесе осы топтардың жеке өкілдеріне теріс, дұшпандық көзқараспен сипатталатын жеке қасиет ретінде анықтаймыз. Интолерантизмнің негізі-ол басқаша көрінетіндіктен, басқаша ойлайтындықтан, басқаша әрекет ететіндіктен басқасынан бас тарту. Осының нәтижесінде қалыптасады төзімсіздік, ол туындатады ұмтылу үстемдігіне және жою, бас тартуға құқығы болуы кімде кім ұстанады өзге де әлеуметтік-мәдени нормалар.

Егер біз интолерантизм тәжірибесін қарастыратын болсақ, онда ол мінез-құлықтың кең спектрінде көрінеді: әдеттегі надандықтан, басқа ұлт пен мәдениеттің адамдарына немқұрайдылықтан бастап, этникалық тазарту мен геноцидке дейін, адамдарды қасақана және мақсатты түрде жою. А.Н. Садохинмен келіспеуге болмайды, ол интолерантизмнің көріністерінің келесі формаларын анықтайды:

- қорлау, мазақ ету, немқұрайдылықты білдіру;
- теріс стереотиптер, теріс пікірлер, теріс қасиеттер мен қасиеттерге негізделген теріс пікірлер;
- этноцентризм;
- әлеуметтік игіліктерден айыру түріндегі әртүрлі негіздер бойынша кемсіту, адам құқықтарын шектеу, қоғамда жасанды оқшаулау;
- нәсілшілдік, ұлтшылдық, эксплуатация, фашизм;
- этнофобия, мигрантофобия түріндегі ксенофобия;
- діни және мәдени ескерткіштерді қорлау;
- қуғын-сүргін, сегрегация, репрессия;
- діни қудалау.

Қазіргі өмірде интолерантизмнің бұл түрлері әртүрлі себептермен туындайды, сондықтан толеранттылықты мақсатты тәрбиелеу мәселесі өзекті болып табылады. Кез-келген мәдениет өзінің сақталуы мен өмір сүруі үшін өзінің тасымалдаушыларын өзінің құндылықтары мен нормаларына үйретіп, оларды дәстүрлі мәдени айырмашылықтарын сақтай және көбейте отырып, басқа мәдениеттерге төзімділікке жетелейтін етіп тәрбиелеуі керек.

Мультимәдениеттілік жағдайында басқа адамдардың мәдениетіне толерантты көзқарасты тәрбиелеу мен қалыптастыруға мақсатты білім беру процесі арқылы қол жеткізіледі. Бұл процесте, біздің ойымызша, келесі кезеңдерді бөліп көрсету қажет.

Мультикультурализм жағдайында басқа адамдардың мәдениетіне толерантты көзқарасты тәрбиелеу мен қалыптастыруға мақсатты білім беру процесі арқылы қол жеткізіледі. Бұл процесте, біздің ойымызша, келесі кезеңдерді бөліп көрсету қажет.

1 кезең. Мәдени философиялық білімді, сондай-ақ жалпы білімді алу белгілі бір елдің мәдениеті туралы:

- бұл бірегейлікті құрайтын факторларды білу, мәдениет және олардың мәдениетінің ерекшелігі басқа мәдениет өкілдерімен сәтті қарым-қатынасқа әсер ету;
- мәдениетаралық тәжірибе жинау мүмкіндіктерін іздеу таныс ортада шетелдік мәдениет өкілдерімен өзара әрекеттесу, осы өзара әрекеттесудің ерекшеліктерін және мәдени айырмашылықтар.

2 кезең. Мамандандырылған мәдени дайындық:

- тиісті елдің мәдени ерекшелік туралы ақпаратты зерттеу және талдау;
- еріксіз мәдени шокқа дайындық;
- осы елдің мәдениетімен таныс адамдардан алынған қажетті практикалық кеңестер мен қосымша ақпарат.

Мультимәдениетті білім берудің негізгі мақсаттарын келесідей тұжырымдауға болады:

- өз халқының мәдениетін терең және жан-жақты меңгеру басқа мәдениеттерге интеграцияның міндетті шарты ретінде;
- әлемдегі мәдениеттердің алуан түрлілігі туралы түсініктерді қалыптастыру мәдени айырмашылықтарға оң көзқарас қалыптастыру;
- басқа халықтардың мәдениеттеріне ықпалдасу үшін жағдай жасау;
- дағдыларын қалыптастыру және дамыту;
- түрлі мәдениеттер өкілдерімен өзара іс-қимыл;
- бейбітшілік, төзімділік, адамгершілік, ұлтаралық – қарым-қатынас тәрбиелеу.

Осыған сүйене отырып, белгіленген мақсаттарға қол жеткізудегі негізгі білім беру қағидаты адамдардың ойлау мен іс-әрекетінде әртүрлі, бір-біріне сәйкес келмейтін мәдениеттерді, қызмет түрлерін, құндылық бағдарлары мен мінез-құлық формаларын біріктіруге мүмкіндік беретін диалог қағидаты бола алады деп айтуға болады. Диалогтың бұл мәні, біздің ойымызша, мыналарға байланысты:

- диалог тек эвристикалық әдіс ретінде қарастырылмайды
- кез-келген білімді игеру, сонымен қатар мәні мен мағынасын анықтайтын фактор ретінде
- берілетін ақпарат;
- диалог өзара қарым-қатынас жасайтын мәдениеттердің өзара іс-қимылына нақты практикалық мағына береді;
- диалог мәдениеттердің дамуы мен өзара іс-қимылының тұрақты жұмыс істейтін негізіне айналады.

Мәдениаралық толеранттылық проблемасын мәдениеттердің өзара іс-қимылының императиві ретінде қарастыруға қайта орала отырып, мәдениетаралық коммуникация саласында қолданылатын диалог қағидаты қазіргі әлемдік мәдениет құрылымындағы барлық ұлттық мәдениеттерді құрметтеу мен тануды білдіретінін тағы да атап өтеміз.

Мұнда негізгі мазмұн-мәдени, этникалық, діни және басқа да сипаттамалары бойынша ерекшеленетін адамдарға толеранттылықты қалыптастыру. Бұған американдық зерттеушілер К.Ситарам мен Р. Когделл жасаған практикалық ұсыныстар көмектесе алады, олар, біздің ойымызша, мәдениетаралық толеранттылық кодексінің бір түрі деп атауға болады, өйткені олар шетелдік мәдениетке деген толеранттылықты дамытуға ықпал етеді.

1. Кез-келген мәдениеттің өкілі әлемдік стандарттарды белгілемейтінін түсіну.

2. Аудиторияның мәдениетіне өз көзқарасымен бірдей құрметпен қарау.

3. Өз құндылықтары негізінде басқа мәдениеттердің құндылықтарын, сенімдері мен әдет-ғұрыптарын бағаламаңыз.

4. Әрқашан басқа адамдардың құндылықтарының мәдени негізін түсіну қажеттілігін есте сақтаңыз.

5. Ешқашан өз дінінің басқа діннен артықшылығына сүйенбеңіз.

6. Басқа діннің өкілдерімен сөйлеугенде бұл дінді түсіну мен құрметтеуге тырысу.

7. Басқа халықтардың ерекше қажеттіліктері мен ресурстарының әсерінен қалыптасқан тамақ дайындау және қабылдау әдет-ғұрыптарын түсінуге тырысыңыз.

8. Басқа мәдениеттерде қабылданған киіну тәсілдерін құрметтеңіз.

9. Егер оларды басқа мәдениеттердің адамдары жақсы көретін болса, ерекше иістерге жиіркеніш көрсетпеңіз.

10. "Табиғи" негіз ретінде терінің түсінен бір адаммен немесе басқа адаммен қарым-қатынасшықпаңыз.

11. Егер оның екпіні әртүрлі болса, адамға төмен қарамаңыз.

12. Әрбір мәдениеттің қаншалықты кішкентай болса да, әлемге ұсынатын нәрсе бар екенін түсіну керек, бірақ барлық аспектілерде монополия болатын мәдениеттер жоқ.

13. Мәдениетаралық байланыстар барысында басқа мәдениеттің басқа өкілдерінің мінез-құлқына әсер ету үшін өз мәдениетінің иерархиясында өзінің жоғары мәртебесін пайдалануға тырыспаңыз.

14. Ешқандай ғылыми дәлелдер бір этникалық топтың бір-бірінен артықшылығын растамайтынын әрдайым есте ұстаңыз[111].

Біздің пайымдауларымызды жалғастыра отырып, осы көзқарастарды қалыптастыруда адамдардың этникалық және мәдени сәйкестікті сақтау қажеттілігін түсінуі өте маңызды, онсыз адамның қалыпты психологиялық әлауқаты да, мультимәдениеттіліктің дамуы да мүмкін емес. Осы екі үрдіс бір-бірімен үйлесімді және үйлесімді болуы керек. Позитивті мәдени сәйкестілікке ие адам ғана мәдениетаралық төзімділікке, сондай-ақ қазіргі коммуникативтік қоғамдағы өмірге қабілетті.

Естеріңізге сала кетейік, толеранттылықтың плюралистік теорияларын құру және мультимәдениеттілік мәселелерін талқылау екі философиялық тұжырымдаманы өмірге әкелді: философ Уилл Кимликтің мультимәдени азаматтық теориясы, біз оны зерттеуде бұрын айтқан болатынбыз және

коммунист философ Майкл Уолцердің толеранттылық теориясы[112]. Бұл теорияны толығырақ қарастырайық, өйткені бұл мәселеге ерекше назар аударған М. Уолцер болды. «Менің зерттеуімнің тақырыбы, - деп жазды автор, - толеранттылық немесе әр түрлі тарихы, мәдениеті және өзін-өзі тануы бар адамдар тобының бейбіт қатар өмір сүруіне не себеп болатындығын айту жақсы, өйткені толеранттылықтың арқасында мұндай қатар өмір сүру мүмкін болады». Философ толеранттылықтың идеалды түрлерін және олардың тарихтағы эволюциясын қарастырды, төзімділік өмірдің өзін қорғау үшін қажет екенін баса айтты; сонымен қатар, ол қоғамдық өмірді, біз өмір сүретін қауымдастықтардың өмірін қамтамасыз етеді. Төзімділік айырмашылықтардың болуын мүмкін етеді, ал айырмашылықтар төзімділікті қажет етеді. М. Уолцер толеранттылықты әлеуметтік маңызды сипаттама ретінде қарастыра отырып, оны қарама-қайшылық пен ксенофобияның дамуын жоққа шығаратын айырмашылықтарды қабылдаудың ерекше оң әдісі ретінде анықтайды.

Жоғарыда айтылғандай, толеранттылық халықтар мен мәдениеттердің өзара әрекеттесуінің императиві ретінде адамзат қауымдастықтарындағы айырмашылықтардың болуына және осы айырмашылықтарды құрметтеуге негізделген. Бірақ айырмашылықтар әртүрлі: мәдени, этникалық, нәсілдік, әлеуметтік және т.б. Толеранттылық мәдениеті мұндай айырмашылықтардың көпшілігін сөзсіз мойындауды және құрметтеуді білдіреді, өйткені олар табиғи-тарихи дамудың нәтижесі болып табылады. Алайда, толеранттылық мәдениеті оның экстремалды көріністерінде әлеуметтік теңсіздікке сөзсіз төзімділікті білдірмейді. М. Уолцер атап өткендей, топтық тиістілік сыныпқа сәйкес келетін жерде (яғни, әлеуметтік теңсіздікпен) "төзімділік сөзсіз алынып тасталады" . Оның пікірінше, мәдени тәртіптің айырмашылықтары таптық айырмашылықтармен (әлеуметтік теңсіздікпен) сәйкес келгенде, төзбеушілік "ерекше қатал сипатқа ие болады" [113].

Қазіргі заманның өзгерген шындықтарында, жоғарыда айтылғандай, басты белгі-мәдени плюрализм. М. Уолцер дәл осы жағдайға назар аударады. М. Уолцер ұсынған толеранттылық типологиясы толерантты деп түсінуге болатын адамдар, топтар, қауымдастықтар арасындағы өзара әрекеттестіктің барлық түрлерін көрсетуге арналған. Шын мәнінде, бұл түрлерді қарастыру толеранттылықтың сипаттамаларына талдау жасайды, оған сәйкес айырмашылықтарға төзімділік әр түрлі: моральдық таңдау ретінде, психологиялық қасиет ретінде, адамды күш пен мәжбүрлеуден босататын алғышарт ретінде.

«Төзімділік туралы» монографиясында Уолцер айырмашылықтарға төзімділіктің бес түрі туралы жазады:

- «бейбітшілік үшін мойынсұнушылық» - әлемді сақтау жолындағы айырмашылықтарға жеке-кішіпейілділік қатынас. Бұл жағдайда төзімділік
 - бұл мәселелерге қатысы жоқ көзқарастардағы айырмашылықтар
 - шындық және негізгі моральдық, құқықтық, саяси нормалар емес
 - қоғамның қалыпты жұмыс істеуіне кедергі келтіреді;
- «пассивті, босаңсыған немқұрайлылық» - пассивтілік, релаксация, айырмашылықтарға мейірімді немқұрайлылық. Төзімділік мұнда түсіну мүмкін

емес және өзара әрекеттесу мүмкін емес басқа адамға құрмет ретінде әрекет етеді, өйткені қауымдастықтар әртүрлі мәдени әлемдерде әртүрлі құндылықтармен қиылыспайды.;

-«моральдық стоицизм сияқты нәрсе: екіншісінің «құқықтары» бар екенін түбегейлі мойындау, тіпті егер ол оларды тартымсыз түрде қолданса да». Біз басқа қауымдастықтар мен топтарға осындай төзімділік қарым-қатынасты басқалардың әлсіздігіне, сондай-ақ оларға деген жеккөрушілікке жол бермеу деп атауға болады, өйткені адамдар өз мәдениетінің құндылықтарын ең жақсы деп санайды;

- «басқаларға ашық болу, қызығушылық; тіпті құрмет, тыңдауға және білуге деген ұмтылыс»;

- «айырмашылықты мақұлдау» - айырмашылықтар мәдени әртүрлілік ретінде қабылданған кезде эстетикалық мақұлдаумен байланысты немесе айырмашылықтар кез-келген адамға таңдау еркіндігін беретін адамзат дамуының ажырамас шарты болған кезде функционалды болатын айырмашылықтарды ынталы қабылдау.

Толеранттылық идеясының өзі либералды, бірақ М.Уолцер толеранттылықтың әртүрлі формалары әрқайсысы өзінің тарихи, ұлттық және мәдени контекстінде орынды деп санайды.

Ол ұсынған идеалды типтік модельдер негізінде М.Уолцер толеранттылықтың бірқатар "идеалды" формаларын (көпэтносты империялар, халықаралық қауымдастықтар, консоциативті құрылғылар, ұлттық мемлекеттер, иммигрант қоғамдар) сипаттайды. Осы әртүрлілікті ескере отырып, Уолцер толеранттылықтың практикалық мәселелері, мысалы, этнос, дін, білім беру мәселелері әртүрлі саяси және мәдени контексте әр түрлі шешілуі керек деген пікірді айтады. Осылайша, толеранттылықтың әртүрлі «режимдері» әрқайсысы өзінің тарихи, ұлттық және мәдени контекстінде орынды және қоғамдағы толеранттылық деңгейін бағалауға болатын әмбебап прототип жоқ.

Егер біз Уолцер ұсынған жіктеуді қолданатын болсақ, онда әртүрлі өркениеттер мен әртүрлі дәуірлер толеранттылықтың әртүрлі деңгейлерін біледі және ең бастысы толеранттылықтың негізі ретінде мүлдем басқа мәдени принциптерге ие деп қорытынды жасауға болады.

Алайда, жоғарыда айтылғандай, бір жағынан қазіргі заманғы мультимәдени плюралистік қоғамның ерекшеліктеріне және жаһандану процестеріне сәйкес келетін және екінші жағынан мұндай қоғамда қажетті саяси консенсусты қамтамасыз ететін толеранттылықтың қазіргі заманғы теориясы әлі дамымаған.

Мультикультурализм доктринасының танымал жақтаушысы М.Уолцер толеранттылық идеологы ретінде «идеология» сөзінің толық, соның ішінде сыни мағынасында әрекет етеді. Себебі, біріншіден, ол толеранттылықтың әлеуметтік функцияларын оған әмбебап нормативтік мән беруге тырысып, идеализациялайды; екіншіден, өзінің АҚШ-тың эмигрант қоғамында және кеңірек қазіргі қоғамда кездесетін шыдамдылықты қамтамасыз етудің оң және сақталатын институционалды моделін қабылдайды.

Қазіргі зерттеуші М.Ремизов «жалпы алғанда, абсолютті бейбітшілік

толеранттылықтың философиялық құрылымының негізін құрайды, оның аясында толеранттылық жалпыға бірдей моральдық императив мәртебесін алады ... Толеранттылық этикалық тұрғыдан идеологиялық болып табылады, өйткені ол әмбебап әлеуметтік ұйымдастырушылық принцип, яғни режим рөлін талап етеді» [97].

Толеранттылық, азаматтық бейбітшілік және жалпы өмір үшін жағдайлар индивидуализммен емес, топтарға, одақтарға және қауымдастықтарға қатысумен қамтамасыз етіледі, өйткені топтарда адамдар бір уақытта күшті бола алады және басқалармен байланыс орната алады. Осылайша, қазіргі қоғамның бүкіл құрылымы мәдени тәртіптің топтық айырмашылықтарын сақтауды талап етеді. Бұл тұжырымда М.Уолцер уағыздайтын қалыпты плюрализмнің мәні мен себебі келтірілген. Оның идеяларын бүкіл зерттеушілер тобы қолдады.

Қолданыстағы түсіндірмелерді талдағаннан кейін, басқа мәдениеттердің өкілдеріне толерантты қарым-қатынастың мәні дұшпандықты кейінге қалдырылған теріс реакциямен біріктіріп, оны бейтарап және позитивтіге ауыстыру деп сеніммен айтуға болады. Философиялық және мәдени тұрғыдан толеранттылық мәдениеттердің өзара әрекеттесуінің императиві ретінде жоғары құндылықтар мен игіліктерге сәйкес келетін зорлық-зомбылық пен бейбіт қатар өмір сүру идеяларына негізделген.

Отандық және шетелдік ғалымдардың әртүрлі тәсілдерін қарастыра отырып, ізденуші диссертациялық зерттеу тақырыбына жақын «мәдениетаралық толеранттылық» категориясының өзіндік анықтамасын ұсынады. «Мәдениетаралық толеранттылық» - адамдармен ортақтықты орнату және қолдау, басқа халықтарға, олардың салт-дәстүрлеріне, мәдениетіне құрмет сезімін тәрбиелеу; әлемнің мәдени сан алуандығының ұқсастығын сезіну және тану қабілетін сипаттайтын мәдениет философиясының базалық санаты.

Сонымен, жоғарыдағы материалды жинақтап жан-жақты талданып, диссертант келесі қорытындыларға келді.

1. Бүгін төзімділік толеранттылық болуды тоқтатты- зұлымдықтың жай ғана мәжбүрлі жорамалы, өйткені жалпы зұлымдықпен байланысты жоғалтты, болмыстың "Басқа". "Басқаша" болу табиғи және зұлымдықты білдірмейді.

2. Толеранттылықтың қазіргі анықтамаларының кез-келгені таза формальды және бос болып табылады және мәні бойынша әмбебап құндылықтарды басқару Ережелері ретінде толеранттылық функциясын ғана қамтиды. Толеранттылық мүлдем бір нәрсе емес, әр түрлі формада, тәсілдер мен парадигмаларда жүзеге асырылады және қоғамдық өмірдің әртүрлі деңгейлеріне қолданыла отырып, оның әлеуметтік-мәдени мәтініне қатты тәуелді екендігі маңызды.

3. Төзімді болу қиын, өйткені төзбеушілікті ғана емес, сонымен бірге басқа мәдениеттер өкілдерімен қарым-қатынаста сыпайылықты, мақтаншықты, өзімшілдікті жеңу керек, адамдарды ажыратпайтын, бірақ біріктіретін негіз табуға тырысу керек. Сондықтан мәдени диалогты, мәдениетаралық ынтымақтастықты табысты жүргізу мүддесінде және мәдениетаралық жанжалдардың алдын алу мақсатында жеке сапа ретінде мәдениетаралық толеранттылықты қалыптастыру қажет. Оның ізгілігін мойындау-адамзаттың

өмір сүруінің жалғыз жолы.

4. Барлық моральдық сенімділігі мен айқын қарапайымдылығы үшін толеранттылық қағидасы іске аспайтын арманболып көрінеді, бірақ зорлық-зомбылықсыз тәжірибеден гөрі емес. Алайда, утопизмнің өзі белгілі бір идеяның оң дыбысын төмендетпейді. Әрине, осы бағыттағы зерттеулерді жалғастыру қоғамды тұрақтандыруға, оның зорлық-зомбылық тәжірибесінен зорлық-зомбылықсыз тәжірибеге ауысуына ықпал етеді. Алайда, бұл толеранттылық айырмашылықтардың бейбіт қатар өмір сүру принципі ретінде бүкіл қоғаммен, оның барлық құрылымдарымен, барлық деңгейлерімен ғана емес, басым көпшілігімен де бөлінген жағдайда мүмкін болады.

Қазақстанға келетін болсақ, мынаны атап өткен жөн: біріншіден, Қазақстан - бай полиэтникалық мәдениеті бар тарихи қалыптасқан полиэтникалық мемлекет, сондықтан біздің елімізде толеранттылық идеяларын тарату және қолдану бүкіл әлемнен кем емес. Екіншіден, Қазақстанда, көптеген Еуропа елдеріндегідей, мультикультурализм идеялары, ең алдымен, елде тұратын мигранттардың көптігіне байланысты өзекті. Осыған байланысты Қоғам үшін өзекті міндет-Қазақстандағы диаспора өкілдері және келушілермен қарым-қатынастың жаңа формаларын іздеу.

2.2 Қазақстандағы мультикультурализмнің қалыптасуы мен дамуы

Мультикультурализм мәселесі ауыз толтырып айтарлықтай даму жолынан өтті. Қазақстанға тән мультикультурализм құбылысы мультикультурализм проблемасына айналғалы олар оны шешу үшін ХХ ғасырлап жұмыс істеп келеді. Тек қазақстандық ғалымдары ғана емес, бүкіл әлем бойынша жұмыс істеуді жалғастыруда.

Ғалымдар ұсынған тұжырымдамалардың алуан түрлілігі мәселені шешудің тұрақты жолдарын — ымыраға келуден бастап радикалдыға дейінгі ізденгендерін көрсетеді. Олардың саны бүгінгі күні осы талқылаудың барлық тараптарын толығымен қанағаттандыратын қандай да бір Тұжырымдаманың жоқтығын растайды. Әсіресе, айқын тенденциялар теориялық зерттеулерде де, практикада да көрініс табады. Бұл, ең алдымен, Қазақстан сияқты мемлекет үшін өзекті.

Танымал саясаттанушы Ч.Кукатас бүгінде көптеген елдерді көп мәдениетті деп атауға болады, өйткені олар сыртқы әлемге ашық: кез-келген ұлттың өкілдері оған еркін келіп-кетіп, кейде біржола қала да алады дегенді атап көрсетеді[114]. Алайда, мультикультурализм мәселесі көптеген адамдар келген елде қалғысы келетіндіктен туындайды. Осыдан кейін мәдени әртүрлілікті қаншалықты қолайлы деп санауға болады және оған қаншалықты дәрежеде жол беру керек, сондай-ақ мұндай жағдайда үйлесімділікті қалай қамтамасыз етуге болады деген сұрақтар туындайды. Әр түрлі мәдени дәстүрлері бар адамдар бір қоғамда бірге өмір сүрсе, барлығына нақты және қолайлы құқықтар мен міндеттерді қамтамасыз ету үшін бірқатар мәселелерді шешу қажет.

Диссертацияның осы мәселеге үндеуі Қазақстандағы мультикультурализм проблемасының ерекшелігін философиялық тұрғыдан қарастырудың жеткіліксіздігімен түсіндірілуі мүмкін. Батыста гүлдеп, танымал болған мультикультурализм енді Қазақстанда да бой көтере бастады. Соңғы жылдары мультикультурализм жиі сынға ұшырап жүр, алайда бұл жағдай ғалымдардың аталмыш құбылысқа деген қызығушылығын төмендетпей отыр. Бүгінгі таңда Қазақстан қоғамындағы мультикультурализмнің қалыптасуы мен даму мәселесі өте өзекті болып көрінеді. Қазақстандағы мультикультурализм жағдайын философиялық және мәдени тұрғыдан қарастыра отырып, оның өзіндік ерекшелігі бар екендігін атап өткен жөн. Қазіргі таңда жаһандану жағдайында осы мәселе жаңа мәнге ие болып келеді.

Біздің еліміздегі мультикультурализмдік тенденциялар, бір жағынан, ел халқының көпэтносты құрамына байланысты түсіндіріліп келеді. Қазақстан- бұл тек қазақ мәдениетінің дәстүрлерін ғана емес, сонымен бірге Қазақстан кеңістігіндегі мультикультурализм феноменін рефлексивті түсінуді қажет ететін көпэтносты мемлекет. Екінші жағынан, ТМД елдерінен үздіксіз көші-қон жағдайына және қабылдаушы қоғам мен мигранттар арасында жаңа қақтығыс жағдайларының пайда болуына байланысты Қазақстан үшін көп мәдениетті проблемалар кешені өзекті болып табылады. Сондықтан көші-қон проблемалары Қазақстан үшін ерекше маңызға ие және кең философиялық әрі мәдени талдаудың тақырыбына айналуы керек.

Қазақстандағы мультикультурализмнің оң әлеуеті әлі толық ашылмаған және танымалдылығы аз деген болжам бар. Ғылыми қоғамдастықта "мультикультурализм" ұғымы көп жағдайда көп мәдениетті, көп ұлтты, көп конфессиялы қоғамды танумен байланысты және жай сипаттамалық болып саналады деген пікір алға шығуда. Мультикультурализмді «мәдени плюрализмнің заңдылығы мен құндылығын, мәдени формалардың (мысалы, этникалық, діни және нәсілдік) әртүрлілігі мен әртүрлілігінің өзектілігі мен маңыздылығын мойындайтын идеология, саясат және әлеуметтік дискурс» деп анықтауға болады.

Осы ережемен келісе отырып, оның әділ екенін атап өткіміз келеді. Қазақстандық қоғамындағы мультикультурализмнің өзіндік ерекшелігі болуы мүмкін емес, өйткені, ең алдымен, ол Қазақстанға өткен ғасырдың ортасынан бастап тән болған көп ұлтты ұғымын түсінуге ықпал етуі керек. Мультикультурализм жеке адамдар мен топтар толығымен «ұлттық немесе басқа бірегейлікті жоғалтпай, өз құқықтарын шектемей қоғамға қосыла алады» дегенді болжайды.

Қазақстан әлемдегі ең мәдениетті елдердің бірі болып табылады. Халықаралық байланыстардың кез-келген түрінің қатысушысы бола отырып, адамдар көбінесе бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленетін басқа мәдениеттердің өкілдерімен өзара әрекеттеседі. Тілдердегі, ұлттық тағамдардағы, киімдердегі, әлеуметтік мінез-құлық нормаларындағы, орындалатын жұмысқа деген көзқарастардағы айырмашылықтар көбінесе бұл байланыстарды қиын және тіпті мүмкін емес етеді. Бірақ бұл тек мәдениетаралық байланыстардың жеке

мәселелері. Олардың сәтсіздіктерінің негізгі себептері айқын айырмашылықтардан тыс жатыр. Олар дүниетанымның айырмашылығында, яғни әлемге және басқа адамдарға деген басқаша көзқараста.

Бұл мәселені сәтті шешуге кедергі келтіретін басты кедергі - біз басқа мәдениеттерді өз мәдениетіміздің призмасы арқылы қабылдаймыз, сондықтан біздің бақылауларымыз, қорытындыларымыз бен бағалауымыз этноцентризм шеңберімен шектеледі. Үлкен қиындықпен біз өзімізге тән емес сөздердің, әрекеттердің, әрекеттердің мағынасын түсінеміз. Демек, тиімді мәдениетаралық қарым-қатынас өздігінен пайда болмайды, ол мақсатты түрде үйренуі керек деген тұжырымға келеді.

Философиялық және мәдени деңгейде Қазақстандағы мәдениетаралық қатынастардың ерекшелігін кеңес тарихының контекстінен тыс қарастыруға болмайды. Сондықтан біз Қазақстанның көпэтносты мемлекет ретінде қалыптасуы мен даму жағдайын қысқаша қарастырамыз. Өздеріңіз білетіндей, біздің еліміздің мәдени келбеті өте алуан түрлі. Бұл әртүрлілік әр түрлі ұлттарға жататын халықтардың кең аумақта өмір сүруінің ғасырлар бойғы дәстүрлеріне байланысты түсіндіріледі. Осыған байланысты КСРО-да мәдени әртүрлілікті тану туралы мәселе туындаған жоқ. Сонымен, 1924 жылғы алғашқы кеңес Конституциясында Кеңес Одағында тұратын халықтардың теңдігі туралы арнайы айтылды, онда орыс емес халықтар ел халқының жартысына жуығын құрады.

А.Сүлейменов "Мультикультурализм және ұлттық код" атты мақаласында «Болашаққа көзқарас - қоғамдық сананы жаңғырту» бағдарламалық мақаласы қоғамда рухани саладағы өзгерістердің қажеттілігі пісіп-жетілген уақытта пайда болды [115]. Бүкіл әлем өзін-өзі сәйкестендіру мәселелеріне алаңдағанда, біз ұлттық кодымызды сақтауымыз керек, деп жазады Нұрсұлтан Назарбаев. Біз ұлттық менталитетіміздегі ең жақсысын сақтай отырып, ұлттық бірегейліктің шекарасын кеңейтуіміз керек. Тарихи тұрғыдан алғанда, біз бәріміз өсіп, қалыптасқан көпконфессиялық және көпэтносты қоғам ұлттық кодқа үлкен әсер етті. Қазақстан халқы тарихи тұрғыдан көптеген этностардың өкілдерінен тұрады. Сонау 18 ғасырда орыстардың, украиндардың және басқа этнос өкілдерінің Ұлы Дала аумағына қоныс аударуы басталды. Ресей империясы сыртқы шекараларын қорғай отырып, көптеген казактарды Сібірден, Еділ бойынан және қазіргі Украинаның аймақтарынан ығыстырды. Содан кейін көшіп келушілер мен көшпелі қазақтар арасында белсенді өзара әрекеттестік басталды. 1930 жылдары сталиндік репрессия кезінде КСРО-ның орталық аймақтарынан Қазақстанға 250 мың шаруалар жер аударылды. Осы жылдар ішінде республикаға 800 мың немістер, 102 мың поляктар, Солтүстік Кавказ халықтарының 550 мың өкілдері, Қиыр Шығыстан 100 мыңға жуық корей отбасылары жер аударылды. Репрессияға ұшыраған қазақ отбасылары депортацияланған мигранттарды қабылдады және қолдады. Тың жерлерді игеру үшін Қазақстанға Ресей, Украина және Беларусьпен 2 миллионнан астам адам қоныстандырылды. Бұл кезде Қазақстанға 1,2 миллионға жуық адам өндірістік объектілерді салу үшін республиканың түкпір-түкпірінен келді. Осы процестердің барлығы біртіндеп қазақстандық қоғам ХХІ ғасырға енген

әлеуметтік және әлеуметтік кодты қалыптастырды. Бұл мәдениеттердің өзара енуі болды. Қазақстанның бірегейлігі Дала тұрғындарының дәстүрлі дүниетанымы негізінде қалыптасты, оның алғашқы құндылықтары мейірімділік пен жомарттық, қонақжайлылық пен өзара көмек, балаларға деген сүйіспеншілік және үлкендерді сыйлау болды. Бұл құндылықтар қазақ халқымен бір жерде өмір сүрген басқа этнос өкілдеріне берілді. Көпмәдениеттілік саяси құбылыс ретінде белгілі бір тарихи формаларға ие екендігі белгілі. Бұл термин туралы бұрынғы түсінік ескірген, енді оның жаңа формалары мен мүмкіндіктері ашылуда» деп жазған болатын.

Қазақстан этникалық және азаматтық ұқсастықтарға қарсы іс - қимылды жеткілікті дәрежеде табысты шеше алатын посткеңестік мемлекеттер қатарына жатады. Бұл жетістіктің негізінде мемлекет өзінің ұлттық саясатында этникалық (титулдық) және азаматтық сәйкестілік арасындағы тепе - теңдікті сақтап, сақтай алады. Бір жағынан, мемлекет Қазақ тілі мен мәдениетінің дамуына олардың тек қазақтардың ғана емес, сонымен бірге Қазақстанның бүкіл полиэтникалық халқының игілігіне айналуына және сол арқылы оның титулдық бірегейлігін дамытуына ықпал етеді. Екінші жағынан, мемлекет этникалық, мәдени, тілдік және басқа да ерекшеліктеріне қарамастан, Қазақстанның барлық азаматтарының теңдігін талап етеді. Бұл саясат азаматтық бірегейлікті қолдауға және нығайтуға бағытталған, ол орталықтан тепкіш әлсіреу және этникалық халықтың центрипеталды тенденцияларын нығайту факторы ретінде қарастырылады.

Жоғарыда айтылғандай, біздің еліміздегі мультикультурализмдік тенденциялар ел халқының көпэтносты құрамына байланысты айқындалады. Осыған орай, мультикультурализм тақырыбы қазіргі Қазақстанның этносаралық мәселелерін шешудің мүмкін нұсқасы ретінде отандық әлеуметтанушылардың, саясаттанушылардың, философтар мен мәдениеттанушылардың сөйлеген сөздері мен зерттеулерінде жиі кездеседі. Біздің елімізде мультикультурализмдік идеяларын практикада қолданудың заңдылығы туралы пікірлер ауқымы осы "бөтен" құбылыстың толық, өте эмоционалды түрде қабылданбауынан бастап, осы либералды, көп мәдениетті мемлекеттің өмір сүру тұжырымдамасын Қазақстан Республикасындағы этносаралық қатынастар практикасына таратуға шақырады.

Бірінші жағдайда мультикультурализм практикасының таралуы елдің бір мәдени кеңістігінің бір-бірімен байланысты емес мозаикалық фрагменттерге бөлінуіне қауіп төндіретін ерекше деструктивті идея ретінде қарастырылады, содан кейін Қазақстан азаматтарына «Ұлы ұлттық идеяны» құру және енгізу әрекеттері мағынасы болмайды.

Мультикультурализмнің ең қауіпті салдарының арасында қоғамның мәдени фрагментациясы, негізгі басым мәдениетті ассимиляциялаудың кішкене көріністерінен саналы түрде бас тарту (тіпті жаңадан келген иммигранттар арасында) және нәтижесінде этносаралық және конфессияаралық қатынастардағы шиеленістің артуы байқалады. Мультикультурализмнің қарсыластары бұл этникалық қауымдастықтардың маргинализациясына әкелетінін айтады, саналы түрде әртүрлі мәдениеттер өкілдерінің «фольклорлық»

бейнесін қалыптастырады, бұл «мәдениеттер диалогына» емес, олардың қақтығысына ықпал етеді.

Қазақстан Республикасы аймағындағы түрлі этнос өкілдерінің арасында кей жағдайларда орын алған маргинализм туралы С.Нұрмұратов «Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік-философиялық талдау» еңбегінде келесідей анықтама берген болатын: «Елімізде ХХ ғасырда этносаралық қатынастар тоталитарлық жүйенің заңдылықтарына бағынып келді. Сондықтан қоғамда жаңа әлеуметтік құбылыстар пайда бола бастады. Солардың қатарында мәдениетаралық өзара байланыстың нәтижесінен туындаған, соңғы ғасырларда анық байқала бастаған жаңа құбылыс - маргиналдық (шекаралық) феномені. Осы уақытқа дейін маргинализм құбылысына көбінесе теріс сипаттама беріліп келді, Бұл құбылыспен адамдардың шынайы өзіндік ұлттығынан айырылған және басқа этностың мәдениетіне бойлап ене алмай, екі ортадағы шекаралық жағдайда өмір кешіп жатқан азаматтардың сана-сезімін, дүниетанымын, өмір салтын атаған. Бұл құбылысты жалған мәдениетке негізделген белгілі бір әлеуметтік топтың өмір сүруінің тәсілі деп түсініліп келген болатын. Әрине, бұл сипаттамада негіз жоқ деп айта алмаймыз. Деседе, біздің ойымызша, бұл мәселеге балтамен шапқандай етіп, маргинализм тек қана псевдомәдениетті білдіреді деп сипаттама беру үстірттік тұрғысынан шектелген пікір. Өйткені, әрбір өзіндік жеткілікті қайталанбас келбеті бар біртұтас әлеуметтік құбылыс келесі өзіндей құбылыспен бірден толыққанды астасып, бірден органикалық өзара әсерлік деңгейде қарым-қатынас жасап кете алмайды. Олардың арасында екі жақтың әсерін жеткізуші жолсеріктері, кезеңі, көпірі, уақыты және т.б. нәрселері, мәселелері бар» [3, 117-118бб.].

Қазақстандық көпэтносты ортада мультикультурализмнің теориясы мен практикасының таралуына қарсы тағы бір дәлел бар, ол – Қазақстан Республикасындағы этносаралық және конфессияаралық қатынастардағы қазіргі жағдай көңілсіз емес, демек ол елдің даму стратегиясын шұғыл өзгертуді қажет етпейді. Ұзақ немесе кейде шиеленісетін этностық қақтығыстар егжей-тегжейлі және мұқият қарау кезінде мәдени емес, саяси және экономикалық түпкі себепті көрсетеді. Ешкім дауласпайтын интеграция мүдделері тұрғысынан мультикультурализм көпэтносты Қазақстан да, посткеңестік кеңістікте де мәселелерді шеше алмайды - бұл аталмыш тұжырымдаманың қарсыластарымен айтылған негізгі ой.

Мультикультуризмдік идея, оның жақтастарының пікірінше, Қазақстанның Батыспен байланыс орнатуда бірқатар артықшылықтар береді, бұл түркі исламдық күштің ескі хандық кезеңге деген сағыныштан туындаған бейнесінен үрейленеді. Қазақстанда мультикультуризмді геосаяси мемлекет құрылатын біртұтас еуразиялық кеңістікті қалыптастыру үшін қолдану ұсынылады. Бұл мемлекет этностық қауымдастықтардың әртүрлілігіне негізделетін болады. Қазақ халқы қоғамның осы жаңа моделін құру бастамасын көтеруі керек.

Қазақ мультикультуралистіне басқа елдердің мультикультуралистімен салыстырмалы талдау жүргізейік. Қазақ мультимәдениеті канадалық немесе австралиялық мультикультуралисті еске түсіреді, мұнда этномәдени топтарға

бөлінуді айтарлықтай анықтауға болады және Америка Құрама Штаттарындағыдай азшылықтың жеке басымен сәйкестендіруге емес, белгілі бір мемлекет шеңберіндегі мәдениаралық қатынастарға үлкен мән беріледі.

Өзіндік бірегейлік пен ұлттық мүдделерге сүйенетін Қазақстандық жаңғырту идеологиясын құру тәжірибесі қазіргі жағдайда ерекше маңызға ие болып отыр. Бұл - республиканың әрбір тұрғынының мүддесін этностық қатыстылығы мен діни сеніміне қарамастан бірінші орынға қоятын жаңа қазақстандық азаматтық және ұлттық құрылыстың идеологиясы. Жаңа идеологияның назарында – іске асырылуы Республиканың тәуелсіздігі мен гүлденуін қамтамасыз ететін, бірыңғай мұраттар мен құндылықтармен біріккен қазақстандық ұлтты қалыптастыру мәселелері жатыр[116].

Жаңа идеологияны қарапайым адамдарға жеткізе алатын модернизация идеяларының негізгі жетекшісі, алғашқы тасымалдаушысы және таратушысы кім болуы керек деген сұрақ туындайды. Зияткерлік менеджерлердің (ғылыми қызметкерлер, шенеуніктер, мұғалімдер, журналистер мен бизнесмендер, заңгерлер мен экономистер) жаңа генерациясы осындай тасымалдаушы болуы керек, олардың санасында туған республиканың ұлттық, мемлекеттік және қоғамдық мүдделері бәрінен жоғары. Республика жаңғырту идеологиясын ауылдар мен аймақтарға, Қазақстандықтардың жас буынына дейін жеткізетін волонтерлердің жаңа буынының ынта-жігері мен кәсібилігіне мұқтаж, олар үшін заңға бағыну жаңа менталдық сипат алуы мүмкін және болуға тиіс. Осындай немқұрайлы емес, патриоттық ниеттегі және кәсіби генерация ғана жаңғырту үдерістерін ілгерілете алады, Қазақстан орналасқан осындай күрделі экономикалық және геосаяси жағдайда нақты тәуелсіздікті қорғай алады.

Қоғамды жаңғырту доктринасында әрбір қазақстандық мемлекеттік тілді меңгеру дәрежесіне қарамастан, өз орнын, мемлекеттік құрылыстың айқын және орынды мақсаттары мен міндеттерін, оның әдістері мен тетіктерін көруге тиіс. Бізге батыстық заңдылықтар мен шетелдік Әлеуметтік институттар емес, өздерінің өркениеттік құндылықтары мен нормаларын үлгі ретінде алатын модернизация емес, өзіміздің ұлттық құндылықтарымыз қажет. Бұл-әрбір қазақстандықтың жан дүниесінде үндестік, жаңғырық тудыратын адамгершілік-нормативтік база. Тек осындай институттар ғана Қазақстанда азаматтық және құқықтық қоғам құруда даму мен ынтымақтастықтың өзге деңгейіне сапалы секіруге жол дайындап, бұқаралық санаға тиімді әсер етеді. Болашаққа үндеу, реформаларды ілгерілету, тежеу тетіктерін еңсеру жөніндегі міндеттер, бірлескен қызмет процесінде бірлікті нығайту түрлі этностық топтарға жататын қазақстандықтардың жас ұрпағын біріктіруге тиіс.

Кеңес Одағының бүкіл тарихында әр түрлі мәдениеттер мен этностардың болуы мойындалды, мәдени әртүрлілік мәдениетте де, әлеуметтік-экономикалық және саяси салаларда да қолдау тапты. «Әлемде мұндай аймақ жоқ, - деп атап өтті В.А.Тишков, - онда 20 ғасырда, Кеңес Одағында болғанындай, бірде-бір кішігірім мәдениет жоғалып кеткен жоқ, ал шын мәнінде алып мемлекеттің бүкіл мәдени мозайкасы сақталды, ал әлемнің басқа аймақтарында жүздеген ұсақ этностар жоғалып кетті[117].

Әртүрлі зерттеулердің нәтижелерін талдауға сүйене отырып, Қазақстандағы қоғамдық пікір ассимиляция моделіне басымдық беріп, уақыт бомбасының түрін қояды деген тұжырым жасауға болады.

Қазақстандағы мәдени релятивизм логикалық тұрғыдан ұсақ халықтардың мәдениетінің дамуына көмектесіп, үстемдік етуші қазақ мәдениетімен салыстырғанда оларға күш беруі керек. Алайда, әлеуметтік тұрақсыздық жағдайында «мәдени» аргумент зорлық-зомбылықтың «арандатушыларының» бірі болып шығады, ал басым мәдениет бірінші құрбан болады. Ксенофобия мен төзбеушілік бұрынғы КСРО аумағында көптеген қақтығыстардың пайда болуына себеп болды, бұл кезде қазақ халқы ғана емес, одақтас республикалардың титулдық ұлттары да репрессияға ұшырады. Бұл тұрғыда мультикультуризм тек әлеуметтік-мәдени мәселелерді күшейтеді[118].

Н. Скоробогатых өзінің мақаласында «Австралиялық мультикультурализм: азаматтық келісімге немесе қоғамның бөлінуіне жол ма?» деп жазады. Мәдени көп құрылымдық саясаттың австралиялық моделіне жүргізілген сыни талдау күмәнсіз теріс жауапқа әкелетін сияқты. Автор бұл модельді басқа елдерде қолданудан бас тартуды ұсынады, ол былай деп жазады: «Австралияның практикалық тәжірибесі біз үшін маңызды, бұл мәдени түрлілік қазіргі түрдегі өте қымбат іс екенін көрсетеді. Ол үшін үлкен бюджеттік ресурстардан басқа, оны жүзеге асырудың алғышарттары ретінде тұрақты мемлекеттілік пен дамыған азаматтық қоғам қажет. Сонымен қатар, мультикультурализм ұзақ мерзімді перспективаға арналған, ол бірден оң нәтиже бере алмайды».

Австралиялық тәжірибе көрсеткендей, этникалық ерекшелікті қолдаудың шамадан тыс шоғырлануы ксенофобияның артуына әкеледі, өйткені ол жалпылыққа емес, айырмашылықтарға баса назар аударады.

Австралияда мультикультурализмді қолдану тәжірибесі қоғамдағы толеранттылық тек негізгі мәдени топтарға емес, бәріне таралуы керек деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. «Саяси дұрыстықты абсолюттендіру елде этностық азшылықты қандай-да бір түрде ренжітуі мүмкін басылымдар мен мәлімдемелерге (тіпті ғылыми және статистикалық) тыйым салатын өте қатаң нормалардың орнауына әкелді. Бұл тәсіл австралиялық қоғам жағдайының кейбір сипаттамаларын, мысалы, этникалық қылмысқа қатысты жағдайды объективті бағалау мүмкін болмады » [119].

Қазақстан үшін жағымды тәжірибе мультикультуризмнің канадалық нұсқасын қамтиды, өйткені ол, ең алдымен, этникалық және басқа азшылықтардың ұжымдық құқықтарын таниды, бұл канадалық қоғамды дәстүрлі индивидуалды американдықтан ерекшелендіреді. Этникалық танудың бұл нұсқасы Қазақстан үшін қолайлы және әдетте оның дәстүрлі коллективизміне сәйкес келеді. Канада тәжірибесі Қазақстанға жақын, өйткені елдің тұрғындары, орыстардың басым көпшілігі сияқты, олардың нақты этникалық ерекшеліктерін жақсы біледі (Канадада 100-ден астам ерекше этникалық топтарды ажыратуға болады), ал соңғы санақ кезінде ел тұрғындарының тек 3% -ы өздерін осылай, яғни «канадалықтар» деп анықтады[120].

Канадалық мультикультурализм мәдениетке қатысты жеке адамды таңдау еркіндігін білдіреді: жеке адам үстем топтың этникалық мәдениетін таңдай алмайды, өйткені ол өзінің этникалық тобының құндылықтарын ұстануға міндетті емес. Бұл ұстаным Қазақстан үшін өте өзекті.

Канадалық мультикультурализмдік модель этникалық топтардың ассимиляциясына да, әлеуметтік-мәдени оқшаулануына да қарсы тұрады, бұл қоғамның мәдени бейнесінің "мозаикасына" ықпал етеді. Бұл канадалықтарға көптеген мәдениеттерді таңдауға ғана емес, сонымен қатар бірқатар заңнамалық және қаржылық шаралар арқылы мәдениетті мемлекеттік қолдауға сенімді болуға мүмкіндік береді. Этномәдени тұлғаны сақтауға көмектесетін канадалық "Мозаика" мәдени жағынан өзінің қуатты оңтүстік көршісі — АҚШ-тың қарапайым географиялық жалғасы болғысы келмейтін канадалықтардың ұлттық мақтанышының тақырыбы болып табылады. Түпнұсқалықты сақтаудың бұл нұсқасы тұтастай алғанда Қазақстан үшін қолайлы, айырмашылығы-оның "мозаикасы" тарихи түрде, мемлекеттің қалыптасуымен және оның аумақтық кеңеюімен бірге дамыды. Қазақстанның Канададамен ұқсастығы, күшті көршінің мәдени дәстүрінің қысымымен осы мозаикалық құрылымды жоғалту қаупі, дегенмен АҚШ және Ресей мәдениетінің Қазақстанға агрессивті әсері объективті шындық болып табылады[121].

Канадалық мультикультурализмнің оң тәжірибесі ретінде Қазақстан этникалық әртүрлілігін және дәстүрлі құндылықтарын сақтау үшін шамадан тыс коммерцияландырудан бас тартуы керек.

Американдық мультикультурализмдік модель қазіргі уақытта басқаларға қарағанда Қазақстан үшін қолайлы. АҚШ-та ұзақ уақыт жұмыс істеген "балқыту қазандығы" ұғымы Американың дамуында үлкен рөл атқарған англо-саксон ұлтына басымдық берді.

60-шы жылдардың аяғынан бастап ұлттарға, ең алдымен африкалық-американдықтарға қатысты саясаттың жаңа элементтері белгіленді. Бұл элементтер көбінесе ақтардың есебінен "түрлі-түсті" этникалық топтарға ерекше қолайлы жағдай жасау болды. Сонымен бірге, мұндай саясат ақ көпшілікте "түрлі-түсті" этникалық топтардың бұрынғы қысымшылығы үшін кінә сезімін тудырды. Елдің этноұлттық тарихы ақ көпшіліктің "демонизациясы" және ақ емес азшылықтардың "ақ" саясаттың құрбандары ретінде орналасуы тұрғысынан қайта қаралды. Тарихи мұраны түбегейлі қайта қараудың нәтижесі АҚШ-тың күнделікті өмірінде саяси дұрыстықтың кең таралған тәжірибесімен нығайтылған "керісінше нәсілшілдіктің" нақты көрінісі болды.

Қазіргі уақытта американдық мультикультурализм Қазақстан үшін этносаралық қатынастарды құруға арналған рецепттер бере алмайды, өйткені ол одан әрі модельді таңдау жағдайындағы жол қиылысында тұр. Ол қазіргі уақытта танымал "салат ыдысы" идеясымен алмастырылған "балқытқыштың" жетілдірілген идеясы ретінде жұмыс істей ме, жалпыұлттық идеяның ыдырау қаупі артып келе жатқан мәдениеттердің бөлінуінің экстремистік-сепаратистік нұсқасын таңдай ма немесе ұлттық дәстүрлерді жаһандық әлемде айтарлықтай өзгертін мәдени жағдаймен үйлестіру мүмкіндіктерін таба ала ма? Осы

ізденістердің нәтижелері болашақты көрсетеді. Қазіргі уақытта АҚШ - тағы мультикультурализм - бұл өте кең ұғым, ол тек этникалық мағынаны ғана білдірмейді. Мәдени өзін-өзі тану және әртүрлілік құқығы кез-келген "басқа" формалармен танылады. Мәдени дәстүрді құру туралы шағымдарды феминистер, жыныстық азшылықтар және т. б. айтады[122].

Мультикультурализмнің бұл бағыты Қазақстанға жат және оны халықтың барлық этникалық топтары қабылдамайды. Мультикультурализмнің оң көзқарастары - азаматтық теңдік, ел халқының этникалық құрамын тұрақтандыру, мемлекеттің этникалық сәйкестендіру ісіне араласудан бас тартуы, толерантты мінез-құлық ережелерін сақтау, Қазақстан шындығын зерттеуге және енгізуге құқылы. Қазақстан мультикультурализмнің прогрессивті идеяларын алға жылжыту ұзақ мерзімге созылатынына және айтарлықтай мемлекеттік шығындарды талап ететініне дайын болуы керек.

Қазақстанда мультикультурализм мен толерантты сананы қалыптастыру мәселесін қарастыра отырып, АҚШ-тағы мультикультурализмнің теориясы мен тарихы туралы көптеген еңбектердің авторы А. Борисов ұсынған ойды айта кетпеу мүмкін емес. Оның айтуынша, «өтпелі кезеңде, елде айтарлықтай уақыт аралығында терең өзгерістер мен әлеуметтік құрылымдардың өзгеруі болған кезде, қоғам өзінің болашақ өміріне қатысты бірқатар принциптерді үйренуі керек» [123]. Бұл тұрғыда автор американдық мультикультурализмнің тәжірибесіне назар аударуды ұсынады, американдық мультикультурализмнің оң жетістіктері басқа елдер үшін пайдалы болуы мүмкін дегенді айтады.

Мультикультуралистік құндылықтар мен идеологияны жүзеге асыруға қабылдаған елдердің үлгілері біртұтас жалпы азаматтық бірегейлікті қалыптастыру мәдени пролюрализмді қолдаумен үйлесетінін көрсетеді. Этникалық маргинализация және оны қоғамдық саладан шығару жұмыстары емес, азшылықтардың демократиялық негіздегі құқықтарын қайта бағалау және қайта құру этностық қоғамдастықтың ынтымақтастығын күшейтіп, ұлтшылдық пен шовинизмнің экстремалды формаларының өсуі үшін «қоректік ортаны» жою арқылы тұрақтылықты қамтамасыз етуі мүмкін.

Осылайша, Қазақстан үшін мультикультурализм көп мәдениетті және халықтың этностық әртүрлілігі бар басқа мемлекеттер сияқты болуы мүмкін құбылыс. Бұл жағдайда бір жағынан көпшілік мәдениетін білдіретін Қазақстан мемлекеті, ал екінші жағынан мәдени азшылықтар белгілі бір міндеттемелерді қабылдайды және келісімге келеді. Мультимәдени жүйенің сәтті жұмыс істеуі үшін келесі негізгі ережелерді сақтау қажет: белгілі бір этностық мәдениет шеңберіндегі өзін-өзі тану басқа халықтардың құқықтарын және тұтастай алғанда мемлекеттің заңдарын бұзбауы керек. Тек осы жағдайда ғана мультимәдениет жалпыұлттық идеяның дамуына және нығаюына ықпал ете алады, ол шын мәнінде көпэтносты болады.

Қазақстан үшін мультикультурализм кешені ТМД елдерінен үздіксіз көші-қон жағдайына, сондай-ақ қабылдаушы қоғам мен диаспора өкілдері арасында жаңа қақтығыс жағдайларының пайда болуына байланысты ерекше өзекті болып отыр. Әлеуметтік шиеленіс жергілікті қауымдастық мигранттарды «өз» және

«бөтен», «біздікі» және «біздікі емес» деп бөлген кезде пайда болады. Осыған байланысты, егер батыс елдеріндегі диаспора өкілдері көптеген жағдайларда жергілікті тұрғындардан мүлдем өзгеше болса, онда қазіргі Қазақстандағы диаспора өкілдері көбінесе бұрынғы КСРО азаматтары болып табылады, олар бұған дейін төзімді болған.

КСРО құрамына кірген халықтар арасында этносаралық қақтығыстар мен қайшылықтар туындамауы керек біртұтас мықты қауымдастық ретінде қабылданды. Өз кезегінде, иммиграция проблемалары Қазақстанның демографиялық дағдарысы жағдайында ерекше маңызға ие болды.

Қазіргі философиялық және мәдени ойларда отандық және шетелдік көші-қон ерекше орын алады. Философиялық және мәдени әдебиеттерде қабылданған уәші-қон процестерінің академиялық анықтамалары олардың күнделікті және семантикалық толықтығымен сәйкес келеді. "Халықтың көші - қоны-бұл халықтың қоныс аударуы, оның тұрғылықты жерін өзгерту"[124]. Бұл мотивтерге, себептерге, жоспарланған мерзімге және оның түрлеріне қарамастан тұрғылықты жердің өзгеруі.

Философиялық деңгейде көші-қон мәселесі әдетте әлеуметтік философия тұрғысынан қарастырылады. Өйткені, бір жағынан, көші-қон адамға тікелей қатысты: өмір сүру мәселесі, оның руханилығын сақтау, оның жеке басы мен әлеуметтік болмысын түсіну. Екінші жағынан, адамды қоғамнан тыс түсіну мүмкін емес, ал адамдардың көші-қоны қоғамға әртүрлі жолдармен әсер етеді.

Жақында күшейе түсетін көші-қон процестері Қазақстан халқының өсіп келе жатқан алаңдаушылығын тудырады деп айтуға болмайды. Этносаралық қақтығыстар қарлыған сияқты өсіп, елді дүр сілкіндіруде. Мәселе мәдениетаралық қайшылықтар мен қақтығыстар ең айқын көрінетін ірі қалалар мен оңтүстік өңірі үшін одан да күшейе түседі. С. Федюнина атап өткендей, "байырғы тұрғындар мен мигранттар арасында туындайтын қақтығыстардың көздері мәдени айырмашылықтарда емес, жұмыс орны үшін, лайықты және қол жетімді баспана үшін, қол жетімді білім үшін күреспен байланысты. Мәдени компонент бұл процестерде шешуші рөл атқармайды".

Іс жүзінде біз көші-қон процестері этностық және мәдени мозаиканы едәуір кеңейтетінін көреміз, бірақ сонымен бірге халықтың әртүрлі топтары арасындағы мәдениаралық қайшылықтарды анықтап, күшейтеді және әлеуметтік шиеленісті тудырады.

Қазақстандағы көші-қон процестерінің және диаспорлардың қалыптасуы мәні туралы философиялық ойлар көптеген азаматтар үшін толеранттылық ұғымы әлі алыс және бейсаналық екенін түсінуге әкеледі. Тағдырдың өзі қалағандай, қазақ мәдениеті, біртұтас мәдени қалыптастыру функциясын орындауға арналған, өйткені бүкіл әлемде қазақ мәдениетінің руханилығы танылады. Көптеген халықтар үшін ерекше тартымдылықты қазақ халқының ерекше сипатымен, оның көмектесуге дайын болуымен анықталатын Қазақстан мемлекетінің қазақ мәдениетінің шынайылығы көрсетті. Бірақ сонымен бірге ғасырлар бойы қонақжайлылықпен және жанның кеңдігімен танымал болған қазақ халқы бүгінде теріс көңіл-күйге жақын: өзге этнос өкілдеріне деген

жеккөрушілік пен реніш, басқа дінді ұстанатындарға деген жеккөрушілік пен төзбеушілік.

Мемлекеттің мультимәдени модельді қабылдауы оның диаспоралар үшін ашық екенін және олардың бірігуіне жағдай жасауға жауапты екенін білдіреді. Қазақстанның алдында өте маңызды міндеттер тұр, атап айтқанда: этникалық және мәдени жағынан ерекшеленетін халықтарды біріктіру, қазақстандық сәйкестік туралы жаппай идеяларды қалыптастыру, этникалық әр түрлі халықты ортақ құндылықтар мен мақсаттарға шоғырландыру. Бұл міндеттер қазіргі Қазақстан үшін өзекті екенін, ең алдымен, орыс тілді халықтардың өкілдеріне қарсы бағытталған этнофобиялардың тұрақты өсуі көрсетеді.

Әрине, диаспора өкілі үшін басқа мәдениетке бейімделу маңызды, мұндай бейімделу субъектілердің экономикалық, әлеуметтік және рухани дамуындағы оқшаулану мен оқшауланудың барлық түрлерін жеңу болып табылады. Осылайша біртұтас көп мәдениетті азаматтық қоғамның қалыптасуы жүреді.

Автор тарапынан мультикультурализм қарсыластарының ұстанымы атап өтілді, бұл оның маргинализацияға әкелетінін, яғни саналы түрде әртүрлі мәдениет өкілдерінің "фольклорлық" бейнесін қалыптастыратынын атап кетті. Бұл құбылысты толығырақ қарастырайық. Маргинализация процесі көші-қонның салдары болды. Мигранттар, мәжбүрлі қоныс аударушылар белгілі бір уақыт ішінде бір уақытта екі әлемде тұратын маргиналдар болып қала береді, бірақ олардың ешқайсысына әлі де тиесілі емес, мәдени иеліктен шығарылуда. Маргиналдар тек "бөтен", "басқа" және т.б. ғана емес, олар ең алдымен "ұқсамайтын" жаңа құбылыс.

"Маргиналдылық" термині латынның *marginalis* сөзінен шыққан - шекаралық, шеткері деген мағынаны білдіреді. Оны алғаш рет 1928 жылы американдық әлеуметтанушы Р.Е.Парк "Адам көші-қоны және маргиналды адам" атты еңбегінде пайдаланады[125]. Оның анықтамасы бойынша "маргиналды адам» - екі түрлі мәдениеттің шекарасында орналасқан адам. Р.Парктің идеясын Э.Стоунквист өз туындысы "Маргиналды адам" жұмысында дамытқан[82]. Маргиналдылық - "әдеттегі ортадан және өмір салтынан ажыратылған және жаңасын қабылдамаған, аралық, шекаралық күйде тұрған адамның немесе адамдар тобының жағдайы".

Маргиналды ұғымы әлеуметтік нормалармен қақтығысты болжайтын қолданыстағы жаңа мәдениетпен нақты қатынастарды білдіретін мәдени белгісіздік жағдайын көрсетеді[126]. Бірақ қақтығыс әскери емес - бұл отрядтың, келіспеушіліктің және сонымен бірге қарама-қайшылықтың үнсіз қақтығысы. Бұл жағдайда әдеттегі мәдени құндылықтардың біртіндеп ығыстырылуы, барлық дәстүрлі байланыстардың үзілуі және өзіндік құндылық-бағдарлық саланың құрылуы орын алады.

Мультикультурализмді жақтаушылардың пікірінше, біздің елімізде көпэтносты қоғамдастықтың өмір сүруінің бұл формасы Қазақстанға диаспорлар мәдениетін қорғау жағдайында объективті қажеттілік болып табылады. Қоғам диаспораларды ар-ождан, дін және т.б. бостандығы сияқты негізгі құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, оларға мәдени, содан кейін қоғамдық-саяси

өкілдік етуге мүмкіндік беруі керек. Дәл осы Қазақстанның Даму стратегиясы Қазақстан қоғамындағы толеранттылық деңгейінің жоғарылауына және жанжалдың төмендеуіне ықпал етеді.

Қазақстанның көпэтносттылығы жағдайы үшін мультимәдениеттілік бірқатар ұжымдық құқықтарды: тану, сәйкестендіру, тіл және мәдени мүшелік мүдделерін заңдастыруға мүмкіндік беретіні де маңызды. Бұл демократиялық әлеуметтік бағдарлардың тізімін топтар арасындағы допинг қатынастарын қамтамасыз ету талаптарын қосу арқылы айтарлықтай толықтыруға мүмкіндік береді, өйткені ол жеке адам құқықтарын толықтырады.

Мемлекет үшін диаспораларға қатысты мультикультурализм стратегиясын ұстану жұмыс күшін тарту жағдайларын белгілей отырып, көші-қон ағындарын нақты басқаруды немесе көшіп-қонушының елде болу режимін реттеуді ғана емес, сондай-ақ әртүрлілікті басқаруды, әртүрлі ұлттық, этникалық, діни, тілдік тиесілілігі бар адамдар үшін тең мүмкіндіктер жасауды білдіреді. Бұл қазақстандық мультикультурализмге және оның көші-қон процестеріне кешенді көзқарасты жүзеге асырудағы әлеуетіне қатысты тұжырымдамалық ұлттық стратегияны әзірлеуді талап етеді.

Диаспораларға қатысты философиялық және мәдени тұрғыдан толық түсініп, мультикультурализм саясатын жүргізу үшін олардың әртүрлі санаттарын, сондай-ақ көші-қон қозғалысының түрлерін анықтау қажет. Осылайша, диаспоралардың елдің тілін меңгеру, түрлі әлеуметтік-мәдени топтардың жұмыс істеуі, олардың мәдени дамуының ықтимал жолдары мәселелерін ерекше өткір қойып отыр. Сондай-ақ, тарихи отанынан тыс жерде мәдени айырмашылықтарын жоғалтқысы келмейтін топтардың айырмашылықтары нақты сәйкестікке байланысты және өз тіліне құқығы, билік органдарындағы топтық өкілдік, діни білім және т.б. сияқты мәселелерді шешуді талап етеді.

Осыған байланысты жергілікті және мемлекеттік деңгейлерде диаспоралар мәдениетін реттеу мен бақылауға қатысты тиісті заңнамалық базаны құру қажеттілігі бар. Сондай-ақ білім беру саласында нақты саясат жүргізу қажет. Осыған орай этностық тіл мен мәдениеттің дамуы қазақ қоғамында толеранттылық принциптерін ілгерілетуге бағытталған жалпы білім беру бағдарламаларымен теңестірілуі керек.

Мәдени саясатты түзету, ең алдымен, мәдени плюрализм қазіргі мемлекеттердің маңызды ерекшелігі болып табылатындығын және болашақ мәдени сәйкестілік жоғары өзгергіштікпен ерекшеленетінін нақты түсінумен байланысты.

Диаспораларды қолдауға бағытталған мультикультурализм саясат тетіктерінің ішінде қоғамда бірлікті сақтай отырып, үлкен айырмашылықтармен өмір сүруге мүмкіндік беретін әлеуметтік-мәдени тетіктер тартылуы керек. Олардың сипаттамаларының толықтығын талап етпей, төмендегілерін атап өтеміз. Бұл, біріншіден, диаспора мүшелерін жалпы тілге оқытуды ұйымдастыру, сонымен қатар тиісті тілдік дағдыларды әлі меңгермегендер үшін кәсіби аудармашылар даярлауды жолға қою. Екіншіден, бұл диаспора мүшелерімен

негізгі тұрғындар арасындағы тұрақты мәдени алмасуды, ортақ мәдени институттар мен құндылықтарды сақтау. Үшіншіден, бұл бірліктің толыққанды саласына қол жеткізуге қатысты өте күрделі мәселені шешу, атап айтқанда: өркениетті қоғамдастықтың негіздерін сақтауға және қоғамдағы мәдени және ақпараттық алмасулардың конфигурациясын анықтауға арналған қоғамдық қозғалыстың бағытын, қоғам ұмтылатын идеалдарды, гуманитарлық құндылықтарды көрсететін символдарды құру.

Біз ойымызды жалғастыра отырып, Қазақстандағы мультикультурализм проблемаларын мәдени сәйкессіздігіне байланысты өзекті болуы мүмкін деген қорытындыға келеміз. Барлық диаспоралар Қазақстан қоғамына сәйкес келуге барлық мүмкіндікке ие. Алайда, бұл барлық жерде бола бермейді және әрдайым бола бермейді, бұл қақтығыс жағдайын тудыруы мүмкін.

Диссертант зерттеуші В.Айрапетовтың мұнда басты ескерту шаралары «қазіргі мәдени ынтымақтастықтың тірі материясын жаңа негізде қайта құру қажет» деген ұстанымын қолдайды. Нарықтық қатынастарды, жеке кәсіпкерлікті, ішкі және сыртқы кооперацияны дамыту және қосымша жұмыс орындарын құру — интеграцияның және этносаралық жанжалдардың алдын алудың аса маңызды жолдары[127].

Көші-қон мәселесі біздің зерттеуіміздің тақырыбы емес, бірақ оның философиялық шешімі жаһандану жағдайында қазіргі қазақ қоғамындағы толерантты сана мен мультикультурализмнің қалыптасуы мен дамуына тығыз әсер етеді. Қазіргі Қазақстандағы көп мәдениетті қоғам туралы есте сақтау өте маңызды, қазақстар мен диаспоралар мүшелерінің арасындағы жанжалды жағдайларды шешу үшін жинақталған тәжірибені талдауға, түсіндіруге және қолдануға тырысу керек.

Осы параграфты қорытындылай келе, Қазақстан, көптеген елдер сияқты, мультикультурализмге «ұшырайды» деген дұрыс болар.

1. Мультикультурализм идеялары қазақстандық зияткерлік қоғамдастығымен біртіндеп зерделеніп келеді. Қазақстанда, көптеген Еуропа елдері секілді, мультикультурализм идеялары ең алдымен елде тұратын этностардың көп болуына байланысты өзекті. Осыған байланысты әділеттілік, тану, ашықтық, мәдениеттердің шынайы диалогы арнасында мультикультурализмнің бірқатар кемшіліктерін жою және оның болашақтағы жоспарлары туралы мәселелер өткір тұр.

2. Қазақстан үшін интеграция мәселесін Қазақстандағы этностық азшылық - бұл ең алдымен, негізінен оның тарихи аумағында өмір сүріп келетін халықтар болғандықтан, мигранттарды қоғамға қосу мәселесімен шектеуге болмайды. Бұл Қазақстанның көпэтносты мемлекет ретіндегі ерекшелігі. Қоғамдық өмірдің барлық салаларына, соның ішінде ең әуелі мәдениетке қатысы бар, әбден ойластырылған саясат әлеуметтік теңсіздіктің ауырлығын төмендетіп, қақтығыстардың алдын алады.

3. Қазақстанда адам құқықтарын қорғайтын барлық заңдар бар, олар халықаралық құқық нормаларына сәйкес келеді, ең алдымен біз Қазақстан Республикасының Конституциясы туралы айтып отырмыз, онда азаматтың

құқықтарын қорғау туралы мақалалар негізгі орын алады. Қазақстан заңнамасы және ратификацияланған халықаралық актілер, Қазақстан халықы Ассамблеясының құрылуы этностық, нәсілдік, әлеуметтік және конфессиялық дүшпандық негізінде қақтығыстардың алдын-алу және жолын кесу үшін жеткілікті құқықтық негіз ғана емес, сонымен бірге Қазақстандық қоғам құрудың мультикультурализм моделінің алғышарттары болып табылады.

2.3 Қазіргі Қазақстандағы мультикультурализм мәселелерінің практикалық және теориялық шешімдерін іздеу

Қазақстанда осы таңда мультикультурализм элементтерін белгілеуге болады. Оған бірінші кезекте кейбір субъекттер өзінің этностық дәстүрлері күшіне қарай, мәдени белгісіне қарай бөлінген көпэтносты жиынтық қауымдастықғына өзін жатқызуға болады.

Осы ретте қазақстандық қоғамды әр түрлі облыста сипаттайтын мультикультурализм саясатының құрылу және даму үрдісінің көрініс табатын кереғарлығы ұзақ уақыт бойы бекітіліп, тұрақтанған сана мен мақсатын қайта ойластыруды қажет етеді. Аталған мемлекет шегінде қалыптасқан мәдени әртүрлілікке жауап ретінде бірлескен қоғам шеңберінде түрлі мәдениеттердің қатар өмір сүруіне, құнсыздықты мойындау, мәдениеттердің теңдігіне әрекеттестік таныту басты мақсаты саналатын плюрализм саясатын алуға болады.

Мақсат-мұраттың өзгеруі заманауи қоғам талаптарына жауап береді, бұл ретте барлық мәдениеттер тең боп, өмір сүру мен дамуға бірдей құқыққа ие бола алады. Сонымен қоса, түрлі мәдениеттер бейбітшілікте қатар өмір сүруі кезінде ассимиляциясыз біріктірілуі мүмкін. Осылайша, жаңа идеологиялық жағдайда белсенді әрекеттестік поликультурлық кеңістікте қатар өмір сүру мәселесімен ауыстырылады.

Басқаларына қарағанда Қазақстан тарихында барлық мәдениеттер тең және бірде біреуі маңызды емес деп бекітілген плюрализмнің бастапқы негіздемесі мультикультурализмнің орталық идеясының көбінің біреуінде шамадан тыс болуына әкеп соқтырады. Мемлекетте жалпы қабылданған бірлескен мәдениеттің Қазақстандың қоғамдық өмірінде өмір сүру мәселесі күдікке ілініп қана қоймай, жақтаушылар мен плюралистикалық модельді тікелей жүзеге асыруға қатысушылармен теріске айналуға. Дара топтардың құндылығы өзге барлық қоғамға қарсы шығуда. Нәтижесінде бұл жағдай саяси сәйкестікке қарсы келеді, бұл ретте қазақстандық қоғам шеңберінде акцент жалпыдан жақсыға ауысады.

Белсенді жүріп келе жатқан жаһандану үрдісі сәйкестік мәселесін тудыруда. Сәйкестік саясаты жаһандануды айрықша туғызуға жауап болып табылады: жаһандық әлемде өмір сүремін деген адамдар мен жергілікті мәдениетте өмір сүруші адамдар арасында қақтығыстар шығуы мүмкін. Жаһандық және жергілікті бастама арақатынасы біріктіру немесе тыйым салу жолымен сипатталуы мүмкін емес. Алайда қоғам мен мәдениеттің көптүрлілігі

жаһанданумен жойылмайды. Осыған сай жаһандық әлеммен ойлайтын адамдар мен өздерін жергілікті субкультурамен сәйкестендіретін адамдар арасында қақтығыс – ол мультикультурализм мен сәйкестік қақтығысы.

Бәрімізге белгілі, сәйкестік өзегі жаһандану ең қиын сынақ боп саналатын дәстүрлі және этностық мәдениеттен тұрады. Сәйкестікті сақтаудың негізгі құралы боп диалог пен мәдениеттер сабақтастығы саналады.

Бүгінгі күні мұндай жалпы жауап толық қамтылған болудан қалады, бұл ретте диалог пен мәдениеттер сабақтастығы сәйкестік дағдарысы немесе оның тез өзгеруі, сонымен қоса сәйкестіктің плюрализациясы кезінде қиындатылуы әбден мүмкін. Бұл жеке тұлға мен нақты қоғамға да қатысты. Қазақстан үшін сәйкестік плюрализмі жақынырақ, себебі еуропалық және азиялық бастауды қосатын ел ретінде Шығыс пен Батыс арасындағы көпір іспетті қарастырылып келді. Қазақстандағы сәйкестік дағдарысының мәні монистикалық ұғыну өзінің бірегейлігін жойғандығында және плюрализм орнағанында емес, негізінде отандық менталитетте плюрализм позициялар үйлесімділігі ретінде болмауында, бір бірімен байланыспаған өзіндік көзқарастың басым болуында.

Жаһандық әлемде сәйкестік ғылымның да, күнделікті өмірдің де негізгі дискурсы боп саналады. Біріншіден, мәдениеттердің өзара әрекеттесуі үшін потенциалдық өріс кеңейе түсуде. Екіншіден, тек Қазақстан ғана емес, сонымен қоса өзге де қоғам, этностар, жеке тұлғалар да сәйкестік дағдарысын бастан кешіруде. Аса өзекті мәселенің бірі – бұрынғы одақ елдерінің халқына сәйкестікті іздеу немесе ауыстыру.

Сөзсіз жаһандану сәйкестік дағдарысын туғызды. Сәйкестік мәселесі күн тәртібінен мүлдем алынып тасталды деген пікір де бар, ал оның орнын мультикультурализм басты (көп жағдайларда плюралистикалық сәйкестік жөнінде айтылады).

Ал Қазақстан ше? Қазақстандағы қазіргі жағдай қалай? Елдің мультикультурализм қағидаларын қабылдауға дайындығы қандай ?

Осы орайда белгілі қазақ философы Ғ.Есімнің Атамекен туралы ойын келтіруді жөн санадым: Қазақтардың түйсік-сезім-санасына тікелей әсер ететін – Атамекен идеясы. Ол екі сөзде құралған Ата+мекен, яғни ата-бабаларымыз ғұмыр кешкен, сол жерде туып, дүниеден өткен – мекен. Әлемде барлық мемлекеттер азаматтары өз атамекендеріне өмір сүруде деуге болмайды. Ең айшықты мысал, Америка Құрама Штаттары. Президент Барака Обама «Біз эмигранттар еліміз» деген. Шындығы солай, Америкаға адамдар бар елдерден ағылып келіп, жаңа ел, мемлекет пайда болды, қалыптасты. Қазақтар болса, сонау сақ заманынан өзінің ата-мекенінде ғұмыр кешуде. Сондықтан, атамекен деген біздер үшін сакралды ұғым.

Атамекенді құрметтеу, ең алдымен, оны дұшпандардан қорғау. Тарихта нендей оқиғалар болмады.

Мәселе, қалайша Атамекенде тұрып қалдық. Атамекенді сақтадық. Рухымыз мықты болды. Өзіңе сенім. Ол дінге, ол дәстүрге, ол намысқа қатысты [127].

Соңғы Бүкілқазақстандықхалық санағы дерегіне сүйенсек, елдің 65%

тұрғындары – қазақтар, құрылған жалпықазақстандық сәйкестік арасында қазақ сәйкестігі басым орынға ие болуы мүмкін, бұл өз кезегінде Қазақстанда өзге этностарға аз орын қалдыруы мүмкін. Монокультуралық, талассыз қазақ мәдениетінің үстемдігі оның әлем мәдениетіне қосқан үлесімен дәлелденген. Алайда бұл оған өзге жергілікті мәдениеттерді басып тастауға құқық бермейді.

Сонымен қоса, қазақ халқының жартысы да, өзге этнос өкілдері де мәдениеттерінің өзіндік ерекшелігін жоғалтуы мүмкін екенін ескеру керек. Осылайша, жалпықазақстандық сәйкестікті жабылуы мүмкін деп есептеуге, алайда өзіндік мәдениетті сақтай алатыны белгілі. Бұл беталыс ел салтына жаңа сәйкестіктердің біріктірілуіне, соның ішінде қазақстан қоғамына тасымалдаушылардың интеграциясына әсер етуі мүмкін.

Ұлттық интеграцияның, титулдық және азаматтық сәйкестілік теңгерімінің саясаты этносаралық бейбітшілік пен келісімнің қазақстандық үлгісінде өз іске асуын табады. Бұл үлгі тек Қазақстанда ғана емес, одан тыс жерлерде де, бірқатар халықаралық ұйымдарда, олардың арасында ЕҚЫҰ-ны ерекше атап өткен жөн. Этносаралық келісім мен бірліктің қазақстандық моделін іске асырудың басты тетіктерінің бірі республиканың көптеген этномәдени орталықтарының қазақстандық патриотизм мен толеранттылыққа тәрбиелеу жөніндегі жұмысын біріктіретін және үйлестіретін Қазақстан халқы Ассамблеясы болып табылады.

Сонымен қатар, ұлттық интеграция саясатының маңызды элементтері:

- этникалық негізде саяси партиялар құруға конституциялық тыйым салудан көрінетін этносфераны деполитизациялау;

- Қазақстанның әлеуметтік-саяси саласындағы ұлтшыл күштердің маргиналдануы, өйткені олардың белсенділігі мен ықпалының өсуі этносаралық қатынастардағы келісім мен тұрақтылықты бұзуға қабілетті;

- ҚХА және оның құрамына кіретін этномәдени орталықтардың қызметі ықпал ететін барлық этностық мәселелер мен этносаралық қатынастарды мәдени салаға ағызу. Ұлттық интеграцияның, титулдық және азаматтық сәйкестілік теңгерімінің саясаты этносаралық бейбітшілік пен келісімнің қазақстандық үлгісінде өз іске асуын табады. Бұл үлгі тек Қазақстанда ғана емес, одан тыс жерлерде де, бірқатар халықаралық ұйымдарда, олардың арасында ЕҚЫҰ-ны ерекше атап өткен жөн. Этносаралық келісім мен бірліктің қазақстандық моделін іске асырудың басты тетіктерінің бірі республиканың көптеген этномәдени орталықтарының қазақстандық патриотизм мен толеранттылыққа тәрбиелеу жөніндегі жұмысын біріктіретін және үйлестіретін Қазақстан халқы Ассамблеясы болып табылады.

Сонымен қатар, ұлттық интеграция саясатының маңызды элементтері:

- этникалық негізде саяси партиялар құруға конституциялық тыйым салудан көрінетін этносфераны деполитизациялау;

- Қазақстанның әлеуметтік-саяси саласындағы ұлтшыл күштердің маргиналдануы, өйткені олардың белсенділігі мен ықпалының өсуі этносаралық қатынастардағы келісім мен тұрақтылықты бұзуға қабілетті;

- ҚХА және оның құрамына кіретін этномәдени орталықтардың қызметі

ықпал ететін барлық этностық мәселелер мен этносаралық қатынастарды мәдени салаға бұру .

Қазақстан жеріне әртүрлі кезеңдерде тағдырдың жазуымен қоныс аударып келіп, тұрақтанған өзге ұлт өкілдері баршылық. Олар бүгінгі күні әлемдік қауымдастыққа Қазақстан Республикасы атауымен енген елдің азаматтары ретінде өмір сүруде. Көпшілігі кеңестік тоталитарлық жүйе үстемдік құрған шақта күштеп көшірілген халықтар еді. Олар тағдырдың тәлкегіне ұшырап қуғындалып келгенде, жергілікті қазақтар өз жағдайлары аса мәз болмаса да, қолдан келген көмектерін жасап, аман-есен тұрып кетулеріне жәрдемдесті. Бірқатар ұлттардың өкілдері саяси қуғындау аяқталып, құқықтары қайта келтірілген уақытта Отандарына қайтты. Кейбіреулері тұрақтап қалды. Қазіргі уақытта олар Қазақстан азаматтары ретінде барлық салада еңбек етіп, елдің дамуына үлес қосуда.

Еліміздің тәуелсіздік алған уақытынан бері қазақ халқы өзге ұлт өкілдерімен саяси тұрақты және ұлтаралық келісімде өмір сүруде. Бұл ширек ғасырға жуық уақыт аралығында этносаралық қарым-қатынастың Қазақстандық үлгісінің қалыптасқандығын байқатады. Ал, елдегі азаматтардың ортақ Отан сүйгіштігі мен ұлтаралық келісімі, ол бейбіт және тату өмір сүрудің нәтижесінде қалыптасатындығы сөзсіз[129].

Мемлекеттік сәйкестікке қатысты мемлекет басшысының ойын ескермеуге болмайды: «...Біз ұлтаралық, этносаралық қарым-қатынас мәселесіндегі амалдарымызды қайта ой елегінен өткізуге тиісті екендігіміз сөзсіз. Қазақстан достық пен келісім аумағы болды және болып та қала береді. Біздің ұранымыз: сан алуандықтағы бірлік. Осы жерде тұрып жатқан барлық ұлттар, этникалық топтар шындығына келгенде бір ұлт саналады. Шетелде бізді «қазақтар» деп біледі. Өйткені, біздің мемлекетіміздің атауы дәл осы сөзден астасып жатыр...»[130].

Мемлекеттің «мультикультуралық» интеграциялық моделді қабылдауы мультикультуралық тұрғындарды қабылдауға дайын екендігін, оның ықпалдасуын өз мойынан алатындығын білдіреді. Алайда Қазақстанда жергілікті тұрғындардың поликультуралық жағдайына сай тек қана мигранттардың ғана емес, елде бұрыннан тұрып келе жатқан халықтың да интеграциялық мәселесін шешуге мәжбүр. Қазақстан алдында 1960-1980 жж. АҚШ, Австралия, Канада алдында тұрған келесі мәселелерді шешу тұр: мәдени ерекшеленген халықтарды біріктіру, қазақстандық сәйкестік жөнінде нақты көзқарас тудыру, мәдени әртүрлі тұрғындарды ортақ құндылықтар мен мақсаттарға шоғырландыру. Бұл мәселелердің қазіргі Қазақстан үшін өзекті екендігі ұлтшылдықтың, дискриминацияның, қазақстан азаматтығын алған өзге мәдениет өкілдеріне қатысты ксенофобияның қарқынды өсуін көрсетеді.

Мультикультуралық қоғам шеңберінде мәдени тепе-теңдікті сақтау үшін келесі шартты ұстану қажет: мәдениеттер өздігінен «тұйықталмауы» керек, олар мәдени аралық өзара әрекеттестік үрдістеріне үнемі араласуы тиіс. Осы жағдайда жаңасын құру немесе мәдени топтар арасындағы бұрынғы әрекеттестікті қолдау мәселесі туындайды. Осыған байланысты жоғарыда аталған мақсаттарды жүзеге

асыру үшін К. Цюрхер 3 маңызды сәттерді атап көрсетеді:

1. Жалпы институттарды сақтау/құру;
2. Мәдени алмасу мүмкіндіктерін ұйымдастыру немесе қамтамасыз ету;
3. Мәдениеттер арасындағы көмескі шекаралық аумақтарды қолдау /құру.

Осы іспетті шекаралық аумақтар мәдени алмасуды жеңілдетіп, мәдениеттердің жандануына мүмкіндік тудырады, осылайша, «немесе-немесе» таңдауын қажет ететін жағдайлардың алдын алып, «көп немесе аз» қағидаты бойынша шешімдерге әрекеттестік танытады[131].

Жалпы институттарды құру үшін бірнеше қажеттіліктерді талап етеді. Соның бірі – мультикультуралық қоғамды құрайтын мәдени топтар арасындағы тұрақты тепе-теңдікті ұстау. Енді біреуі – осы топтар арасындағы өзара әрекеттестікті мүмкіндігінше өздерінің ерекшелігін сақтай отырып және де қақтығыстар туындауынан қорғай отырып қамтамасыз ету боп саналады. Осы ретте маңызды рөлге ие екі сәтті атап өту керек:

1. Мультикультуралық қоғам жағдайында осы қоғам мүшелерімен бөлінетін өзекті құндылықтар, нормалар мен идеалдар болуы тиіс. Сонымен қатар, Клакхон атап өткендей, «... ешбір этнос егер жеке тұлғалары нақты мақсатқа ұмтылмаса ұлт ретінде ұзақ өмір сүруі мүмкін емес. Мұндай негізгі мақсаттардың айтылуы неше түрлі болуы мүмкін, бірақ осы мақсаттарды топтың немесе қоғамның көпшілік мүшелері ұстануы тиіс» .

2. Жалпы мақсаттар мен құндылықтарды құрастыру және тепе-теңдікті ұстауға бағытталған саясатты жүзеге асыруда «жоғарыда» келтірілген идея қоғамды құратын субъекттердің басым көпшілігі қабылдамаған жағдайда өмір сүрейтіндігін есте сақтаған жөн. Осы жерде кез келген өзгерістер қоғамдық құрылыстың түрлі деңгейінде орын алуы тиіс, көп жағдайларда ол іште туып, «жоғарыда» мақұлданады.

Осылайша, мультикультуралық саясаттың басты мақсатының бірі – қоғамда әлеуметтік мәдениеттің тепе-теңдігін ұстану, құру болып табылады. Жоғарыда аталған қадамдарды жүзеге асыру құралы ретінде мультикультуралық кеңістік үшін жалпы маңызды боп берілетін құндылықтық бағдарды таратуды айтуға болады. Сонымен қатар, «өзгелердің» мәдени ерекшелігі мен дәстүрі ұғымын ысырып тастауға болмайды, әйтпесе тепе-теңдіктің тез бұзылуына әкеп соқтыру мүмкін. Мультикультуралық қоғамда дәстүрді ұстанушылар мен таратушылармен жүзеге асырылатын моральдық мақсаттар да рөл ойнайды. Нақты бір топтағы мәдени үлгілер бұзылмауы керек. Дәстүрдің маңызды элементтері жоғалған жағдайда басқасымен ауыстырылуы тиіс.

Ойымызды қорытындылай келе, мультикультуралық қоғам шеңберінде маңызды шарттардың бірі - толеранттылық боп есептелетінін атап өткім келеді. Толеранттылық мәселесі бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі, себебі, диаспора өкілдері, мигранттардың бейімделу жағдайы заманауи қоғам тұрақтылығының басты шарты. Осыған байланысты толеранттылық идеясын жүзеге асыру және қазіргі Қазақстанда толеранттық түсінікті тудырудың бірінші қадамы - қоғамда төзбеушіліктің түрлі формаларының бар екенін анықтау болуы тиіс. Әрқайсымыз Қазақстанданацизмның бар екендігі, көпшіліктің құқығы

тапталғанын, көбінің үрейге бой беретінін мойындау қиындық тудырады. Осы мәселенің бар екенін түсіну оң шешімді қажет етеді.

Толеранттылық мәні төзушілік, субъект, тіпті топ болсын «өзгелердің» кемшіліктеріне көз жұма қараумен түсіндіріледі, бұл мультикультуралық дискурсте «өзгелердің» пікірін тыңдау, сыйлау қабілетінен, «менікі» - «өзгенікі» қағидасын басшылыққа алып басынан бастап кері итермелемеуден көрініс табады. Толеранттылықтың философиялық ұғымында әлемдегі мәдениеттің көптігін қабылдау, дұрыс түсіндіре білу, жеке және топтық өзін-өзі таныту формасын ұстану көзделген. Ол догматизмнің, мультикультуралық қоғам, мемлекет, жалпы әлем жағдайында нормалар мен құндылықтардың абсолюттенуінің жоқтығын көрсетеді. Сондай-ақ жеке және топтық өмір салтында көрініс табатын төзімділік, өзіндік дәстүрді сақтау және дамыту әлемдік тәртіпті қауіпке қоймаған әр нақты жағдайда мүмкін боп табылады.

Біздің елдегі мультикультурализмнің құрылуы мен дамуына келер болсақ, бір жағынан кеңес заманымен салыстырғанда алға жылжу байқалатынын мойындауға болады. Келесі кезекте Қазақстанға мақсатты идеология ретінде толық қамтылған мемлекеттік мультикультурализм саясатына қол жеткізуге әлі ерте. Естеріңізге сала кетсек, мультикультурализм саясаты қоғамдағы барлық мәдениеттердің бірлігін көздейді, олардың ішінде ешбірі де көшбасшы ретінде белгіленбейді. Сонымен қоса, Қазақстанда қазақ және орыс мәдениеттерінің әсері өте жоғары, сондықтан этностық, тілдік, діни аспектісі бар барлық этностардың мәдениеті барлық деңгейде қазақтанған және орыстанған. Осы жерде мультикультуралық қоғамдағы бұл мақсат қазақстандық шынайылық шеңберіне жанаспайтынын көруге болады. Алайда, біздің ел қайта құрылу жолында жүр. Осыған байланысты қазіргі қоғамда мультикультурализм саясатының бекітілуіне, дамуына кедергі келтіретін факторлар мен себептер мәселесі арнайы әрі жанжақты талдауды қажет етеді.

Нәтижесінде не мультикультурализмнің өзін де, не оның баламасы ретінде қаралатын концепцияны да қазіргі Қазақстанда тап болған жағдайында көз жұма қолдануға еш негіз жоқ екендігін белгілеуге болады. Теорияда, пайдалы, сөзсіз қисынды болатын мультикультурализм тәжірибеде жанама әсерлері бар кереғар құбылыс бола алады. Қазіргі Қазақстандағы түрлі мәдени және діни топтар арасындағы қарама-қайшылықты шешу жолдарын қайта қарастыру мүмкін бе? Сұрақ өте өзекті. Осыған байланысты осы мәселені шешудің тәжірибелік және теориялық жолдарын белгілейік:

1. Біздің көзқарасымыз бойынша бір мемлекет шеңберінде мәдени аралық өзара әрекеттестік орын алған жағдайда осы мәдениеттердің өмір сүруіне ешқандай қауіп жоқ. Алайда коммуникация үзілген жағдайда, мәселен Қазақстан мен Қырғызстан, қазақтар мен өзге диаспора өкілдерінің арасында орын алған жайттарда мәселе туындауы мүмкін. Мәселенің философиялық шешімі коммуникацияның не себепті үзілгендігін анықтауда жатыр, оның себебі дискурсивті тәжірибені қолдану болуы да мүмкін. Мәселен Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы жағдайда коммуникацияның үзілу себебі – ол адамдардың бір бірімен келісе алмауында. Мәселен, Қазақстан да Қырғызстан да

Ш.Айтыматовты өздерінің отандық жазушы деп есептейді. Осы арақатынастың контексті өзгермейінше бір-бірімен келісулері мүмкін емес болады.

2. Мәдени аралық коммуникацияның оң нәтижесі қазақ менталитетінің ерекшелігінде жатыр. Бұл ерекшелікті «жалпы адамгершілік», «бүкіл әлемдік ықыластылық қабілеті», «ұлттық өзгешелікке қарамастан өзге адамдарды бауырындай қабылдау», «өзге этностардың тәжірибесін шығармашыл пайдалану қабілеті», «өзіндік наным мен сенімді сақтау, осы ретте тікелей қарама-қайшы келетін өзгелердің наным-сеніміне шыдамдылық таныту қабілеті» ретінде сипаттауға болады. Қазақстандық қоғамның бастапқы ерекшеліктерінің бірі - оның біріктіруші ретінде қазақ халқының өзі шығатынын атап өтуге болады. Осыған байланысты қазақ ұлты менталитетінің осы айрықша белгісін сақтап қана қоймай, дамыта беру де керек.

3. Қазақстанның этно құрамының әртектілігі, мәдени және демографиялық үрдістерінің бірқалыпсыздығы түрлі мәселелерді, дау-дамайларды, этносаралық қақтығыстарды тудырады. Қазіргі жағдайда Қазақстанның болашағы ұлтшылдық, этностық бөліну үрдісіне қарама-қарсы тұра алған жағдайда жарқын болатынын еске салу керек. С.Татунцтың келесі әділетті ескертуімен келісуге болады: «XX ғасырдың 90-жылдарында қазақстан қоғамын жайлаған жүйелік дағдарыстың берген маңызды сабағының бірі-елдегі әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени үрдістер этноұлттық үрдістерден бөлінбейтінін ұғыну».

4. Мәдени аралық қақтығыстарды шешу жолы саясат пен мультикультурализм ұстанымын жүргізу боп табылады, соның бірі-толеранттылық. Бүгінгі күні саясаттағы, идеологиядағы толеранттылық ұғымы ығыстырылған, сол себепті мультикультурализм идеясы қазақстандық шындықта мүмкіндік ретінде емес, халықаралық қарым-қатынас идеалы ретінде саналады.

5. Қаржылық-экономикалық дағдарыс пен жұмыссыздық жағдайында түрлі сала мен сипатта интолеранттылықтың күшеюі орын алады. Үйреншікті өмір салтын жоғалту, тұрақты табыс көзінен айырылу, болашақтың бұлыңғырлығы қоршаған ортаға деген ашушандықты тудырады, интолеранттылықтың өршуіне септігін тигізеді. Осыған байланысты философиялық көзқарасқа сай бүгін боп жатқан оқиғаларға нақты баға беріп, аталған жағдайдан шығу жолын қарастыру керек. Осындай жерде толеранттылық түйсікті дамыту қолға алынады.

6. Қазақстанда мультикультурализм нақты жүзеге асу үшін алдын ала ойластырылған, жоспарлы жүзеге асып келе жатқан мемлекеттік саясат қажет. Қазақстан үкіметі мемлекет аумағында тұрып жатқан халықтардың дәстүрін, салт-жоралғыларын, мәдениетін міндетті түрде ескеруі керек. Мультикультурализм саясаты өскелең ұрпаққа бағытталуы тиіс: жастар өздерінің ғана емес, өзге этностардың да дәстүрі мен мәдениетін қадірлеуді үйрену керек, өз елінің, тіпті әлемнің әртүрлі мәдениеті мен дәстүрінен білім алуы қажет.

7. Қазіргі Қазақстандағы мультикультурализмнің құрылуы мен дамуы мәселесін шешудің тағы бір нұсқасы – елдің мәдени аумағына бұрынғы Кеңес Үкіметі елдерінің эмигранттарының мәдени элементтерін қосу.

Адамдар бойында өзге елдің дәстүрі мен мәдениетін қабылдауды дамыту

маңызды, бала жастан бастап әлемнің әртүрлілігіне, елдер арасындағы өзара сабақтастықтың бар екендігін түсіндіріп, халықаралық бірлік пен түсінісушілікке тәрбиелеу қажет, мәдениаралық қатынастар мен қызметтестік нормаларын үйреткен жөн. Сонымен қоса, адамзаттың мәдениетінің көптүрлігін сақтаудың маңызын, өзінің халқының дәстүрін қастерлеу, өзгенің мәдениеті мен дәстүрін, салт-жоралғыларын, өмірлік ұстанымдарын өзіндікіндей сыйлаудың маңыздылығын атап өткен жөн.

Сакралды (қасиетті) - бұл адамның болмыстың толықтығына, жеке болмыстың шектеулерін женуге және абсолютті қатысуға деген имманентті қажеттілігі деп түсінуге болатын руханияттың көрінісі, осы орайда оны диаспораға да қатысты қарастыруға болады. Жад орындарынан адам өзінің бостандығы мен жауапкершілігінің шекарасын анықтай отырып, адамның шынайы өмір сүруіне мүмкіндік береді. Сакралды дегеніміз жеке тұлғалардың тарихи іс-әрекетінің фактісі ретінде қарастырылады, ол әртүрлі қызмет түрлерінде көрінеді [132]. Атамекеннен тыс жерлерде тұрып жатқан дисапорлар өкілдері тарих және өмір заңдылықтарына сай тұрғылықты жерлерінде уақыт өте келе сакралды (мәдениет тұрғысынан жад орны) болып табылатын объектілерді құрастыра бастады. Мысалы, тек қана жергілікті қазақтарға емес сонымен қатар бар қазаққа ортақ қасиетті болып табалатын РФ Астархань обылысында орналасқан Құрманғазы, Бөкей хан кесенелері, Орынбор облысында орналасқан Естекбай батыр мазары мен тұлға туралы естелік. Орал қаласында орналасқан Ғабдулла Тоқай, Пугачев, Ескі Орал музейлері, көптеген ескерткіштер тарихи отанынан сыртта жүрген диаспора өкілдері үшін мәдени байланыс құралы ғана емес сонымен қатар өз ұлттының бір бөлігі екенін сездіретін қасиет десе де болады.

Бүгінгі таңда Қазақстанда мәдени интеграция қазақ тілі мен мәдениеті негізінде этностардың бірігуі ретінде тұжырымдалуда. Жоғарыда айтылғандай, Қазақстанның посткеңестік үлгісі бойынша ұлттық интеграциясы этникалық және азаматтық ұлттың теңгерімі ретінде жүзеге асырылады. Көп ұлтты халықтың азаматтық ұлт ретіндегі ұлттық интеграциясы саяси және әлеуметтік интеграцияға негізделген. Ұлттық интеграцияның бұл түрлерінде интернационализмнің дискурсы мен риторикасы үлкен рөл атқарады, бұл біртұтас ұлтты қалыптастыру саясатын оң қабылдауға ықпал етеді. Этникалық интеграция тұрғысынан ұлтаралық келісім мен бірліктің қазақстандық моделі (яғни этникалық және азаматтық ұлттың тепе - теңдігі) этникалық топтар арасындағы Орталық тенденцияларды нығайтуға ықпал ететіндігі маңызды.

Сонымен бірге, посткеңестік мемлекеттердегі ұлттық интеграцияны тек саяси және әлеуметтік интеграцияға, яғни оның азаматтық аспектілеріне назар аударатын отырып, толық түсінуге болмайды. Этникалық және азаматтық ұлттардың тепе - теңдігі ретінде ұлттық интеграцияда этно - этникалық қоғамның негізгі байланыс құралы ретінде титулдық этно-мәдениеттің тілі мен мәдениетін қолдануды көздейтін этномәдени аспект маңызды емес. Посткеңестік мемлекеттің басқа этникалық емес этникалық топтары титулдық этностың тілі мен мәдениетін бұл норманы немесе басқа формада қолдануды мойындауы керек [133].

М. Шайкемелевтің пікірінше, қазіргі уақытта мультимәдениет батыстық саяси негізгі ағымдардың негізгілеріне қарсы тұруда. Бұл либерализммен үйлеспейді, өйткені ол индивидуалистік мұраттар мен Батыс демократиясының жаулап алуларына күмән келтіріп, этноазшылықтардың ұжымдық құқықтарын тұғырға көтереді. Мультимәдениеттілік консерватизммен үйлеспейді, өйткені ол өзі зерттеудің соңғы нысаны болып табылады, тұрақсыз, өзгермелі мәні бар, бірақ әлем тарихында белгілі бір ұқсастықтары бар, оның әр түрлі ұлтшылдардан және этникалық және ұлттық идеяларға жақын басқа да саяси күштерден толық бас тартуын айтпағанда.

Осыған орай, қазақтардың мультимәдениеті-бұл өз уақытында көшпелі мәдениет құрған өз заңдары бойынша өмір сүру құқығы үшін өркениетті жарыстан ұтылған халықтың мәжбүрлі өзін-өзі сезінуі. Ресей жер шаруашылығы өркениеті күштеп таңған идеологиялық схемалар, мінез - құлық реакцияларының модельдері мен үлгілері және әлеуметтілік нысандары қазақ даласының салт-дәстүрлері мен нанымдарына мұра болған Шыңғыс ханның көшпелі империясының генетикалық ашықтығы мен діни төзімділігімен таңғажайып түрде ұштасты. Осылайша, қазақ мультимәдениетінің өзіндік нысаны және тиісінше толеранттылық сәйкестендірудің таңылған және дәстүрлі нысандарының қосарлы бірігуімен айқындалады.

Қазіргі кезде жаһандандыру және жаңғырту ағындарының әсерінен қазақ ауылына тән архаикалық, дәстүрлі сана мен ойлау аралдарының ыдырауы жүріп жатыр. Төзімділік пен толеранттылық әлеуеті де эрозияға ұшырайды және біртіндеп жойылады. Қазақ халқының ең жақсы қасиеттерінің көрінісі ретінде қазақ әйел - анасына тән төзімділік пен әлемге оң көзқарастың сарқылмас әлеуеті жойылуда. Қуғын-сүргінге ұшыраған халықтардың аға буыны әлі күнге дейін қазақтарға ризашылық білдіретін қасиеттер жоюлуда.

Ұлт құрудың әлемдік тәжірибесінің оң да, теріс те көптеген аспектілері бар. Жалпы, әлемдік тәжірибе мәдени құндылықтардың маңызын жете бағаламауға болмайтынын көрсетіп отыр. Қазақстандық қоғам мен мемлекет осы фактордың барлық маңыздылығын сезініп, Ұлттық топтасудың өзіндік бірегей моделін тұжырымдауға тиіс [134].

Президент өз сөзінде мемлекеттік тіл дамытуға барлық этностар атсалысады деген тұжырым жасаған. Бұл жаңа тұрпаттағы этнос мәдениетінің негізі болмақ. Этнос мәдениеті ел азаматтарын бөлшектейтін, бір-бірінен аластататын емес, керісінше, ортақ мүддеге қызмет ететін феномен болуы керек. Бүгінде, құдайға шүкір, іс осы бағытта жүруде. Этнос мәдениетінің қазіргі кездегі басты өлшемі – мемлекеттік тілге қатысты болып отырғанын айрықша айтуымыз керек. Бұл халық бірлігіне бастайтын тура жолдың бірі, бірақ бұл істе тым асығыстық, аптығушылық жақсы нәтижелер бермейтіні де белгілі. Сонымен бірге естен шығармайтын жай, мемлекеттік тіл – қазақстандық патриотизмнің басты тұғыры. Осы мәселе жөнінде Елбасы былай деді: *«Қазір мектептерде қазақ тілін 25 мың өзге ұлттың балалары оқып-үйренуде. Бала-бақшалардағы қазақ топтарында өзге ұлттардан тұратын 10 мың бала тәрбие алуда. Жалпы алғанда, қазақстандық оқушылардың 60 пайызы қазақ тілінде білім алады. 1991*

жылдары бұл көрсеткіш 30 пайыз төңірегінде болатын, менің бастамам бойынша Мемлекеттік тілді дамыту қоры құрылғаны белігілі. Қазір бізге мемлекеттік тілді жеделдетіп оқытатын әдістер қажет. Бізде қазақ тіліндегі жақсы мультфильмдер де жоқ. Бұл тұрғыда жұмыс істеуіміз керек» [135].

Қазақстанда мультикультурализмнің даму тарихын объективті түрде зерттейтін зерттеушілер бар, олар мультикультурализм идеясына қосылмайды және өздерінің салмақты дәлелдерін келтіреді. Мысалы, зерттеуші М.Лаумулин бұл теорияны қабылдамау туралы айтады, өйткені «мультикультурализм либералды демократия талаптарына толығымен жауап бергеніне қарамастан, көптеген еуропалық елдердің ұлттық қауіпсіздік мүдделері либералды толеранттылықтың асыл қағидаларына қайшы келеді. иммигранттардың қазіргі заманғы еуропалық халықтарды мәдени мозайкаға айналдырып, мәдениеті мен өзіндік ерекшелігін сақтауға құқығы бар және оларды сақтау керек. Алайда, 2001 жылдың 11 қыркүйегінен бастап бірқатар оқиғалар - Мадрид пен Лондондағы террористік актілер, Еуропалық үкіметтердің жауап шаралары, Франциядағы хиджабпен күрес, әсіресе 2005 жылғы күздегі ондағы погромдар, мультфильмдер соғысы басында 2006 жыл - осының бәрі мультикультурализм тұжырымдамасының өмір сынағына төтеп бермегенін және тігісте жарылып жатқанын айқын көрсетеді. Еуропадағы еуропалық және мұсылман мәдениеттерінің бейбіт қатар өмір сүруі аяқталуға жақын сияқты ... »[136].

Г.К.Шалабаева тікелей атап көрсетеді: «Мен мультикультурализм ұғымымен бөліспеймін. Тұжырымдама жаңа емес, олар оны Канадада жүзеге асыруға тырысады, басқа да талпыныстар болды, бірақ ... ол сәтті болған жоқ, тіпті кейбір жерлерде сәтсіздікке ұшырады »[137]. Мультикультурализм идеясына қатысты Г.К.Шалабаева оның орнына «басым мәдениет» ұғымын ұсынады.

Г.А.Нарбекова мультикультурализмге өзінің анықтамасын беріп, оның Қазақстанда жүзеге асырылуын қолдайды: Мультикультурализм дегеніміз - бұл ең алдымен ұлттық мәдениеттердің өзара әрекеттесуі, өзара байланысы және өзара байыптауы, рухани құндылықтарды, нормаларды тану және енгізу, олардың мәні мәртебеге және әрбір этномәдени пәннің өзін-өзі жүзеге асырудың еркіндігі ... Халықтардың басқа ұлттық мәдениетті қабылдау қабілеті қабылданған мәдениетте жалпы адамзаттық мазмұнның болуын болжайды ... Жердің әртүрлі бөліктеріндегі ұлттар мен этникалық топтар өздерінің біртұтас мәдениетті әлемде өмір сүретіндіктерін түсінуге барған сайын сіңіп барады»[138].

Философия ғылымдарының докторы Н.Ж.Байтенова «Қазақстанның мәдениет саласындағы қазіргі заманғы мемлекеттік саясатының алдында екі жақты міндет тұр: бір жағынан, оны дамыту мен қолдауға бағытталған шаралар кешенін әзірлеу қажет. ерекше этностық мәдениеттер, керісінше, оңтайлы дамуға және бірыңғай қазақ мәдениетіне ауыртпалықсыз интеграциялануға жағдай жасау қажет. Мемлекеттік ұлттық саясаттың негізгі өзекті идеясы көпмәдениеттілік болуы керек, онсыз бізге мемлекеттігімізді сақтау қиын болады» [139].

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасындағы ұжымдық сәйкестіліктің азаматтық-саяси және этномәдени модустары арасындағы тактикалық маневр жасау саясаты Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы сәуірде жарияланған "Болашаққа бағдар: қоғамдық сананы жаңғырту" бағдарламалық мақаласында белгіленген жаңа қағидаттарға негізделген. Қоғамдық сананы жаңғырту барысында жалпыұлттық топтасудың рухани-адамгершілік негіздерін өзектендіру ұлттық құрылыстың этноұлттық және азаматтық қағидаттарының, тиісінше - ұлттық бірегейлік саясатының идеологиялық тұғырнамасына, магистральдық желісіне және тепе-теңдікті (тең қадір-қасиетін, баламалылығын, үйлеспейтін өзара қарым-қатынас үлгісін) бекітудің неғұрлым тиімді тетігіне айналады. Сонымен қатар, модернизация модернизацияның либералды тұжырымдамаларында батыстық модернизация ретінде, нарықтық ережелер мен тетіктер негізінде қоғамның әлеуметтік-саяси және рухани-адамгершілік салаларын қалыптастыру ретінде қарастырылғаннан өзгеше түсініледі. Президент ұсынған жаңа үлгідегі модерация моделі өзінің негізі ретінде жалпықазақстандық бірегейлік құрылымына сүйенеді. Бұл қалыптасқан мемлекетті әлеуметтік, рухани, саяси консолидацияланған қоғамның, оның ішінде көп ұлтты, көп мәдениетті және т. б. қоғамның саяси институты ретінде сипаттайтын ұлттық өзіндік сана - сезімге ие болу. Жалпы ұлттық сәйкестіліктің осындай негізі болған жағдайда, оның қалыптасуы еуропалық мемлекет-ұлттың классикалық моделіне сәйкес мәдени біртекті ұлтқа да, қазіргі "ұлттықтан кейінгі" мемлекетке неолиберализм доктринасында императивті түрде белгіленген саяси идеология ретінде Конституциялық патриотизмге де мұқтаж емес [134, б.175].

Қазақстандық мультимәдениеттіліктің негізі толеранттылықта екенін академик А.Нысанбаевтың еңбектерінен көруге болады. Толеранттылық-аса маңызды философиялық ғылымдардың бірі, өзара түсіністік пен келісімнің алғышарты. Менің түсінуімше, бұл тек өзара жеңілдіктер немесе өз позициясынан бас тарту емес. Керісінше, жалпы қарым-қатынас көкжиегінде көру нүктелерін дамыта отырып, күштердің тепе-теңдігін сақтай отырып, конфликт пен келіспеушіліктерді шеше білу. Толеранттылық әрқашан ерекше құрметпен және қонақжайлылығымен ерекшеленетін қазақ халқына моральдық сипаттама ретінде тән: «қонақ келсе –үйге Бақыт кіреді», - дейді қазақ мақалы.

Бүгінгі таңда көптеген дәстүрлі құндылықтар жоғалып кетті, және толеранттылықты үйрену керек, ол әдетке айналуы тиіс, басқа сөзбен, адамның табиғатына айналады. Аристотель үйреткен бір игі іс адамның ізгілікті болғанын білдірмейді. Егер ол күн сайын осындай әрекеттерді жасаса, сонда ғана ол туралы айтуға болады. Сыйластық пен өзара көмек жанжалдарды жеңуге деген өзара жауапкершілік пен ерік-жігердің жоғары деңгейін болжайды [140].

Шын мәнінде, мультимәдениеттің жаңартылған еуропалық саясатының стратегиялық мақсаты оны қоғамдық келісімге, жалпыұлттық шоғырландыруға қол жеткізу мақсаттарына бұру болып табылады. Яғни, Қазақстанның ұлттық саясаты егеменді мемлекет ретінде бүкіл даму барысында ізіне түсетін мақсаттар. Бұл саясаттың логикалық-методологиялық матрицасы-бұл айырмашылықтардың

делезиялық "дизъюнктивті синтезі" емес, көпмүшелік бірлігі. Қазақстанның Ел бірлігі доктринасында: "біздің басты байлығымыз – Әралуандықтағы бірлік" деп жазылған. Басқаша айтқанда, шынайы мультимәдениетке мәдениеттер плюрализмін және мәдениетаралық диалогты өсіру арқылы емес, тек ұлттық бірлік негізінде және контекстінде қол жеткізуге болады. Егер бұл бірлік қандайда бір түрде әртүрлілікке енбесе, көп ұлтты бірлікке келтіру мүмкін емес. Бұл логикалық постулат ҚР Парламенті қабылдаған Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығы декларациясында көрініс тапқан: "әлемдік діндер, тілдер, мәдениеттер мен дәстүрлердің тоғысындағы тарихи синтез Қазақстанда бейбітшілік пен келісім қоғамның адамгершілік және этикалық нормасына, біздің ортақ мәдениетіміздің ажырамас бөлігіне айналған қоғамның бірегей түрін қалыптастырды. Бұл көпэтностылық пен көпконфессиялылықты Қазақстанның стратегиялық ресурсы мен артықшылығына айналдыра отырып, руханият пен азаматтықтың үйлесімін ерекше берік етті" [141]..

Жоғарыда аталғандарды топшылай келе, мәдени байланыстар қазіргі әлемдегі үйлесімділіктің алғышарты боп табылады. Мультимәдени қоғам өміріндегі мәдениет идеологияға қарағанда бірліктің әлдеқайда сенімді негізі боп есептеледі. Сондықтан қазіргі таңда мәдениетті коммуникативті код ретінде «көпшілікті» жалпы біреуіне біріктірудің басымдылық етушісіне жатқызады, топтың басым көпшілігіне «кездесу орны» рөлін де тағайындайды. Кез келген мәдениеттің құрып кетуі Қазақстан мемлекетіне де, барлық адамзатқа да үлкен шығын болары айдан анық. Сондықтан өзіндік ерекшелігі мен қайталанбас тарихы бар барлық мәдениетті сақтап қалған дұрыс, оларды жалпы үрдістерге қосып, интеграцияның мультикультуралық моделінің маңызын ұғынған жөн.

Мультикультурализм саясаты Қазақстанда заманауи жағдайда жаңа этносаралық қарым-қатынастар орнатудың жалғыз ғана нұсқас. Жақын арада Қазақстан өмір сүруге қолайлы әрі қауіпсіз елдің бірі атануы да әбден мүмкін. Жаппай миграция шеңберіндегі біздің мәселелер еуропалық немесе америкалықтармен салыстыруға әлі келмейді.

Біз тек мультикультурализм мәселесінің кейбір аспектілерін ғана қарастырдық, алдағы уақытта осы мәселеге баса назар аударылып, зерттеу жүргізіледі деп сенім білдіремін.

Қазақстан өзгелердің қатесін ескере келе, терең ойланып, барлық еуропалық өркениет тап болған мәселені шешу тәсілдерін ұсынады деп есептеймін.

Аталған тарауды қорытындылай келе, келесі тұжырымдарды бекітуді жөн көремін:

Атап өтер жайт қазіргі Қазақстан қоғамында мультикультурализм мен интеграцияның мультикультурлық моделі белсенді қабылданбайды, қазақ ұлтының көбі мұны қабылдағысы келмейді.

Түрлі топтар арасындағы бейбіт қарым-қатынасты сақтау үшін адамдар түйсігіндегі азаматтық теңдік ұғымы ұлт құндылықтарын сыйлау, сақтау, яғни оның мәдениетін сыйлаумен тығыз байланысты екендігін назарға алуымыз керек. Осылайша, мультикультурализм немесе оның элементтері Қазақстан үшін жаңа саяси және философиялық теория емес, қоғамда әлеуметтік және мәдени

әлемінің бірегейлігін сақтау үшін өмірлік қажеттілік боп саналады.

Жоғарыда көрсетілгендей Қазақстандағы мультикультурализм идеология деңгейінде бар да, ал күнделікті тәжірибеде мультикультурализм жоқ боп табылады. Мұның себебі халықтың басым тобының өзге этнос өкілдеріне деген теріс қарым-қатынасы, ұлтшылдық, ксенофобия, экстремизмнің өрістеуі. Алайда мемлекеттің көпэтностылық идеологиясы, халықтың бейбіт өмір сүруі, жалпықазақстандық ынтымақтастық, халықтардың мәдениетін сыйлау қоғамның шиеленісуін тоқтату үшін мультикультурализм қағидаларын пайдалану қажеттігін түсінеді.

Мұның барлығы Қазақстандағы әлеуметтік мәдени кеңістікте айырмашылық саясатын жүзеге асыру қажеттігін күшейтуді теріске шығармай, керісінше күшейтеді, ең алдымен миграциялық ағын әсерінен көрінетін мәдени аралық әртүрлілік мәселесін шешу қажет.

Жоғарыда аталғандай, Қазақстанда көбінесе әлеуметтік қысым көрген топтың бірі – мигранттар боп табылады. Осыған байланысты нәсілдік және этносаралық алауыздық қаупінің туындауы олардың топтық бағытынан тұрады, сондықтан мигранттар ұжымы немесе азшылық этнос өкілдері бірнеше қайта дабыл көтереді, ал олардың топтық топтасуы қауіп ретінде саналады. Мультикультурализм мәселесінің жаңа шегі - заманауи Қазақстан қоғамының барлық мүшелерінің этносына қарамастан кез келген мүмкіндіктерге, ресурстарға әділетті қолжетімділігі мәселесі. Байырғы тұрғындар мен диаспора өкілдері арасында орын алатын қақтығыстардың себебі этностық және мәдени дербестік қана емес, әлеуметтік сипаттағы кереғарлық: жұмыс орны үшін күрес, қолайлы әрі қолжетімді бағадағы тұрғын-үй, білімге қолжетімділік боп саналады.

3 ДИАСПОРАЛАР ӨМІРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ЖАҒДАЙЫН ДИАГНОСТИКАЛАУ: ТАЛДАУ ЖӘНЕ ЖАҚСARTУ ЖОЛДАРЫ (БҚО МЫСАЛЫНДА)

3.1 Батыс Қазақстан облысындағы диаспоралардың әлеуметтік-мәдени жағдайының жалпы сипаттамасы

Қазіргі жағдайда біздің елімізде субъективті және объективті факторлардың рөлі артып келеді, олардың арасында адамдарды тәрбиелеуде, олардың ұлттық және эстетикалық санасын қалыптастыруда этномәдени байланыстар үлкен маңызға ие. Олар Қазақстанда тұратын этностар тарихында маңызды рөл атқарды. Ұрпақтан - ұрпаққа ана тілінің, мәдениеттің, тұрмыстың, салт-дәстүрдің этностық ерекшеліктерін, туған жерге мәңгілік сүйіспеншілік сезімдерін ояту - осының барлығы этикалық сана болып табылатын этникалық топтардың ғасырлар бойы өмір сүруін қамтамасыз етті. Батыс Қазақстан облысында тұратын диаспоралар өкілдері де бұлардан тыс қалмады.

БҚО дамыған ауыл шаруашылық өңірі болғандықтан, аймақтағы барлық халықтарда егін егу және мал шаруашылығы ландшафтысында көп жылдық өмірге байланысты ерекшеліктер бар: шаруашылық пен тұрмыс-тіршіліктің ерекшеліктері, мифологияның жалпы элементтері, мораль мен дәстүрлердің ерекшелігі. Өңірдегі қолөнер өндірісінің экономикасы, өсімдік шаруашылығы және мал шаруашылығы ерекшеліктері ұқсас киімге, архитектуралық формаларға және гастрономиялық талғамға қойылды.

Батыс Қазақстан өлкесі халықтарының бірегейлігі мен тұтастығы «осы тарихи, мәдени-географиялық кеңістікте абырой, қадір-қасиет, батылдықты құндылықтар ауқымының жоғары деңгейіне шығаратын дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды жүйелі түрде жаңғырту бар». Бұл көзқарасты Т.Шайхиев бөліседі. «Көптілді БҚО рухани және материалдық мәдениеті ерекше. Жеке этностық мәдениеттердің барлық өзіндік ерекшелігімен олар тұтастай алғанда күмәнсіз ортақтықты ашады: бір жағынан, бұл кейбір этникалық топтардың генеалогиялық байланысының нәтижесі болса, екінші жағынан, аймақтың туыстас және туыс емес халықтарының ғасырлық байланыстарының нәтижесі. Қазақстан этностары өркениеттің басты құндылықтарының бірі - еркіндікке деген сүйіспеншілікті, өзін-өзі бағалауды және өзін-өзі басқару қабілетін бейнелейтін тұлғаның қазақстандық типі» [142].

Батыс Қазақстан облысы - еліміздің көп этносты аймақтарының бірі, онда қазақтар, орыстар, татарлар, украиндар, немістер, кәрістер, шешендер, әзірбайжандар, армяндар және тарихи-этнографиялық ерекшеліктерімен ерекшеленетін басқа этностар тұрады. Мұнда кейбір халықтардың қоныстануына мүмкіндік беретін сауда жолдары өтті. Олар өз кезегінде Батыс Қазақстан аймағының тарихы мен мәдениетінде белгілі бір із қалдырды. Көптеген халықтардың өмір сүру процесінде бірегей этникалық анклав пайда болды. Ол бірыңғай моральдық қасиеттермен, этно ерекшеліктермен, сондай-ақ соңғы

жылдары бұзыла бастаған этностық өмір салты және ғасырлық этномәдени және белгілі бір этноәлеуметтік байланыстар ерекшеліктерімен сипатталады.

Автордың пікірінше, қазақ және орыс тілдеріне негізделген бүкілқазақстандық мәдени нормалар БҚО тұрғындарының, әсіресе оның қалалық бөлігінің және басқа аймақтарда тұратын халықтың өмір сүру мінез-құлқының негізін құрайды.

Қазіргі кезде этносаралық қатынастарды тұрақтандырудың басты міндеті - әр халықтың этникалық ерекшеліктері мен мүдделерін ескеру. Сонымен бірге әр халықтың тарихи қалауы - өз мәдениетін сақтау. Көптеген жылдар бойы Қазақстанда тұрып жатырған халықтары этностар мен ұлыстардың бірігуіне әкелді. Әр түрлі үгіт-насихат құралдары адамдарды осы процестің еріксіздігіне сендірді. «... Ұлттардың «сөзсіз бірігуі» туралы тезис бүгінде өте танымал емес, - деп жазады Р.Л.Хапаха, - олардың қосылмауының еріксіздігі туралы қарама-қайшы пікірлерге жүгіну арқылы парадигмалар дәлелденді. Р.Абдулатипов «... ұлттар жойылмайды, бірақ олардың тіршілік етуінің ұлттық дамуға да, халықтардың халықаралық консолидациясына да кедергі болатын нысандары жоғалады. Сондықтан ұлттық бірегейлікті сақтау керек, өйткені ол берілген қоғамдастықтың ерекшелігін анықтайды және басқаларды байыта алады. Ұлт - «адамзат» деп аталатын интегралды әлемнің алуан түрлілігінің бір түрі[143].

Тарихи тұрғыдан алғанда, ұлттық мәдениеттердің өзара әрекеттестігі этникалық мәдениеттерінің мәні жоғары руханилыққа ие болуымен сипатталады, бұл қазіргі ұрпақтар алдындағы адамдардан алған мәдени мұрада көрінеді[144].

Кез-келген ұлттық мәдениет барлық тізбектерді және ең жақсы мәдени құндылықтарды басқа халықтардың мәдени жетістіктерінен алады. Бұл ұлттық мәдениеттерді дамытудың қозғаушы күші болып табылатын мәдени мұра, өйткені ол арқылы әр ұлт өзін-өзі тануға, оның мүдделерін, тарихын, қоршаған ұлттармен қарым-қатынасты бағалауға келеді, ол өзін-өзі ұйымдастыруға, жасампаз күштердің жинақталуына, оларды консолидациялауға және өзекті және перспективалы мәселелерді шешуге шоғырландырады.

Әр түрлі этникалық топтардың мәдениеттерінің өзара байланысы мен өзара әсерін қарастыра отырып, диссертант ұлттық және эстетикалық сананы қалыптастырудың факторларының бірі ретінде этномәдени байланыстар мәселесін қозғады. Қоғамдық өмірдің барлық салаларын жаңарту жағдайында ұлттық сана мен ұлттық идея өзін-өзі басқарудың, өзін-өзі ұйымдастырудың, егемен мемлекеттердің қоғамдық-саяси өміріндегі рухани көріністің негізіне айналған кезде этномәдени байланыстардың маңызы зор. Ұлттық жаңғыру және ұлттық мәдениеттің проблемалары қоғамның жаңаруымен тығыз байланысты. Оларда этностың шығармашылық әлеуетін ашудың нақты мүмкіндіктері бар. Этникалық-мәдени байланыстар әрқашан ұлттардың өзара түсіністігі мен өмір сүруінің төзімділігін, олардың моралін және жалпы қабылданған моральдық қағидаларын көрсетіп отырды, «...адамзат тарихы этникалық топтардың антропологиялық, тілдік және мәдени қатынастарындағы әртүрлі байланыстар мен пікірлердің тарихымен қаныққан, деп жазды Р.Ф.Итц, - басқалардың мәдениеті мен физикалық түрін бойына сіңірмеген абсолютті таза этникалық

топтар болуы мүмкін емес».

Этникалық мәдениеттердің өзара әсер етуінің тарихи процестері Батыс Қазақстан облысы халықтарының этнопсихологиялық ерекшеліктеріне, аймақтың этно сипатына, отбасылық дәстүрлер мен аңыздардан бастап халықтық дәстүрлерге дейін, этникалық топтың корреляциясынан оның өзгеру қабілетіне дейін әсер етті. Этно сипаттағы этнопсихологиялық сипаттамаларды зерттеуде этникалық байланыстарды, қазіргі аймақтың этно сипатын қалыптастыруға әсер ететін субконтинентальды табиғатта өмір сүру жағдайларына бейімделу болған табиғи факторлардың ролін ескеру қажет. Этно сипаттың ерекшеліктерін білмеу көптеген қиыншылықтар мен трагедияларға әкелетініне сенімді, ал ұлттық менмендік прогреске кедергі және қақтығыстардың себебі болып табылады. Этно сипаттың кейбір ерекшеліктері белгілі бір нақты тарихи жағдайларда өзін әр түрлі күштермен таныта алады. Оның үстіне уақыттың өтуімен және өмір жағдайының, экономикалық қатынастардың, сана мен дүниетаным деңгейінің өзгеруімен этно сипат айтарлықтай өзгерістерге ұшырауы мүмкін.

Кез-келген халық эстетикалық мәдениеттің пайда болу, қалыптасу және жұмыс істеу жолына ие. Бұл ежелгі кезеңде белгілі болды. Әр түрлі халықтар мен ұлттардың эстетикалық мәдениеттерінің айырмашылықтарын талдау әрекеттері бірнеше рет жасалды. Бұл түсіндірді айырмашылықтары этнопсихология, жалпы мәдениеті, қоғамдық құрылымы, тұрмыс жағдайлары мен даңғылы Осы күнге дейін дәл осы ерекшелік толық түсіндірілмегенімен, бүгінде біз ұлттық эстетикалық мәдениеттердің ерекшелігін және олардың арасындағы айырмашылықтарды түсінуде құл - туорологиялық ой әсерлі нәтижелерге қол жеткізді деп есептей аламыз. Этникалық мәдениет шығу тегі мен өмір сүруінің ортақтығымен байланысты адамдардың мәдениеті ретінде сипатталады. Оның басты ерекшелігі-жергілікті шектеулер, әлеуметтік кеңістіктегі қатаң локализация. Онда ұрпақтан-ұрпаққа берілетін бір рет қабылданған әдет-ғұрыптар басым. Мәдени қарым-қатынас механизмі адамдар арасындағы тікелей, институционалды түрде бекітілмеген байланыс болып табылады [145].

Диаспора өкілдері қазақ ұлтымен қарым-қатынасының тарихы бірге өмір сүру және әлеуметтік қатынастарды дамыту процесінде этно психология элементтерінің, этно сипаттағы кейбір белгілердің өзара енуі болғанын көрсетті. Бір этностың бірегейлігі, оның этнопсихологиялық ерекшеліктері белгілі бір дәрежеде көрші халықтардан алынды және сол арқылы бір-бірін толықтырды. Осылайша, этнопсихологиялық үйлесімділіктің қалыптасуы, жалпыадамзаттық үрдістер мен дәстүрлерді, көрші елдерде тұратын халықтарға тән гуманистік ерекшеліктерді дамыту болды.

Қазақстандық зерттеушілер әзірше мәдениетаралық коммуникация туралы өздерінің түсініктерін ұсынған жоқ, көбінесе өз зерттеулерінде жақын және алыс шетел ғалымдары берген анықтамаларға сілтеме жасайды. Мұндай факт, ең алдымен, оның ғылыми пән ретінде пайда болуының салыстырмалы түрде жақында болуымен байланысты Қазақстандағы Мәдениетаралық коммуникацияның жеткіліксіз зерттелгенін көрсетеді. Мәдениетаралық коммуникация бойынша алғашқы зерттеулер Қазақстанда ХХ ғасырдың 80-90

жылдары республиканың тәуелсіз мемлекет мәртебесін алуына байланысты қабылданды, бұл басқа елдермен қызметтің алуан түрлі салаларында ынтымақтастық жасау қажеттігіне, демек, олардың мәдениеті туралы білімнің болуына және осы білімді қарым-қатынас процесінде пайдалану қажеттігіне әкеп соғуда[149].

Батыс Қазақстан аймағының халықтары жаңа дәстүрлерді дамытып, оның ішінде күнделікті мәдениеттің ортасында адамдардың өміріне еніп, өзгеріп, өзара байып жатырғанын атап өткен жөн. Қазақстан мәдениеті - көптеген тенденциялар мен процестерді қамтитын тарихи және көпқырлы ұғым. Олар еуразиялық рухани мәдениеттің ұзақ және күрделі дамуы туралы куәландырады. Бұл аймақта тұратын этникалық топтар «ұлттық сәйкестілік» және «ұлттық психология» ұғымдарының өзі сияқты динамикалық жүйелері.

Көп ғасырлық тарих Батыс Қазақстан аймағы халықтарының бір-біріне деген үлкен құрметпен, достық және отбасылық байланыста болғанын, материалдық және рухани құндылықтармен алмасқанын көрсетеді. Мұның бәрі бірегей биоэтногенетикалық құбылыстың қалыптасуына, Батыс Қазақстан облысының этникалық топтарының менталитетінің дамуына ықпал етті.

Осылайша, тұтастай алғанда мәдениетаралық өзара әрекеттестіктің теориялық және қолданбалы аспектілерін қарастыра отырып және БҚО халықтарының диаспораларының мысалын қолдана отырып, автор Батыс Қазақстан облысындағы диаспоралардың өміріндегі әлеуметтік-мәдени жағдайды одан әрі сипаттауды, тарихи отанында және одан тыс жерлерде диаспоралар өкілдерінің әлеуетін анықтауды ұсынады.

Батыс Қазақстан облысы – Қазақстан Республикасының күрделі құрылған субъектісі, онда жалпы саны 652 мың адамнан тұратын 86 этнос өкілдері тұрады. Көптеген этникалық қауымдастықтардың өкілдері эно-мәдени орталықтар арқылы өз мәдениетін жандандыруға, шетелдік отандастармен байланыс орнатуға және диаспоралар құруға ұмтыла бастады.

Батыс Қазақстан облысында диаспоралар мен диаспоралар мәдениетін қалыптастыру процесінің белгілі бір идеясы 1 кестеде келтірілген мәліметтермен берілген.

Кесте 1- Батыс Қазақстан облысының этникалық қауымдастықтары

Этникалық қауымдастықтар	Тілдерді білуі		Жалпы халықтың %
	Өз ұлтының	Басқа тілдерді	
Славян диаспоралары	96,8%	52,3%	21,3%
Кавказ диаспорлары	72,8%	98,7%	1,3%
Түркітілдес этностарының диаспорлары	62,5%	99,3 %	1,8%

Ана тілін білмейтін бірқатар этникалық қауымдастықтар өкілдерінің жоғары пайызы назар аударады.

Диаспора әділеттілігінің сыртқы факторы - тарихи отанның қызығушылығы

мен қолдауын оятуы, хабардарлығы, диаспораның мемлекеттік мүдделерді қолдау үшін маңызы, өйткені диаспора тек әлеуметтік-мәдени құбылыс емес, сонымен қатар саяси құрал болып табылады.

Батыс Қазақстан облысында 17 этномәдени қоғамдық бірлестігі жұмыс жасайды. Батыс Қазақстан облысы Қазақстан халқы Ассамблеясы 1995 жылы құрылды, ол барлық этно қоғамдық бірлестіктер мен этно мәдени автономияларды ерікті түрде біріктірді. Бұл процестің құқықтық жағын ресімдеу және қамтамасыз ету 1990 жылдары басталды. Сонымен бірге, мемлекет Қазақстан Республикасында тұратын халықтардың этномәдени ерекшеліктерін сақтауға және дамытуға қызығушылық танытты, ал 2008 жылғы 20 қазанда Қазақстан Республикасының «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы» Заңына қол қойылды. Осы заң этносаралық қатынастар саласындағы негізгі принциптерді айқындай отырып, Қазақстан халқы Ассамблеясы мен оның құрылымдарының мәртебесін заң деңгейінде бекітті. Этносаралық қатынастар субъектілерінің жұмысының елімізде жүргізіліп келе жатқан саяси бағытпен үндес жаңа жүйесін қалыптастырды. Бүгінде облыстық Қазақстан халқы Ассамблеясы жұмысының негізгі мақсаты — туған тілді, мәдениетті және этникалық дәстүрлерді сақтап қалу және дамыту, мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғам институттарының этносаралық және конфессияаралық қатынастар саласында тиімді қарым-қатынас жасау болып табылады.

Көрнекті ұстаз, академик Ғарифола Есім ХҚА рөлін келесідей сипатаған болатын «...Біртұтастық дегенде айтулы мәселе, Қазақстан қоғамы этникалық жағынан біртекті емес. Ел құраушы қазақ халқы, одан кейін орыс, украин, өзбек, ұйғыр, татар тағы да басқа халықтардың өкілдері бар. Біз көп этносты елміз. Қилы – қилы тағдырлардан осындай көп этносты елге айналдық. Енді көп этностарды біріктіру, біртұтас ету – бұл да арман. Осы арманды атқарып жатқан Қазақстан Халқы Ассамблеясы. Қазақстан Халқы Ассамблеясының негізгі жұмысы – көп этносты Қазақстан қоғамын бір арнаға салып, соның біртұтастығын қамтамасыз ету. Біртұтастықты қамтамасыз ету нәзік мәселе. Біртұтас дегенде көп этностың мәдениетін, тілін, дәстүрін сақтайтындай жағдайлар жасалуы керек. Этностық ерекшеліктерді жетілдіре отырып, біртұтас халық екенін сезіну қажеттілігі бар. Біртұтастық деген саясатқа айналмай мәдениет, дәстүр негізінде бірігіп, топтасу - бұл да арман. Осы жұмысты Қазақстан Халқы Ассамблеясы жақсы атқарып келеді. Міне, оған жиырма жыл толды. Сондықтан да Қазақстанда жиырма жылдың ішінде этностардың арасында ешқандай қайшылық, қақтығыс болған жоқ. Басбұзарлық барлық халықта, бар жерде бар. Кейде сол басбұзарлықты біреулер «этносаралық қақтығыс» деп айтқылары келеді. Ол байбаламшылдық...» [147].

«...Қазақстан Халқы Ассамблеясы бұл саяси ұйым емес. Оны саясаттандырудың қажеті жоқ. Келе – келе, жүре – жүре Қазақстан Халқы Ассамблеясы мәдениет, өркениеттік институтқа айнала беруі табиғи жағдай. Ойларыңызда болар, бас кезінде біз әлгі қазіргі этномәдени орталықтарды ұлттық - мәдени орталық деп атадық. Ол біздің сол кездегі түсінігімізге байланысты еді. Бірте – бірте оны этно – мәдени орталықтар деп ауыстырдық.

Бұл этностардың қазақ елінде жүріп, өзін еркін сезіну үшін жасалып отырған іс – шара. Ал бұл үрдісті саясаттандыратын болсаңыз, онда өзге мәселелер өрбуі ықтимал. Сондықтан мәдени - өркениеттік, адамшылық, гуманизм негізінде құрылған Қазақстан Халқы Ассамблеясы өз жұмыстарын нәтижелі жүргізіп жатыр.

Этникалық топтардың өкілдері шетелдік қоғамдастық өкілдерін біріктіретін және қолдайтын орган ретінде мәдени-этникалық орталықтардың ұйымдастырылуы мен жұмыс істеуі қажеттілігін сезінді.

2016 жылғы 4 ақпанда Батыс Қазақстан облысының Орал қаласында Қазақстан халқы Ассамблеясының Достық үйі ашылды. Жаңа әкімшілік ғимаратта этномәдени бірлестіктердің 17 кабинеті, БҚО ҚХА жастар қанаты кабинеттері, ардагерлер Кеңесінің кабинеттері орналасты. Бұдан басқа Қазақстан халқы Ассамблеясының Үйінде 2 дайындық кабинеті және 2 хореография залы, 3 тілдер (мемлекеттік тіл, ағылшын және туған тілді оқыту) кабинеті, киім бөлмесі, грим жасау бөлмесі қарастырылған. Сондай-ақ Қазақстан халқы Ассамблеясының қызметін қамтамасыз ететін «Қоғамдық келісім» коммуналдық мемлекеттік мекемесінің кабинеттері орналасқан.

Сарай жұмысының ең маңызды қоғамдық нысандары облыстық «Достық көпірі» және диаспоралардың ұлттық мерекелерін, дәстүрлі ұлттық мерекелерді, сондай-ақ облыс орталығында ұлттық мәдениет күндерін өткізу болды. Қазіргі уақытта облыста 20-дан астам этно-мәдени автономиялар, 20-ға жуық этно қоғамдық бірлестіктер, 70-ден астам діни ұйымдар мен түрлі конфессиялар бірлестіктері жұмыс істейді. Газеттер немесе қосымша газет беттері орыс, украин, татар, неміс, армян, шешен, және т.б. тілдерінде шығарылады және телерадио хабарларын тарату редакциялары жұмыс істейді.

Мұның бәрі аймақта тұратын әр этностың өзіндік санасының өсуін күшейтеді, мәдениетін, тілін, түрлі халықтардың салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын дамытуға ықпал етеді, аймақта азаматтық келісім орнатуға ықпал етеді. А.Майемер, Батыс Қазақстан аймағына тән ерекшеліктерді көрсете отырып, Батыс Қазақстан облысы әлеуметтік-мәдени аймақ ретінде Қазақстан Республикасының полиэтникалық субъектісі болып қана қоймай, сонымен бірге тарихи осында өмір сүрген халықтардың материалдық және рухани мәдениеттерінің ғасырлар бойғы қайта құруларының нәтижесі болып табылатындығын атап өтеді.

Ұлттан елге трансформация. Біреулер біз әлі ұлт болып қалыптасқан жоқпыз дейді. мәселе ұлт болып қалыптасуда емес, ел болуда. Қазақ елі атануда. Ұлт мәселесі 1991 жылы желтоқсан айында шешілді. Тәуелсіздік жарияланды. Ендігі жерде, ұлттық мәселенің барлығы тегіс елдік мәселеге ауысты. Қазақ халқының тілі, дәстүрі, тарихы, барлығы-барлығы елдік мәселе. Олар мемлекеттік, қоғамдық деңгейде шешілуі керек.

Бізбен бірге өмір сүріп жатқан жұртты біз этникалық топтарға жатқызамыз. Этнос деген ұғым қолданамыз. Қазақ елінде бір ғана ұлт бар. Ол жері, тілі, мәдениеті, тарихы, мемлекеті бар – қазақтар. «Ұлттық мәдени орталық» дегенге өзгеріс енгізуді ұсындым, «Этникалық мәдени орталық» дейміз, өйткені

Қазақстанда мемлекет құрушы бір ғана ұлт бар. Егер, Қазақстан көп ұлтты десек, біз федеративті мемлекет туралы айтпақпыз. Қазақстан Республикасы Ата заңым ызда жазылғандай, унитарлық мемлекет[34].

Біреудің тілі мен дінін ман- сұқтау, кемсіту қазақы дәстүр тұрғысынан алғанда да, бүгінгі заман гуманизмі деңгейінен алғанда да надандықтың белгісі екендігі мәлім [148].

Этно-мәдени орталықтар - бұл этно мәдениеттің, дәстүрлердің, әдет-ғұрыптардың, тілдер мен халықтық қолөнердің дамуына ықпал ету үшін құрылған қоғамдық бірлестіктер.

XX ғасырдың 90-шы жылдарындағы ұлттық саясат саласындағы бірқатар заңнамалық актілер қабылданғаннан кейін Батыс Қазақстан облысында оннан астам этно- мәдени орталықтар мен қауымдастықтар жұмыс істей бастады- Батыс Қазақстан облыстық «Орыс мәдени орталығы» қоғамдық ұйымы, Батыс Қазақстан облысының украиндарының «Еднання» украин этномәдени бірлестігі, «Татар мәдени орталығы» қоғамдық бірлестігі, БҚО «Ламед» Еврей этномәдени қоғамдық бірлестігі, «Грамада» белорус этно-мәдени орталығы, Батыс Қазақстан облысының аумағында тұратын Жайық казактары этно-мәдени автономиясы, «Кәріс этномәдени бірлестігі» қоғамдық бірлестігі, «Хаймат» Орал неміс этно-ағартушылық қоғамы» қоғамдық бірлестігі, Әзірбайжан «Бирлик» мәдени-ағартушылық қоғамы, «Қазақстан ұйғырларының республикалық мәдениет орталығы» қоғамдық бірлестігінің Орал қаласындағы филиалы, «Вайнах» шешен-ингуш қоғамдық бірлестігі, «Грамада» белорус этно-мәдени орталығы, «Республикалық Дүнген мәдени орталығы» Батыс Қазақстан облысы бойынша қоғамдық бірлестігінің филиалы, БҚО «Масис» армян этномәдени қоғамдық бірлестігі.

Этно-мәдени орталықтар қызметінің негізгі мақсаттары:

-бір этностың адамдарын біріктіруден және мәдени байланыстар орнатудан көрінетін интеграция;

-этно мәдениетті игеру, дамыту және насихаттау процесінде адамдардың көркемдік қызметін жандандыруға бағытталған шығармашылық;

-ана тілін, өз халқының тарихын, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын меңгеруде тұлғаның танымдық және шығармашылық мүдделерін дамытуға бағытталған ағартушылық;

-жеке тұлғаның этникалық мәдениет пен этникалық топтан иеліктен айырылуын женуден, этникалық қауымдастық мүшелерінің моральдық-адамгершілік деңгейін арттыратын әлеуметтендіру факторларын күшейтуден тұратын тәрбиелік-қамқоршылық.

Қазақстан азаматтарының этносаралық келісімі халықтың бірлігіне бастайтын жол десек, Ассамблея қызметін, миссиясын дұрыс түсінгендік болар деймін. Демек, этнос мәдениеті халық бірлігінің айғағы болмақ. Осы тұста академик Дмитрий Лихачевтің мәдениет мәдениетке иек артса ғана нағыз мәдениет болмақ деген ойы есіме түсіп отыр. Өзімен-өзі ғана болған мәдениет, ол нағыз мәдениет емес, ол тұйықтық, сабақтастықтың үзілгені, болашақтың болмағаны. Нағыз мәдениет магнит өрісі сияқты, ол өзге мәдениеттерді баурап

тартып барып құнарлана түспек. Әңгіме етіп отырған этнос мәдениеті – сондай мәдениет. Қазақстандағы әр этнос мәдениеті бәрімізге ортақ құндылық, тек осы ой ғана Ассамблея жұмысының мазмұнын байыта түспек[147].

Диссертант этнео-мәдени орталықтардың қызметі этникалық қауымдастықты біріктіру, этникалық мәдениетті жандандыру және қолдау болып табылады деп санайды. Осылайша, қоғамдық бірлестіктерді БҚО тұратын барлық этникалық қауымдастықтардың өкілдері құрады. Диаспора ұйымының өз ерекшеліктері бар, олар бұдан әрі талданатын болады.

Диаспора-бұл өзінің тарихи отанынан тыс жерде (немесе өз халқының қоныстандыру аймағынан тыс) тұратын және осы қауымдастықтың дамуы мен жұмыс істеуі үшін әлеуметтік институттары бар біртұтас этникалық шығу тегі бар адамдар қауымдастығы болғандықтан, ол ұлттық мәдениетті сақтау мен нығайтудан, ұлттық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды таратудан тұратын мәдени-ұлттық орталықтардың қызметіне ұқсас функцияны орындайды. Бұл қоғамдастық мүшелерінің шетелдік ортаға сәтті әлеуметтенуіне ықпал етеді, басқа этникалық топтармен жайлы өмір сүру және өзара даму үшін этномәдени атмосфера жасайды, мәдениетаралық диалогтың негізін құрайды. Жоғарыда айтылғандарды сипаттау үшін біз кейбір диаспоралардың, атап айтқанда орыс, армян, татар және шешен диаспоралары жұмыс істеу тәжірибесі мысалдарының қарастырамыз.

Батыс Қазақстан облысының алғашқы диаспораларының бірі, жоғарыда атап өткендей, орыс диаспорасы жұмыс істей бастады. XX ғасырдағы санақ бойынша Батыс Қазақстан облысында орыстар: 1989 жылы - 216514 адам, 1999 жылы - 174018 адам, 2009 жылы - 135813 адам, 2019 жылы - 125613 адам өмір сүрді. Орал қаласында Ресей консулдығы жұмыс атқаруды.

Орыс және басқада православ дінін ұстанатын этникалық диаспора өкілдері дәстүрлі түрде келесі діни мерекелерді атап өтеді: Пасха, Троица, Киелі Рух күні, «қозғалмалы» мерекелер, сонымен қатар тұрақты мерекелер: Жаңа жыл (1 қаңтар), Рождество (7 қаңтар), Крещение (19 қаңтар) және т.б..

Келесі диаспора - армяндарды қарастыруға көшейік. Бірінші Батыс Қазақстан облысындағы армяндар патшалық Ресей кезінде пайда болды. «Масис» армян этномәдени қоғамдық бірлестігінің деректері бойынша өңірдегі армяндардың 60% - ы құрылыс саласында, 20% - ы өнеркәсіпте, 10% - қызмет көрсетуде, 4% - ы саудада, қалғандары білім беру, басқару және мәдениет саласында жұмыс істейді.

Армяндардың көші-қон ағыны 1950 жылдан бері байқалады, ал 1988 жылы Спитак жер сілкінісінен кейін көптеген адамдар туыстарынан, жақындарынан, тұрғын үйінен және жұмысынан айрылды, екінші толқын КСРО-ның ыдырауымен байланысты. Армян көші-қонының соңғы толқынының өкілдері посткеңестік кеңістіктегі тұрақсыз экономикалық жағдайдың нәтижесінде пайда болды.

Батыс Қазақстан облысындағы армян диаспорасының ерекшелігі-олардың ашықтығы және аймақтың басқа халықтарымен жақындасуға деген ұмтылысы, атап айтқанда аралас неке құру. Айта кету керек, бұл диаспора еврейлерден кейінгі ең көне және барлық жерде жоғары бейімделу икемділігін көрсетеді.

Кез-келген диаспораны біріктірудің негізі және ұйымдастыру дәрежесі мәдени құндылықтар болып табылады: дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды, діни мерекелерді сақтау. Этностық бірегейлікті сақтауда отбасыларда ұлттық және көбінесе діни мерекелермен үйлесетін дәстүрді сақтау маңызды рөл атқарады. Тілді үйрену мен білуде үлкен маңызға ие екендігіне назар аудара отырып, армян тілін үйренуге арналған курстар ұйымдастырылады.

Диаспора қаланың барлық бұқаралық іс-шараларына, әсіресе мәдени-демалыс сипатындағы іс-шараларға қатысады. Армян диаспорасы қызметінің негізгі салалары мыналар - сауда, қызмет көрсету саласы, мейрамхана бизнесі. Оралдық армяндар қайтыс болғандарды Арменияда жерлеуді жөн көреді. Қайтыс болған адамның туыстарына көмек көрсету үшін қоғамдық институттар арқылы ерікті қайырымдылық жасалады. Жалпы, ұлттық сана ең алдымен армян халқының тарихын, мәдениетін, тілін жақсы білумен жүзеге асырылады.

Көріп отырғаныңыздай, Батыс Қазақстан облысының армян диаспорасы ең белсенді, мобильді, мәдени шаралармен айналысатын, сонымен қатар кең экономикалық бағдарламаны жүзеге асыратын және аймақтың саяси өміріне белсенді қатысатындардың бірі болып табылады.

Батыс Қазақстан облысының тағы бір ірі диаспора – татар диаспорасы. Тюмень облысында 9 мың татарлар ресми тіркелген. Алайда, татар диаспорасы жетекшілерінің пікірінше, ресми сан адамдардың нақты санымен сәйкес келмейді және жарияланған сандардан бірнеше есе асып түседі.

Жәңгір-ханның замаманынан бері қалыптасқан татар диаспорасы өкілдері үлкенді-кішілі сауда, құрылыс және жөндеу жұмыстарымен айналысады.

Батыс Қазақстан облысының татарлары, әдетте, суннит мұсылмандарына жатады. Алайда, Қазан қаласы тумалары христиандық православ сенімін ұстанады.

Татарлардың ұлттық одақтары ұлттық және этникалық өзіндік сана мен жайлылықты сақтауда маңызды рөл атқарады. Татар тілінде газет шығарылады. Газет беттерінде Татарстандағы жағдай, ислам туралы әңгімелер, диаспора өкілдері туралы очерктер, БҚО татарларының әдеби шығармалары бар. Орыс тіліндегі басылымдар, әдетте, ресми сипатта болады, аймақтық билікке жүгінеді немесе диаспораға Қазақстанда болып жатқан кейбір саяси және қоғамдық іс-әрекеттерді қолдауға шақырады.

Батыс Қазақстан облысында тұратын татарлардың мәдениетіне қоршаған халықтың мәдениеті айтарлықтай әсер етеді. Сондықтан аралас некелер жиі кездеседі. Тағамдар, әдетте, облыстың байырғы тұрғындары арасында кеңінен таралған «Татарская кухня» деп аталатын тағамдарға сәйкес келеді, ол аймақтың байырғы тұрғындары арасында байқала бастады.

Татар диаспорасыны біріктіретін тарихи тұлға Ғабулла Тоқайдың Орал қаласында тәлім алып, жұмыс жасағандығы ұлттық бірегейлікті сақтауға өз септігін тигізуде. Ғ.Тоқайдың мұражайы да жұмыс жасауда.

Диссертациялық зерттеу объектісі- қазақстан халықтарының диаспоралары, атап айтқанда шешен диаспоралары мысалында Батыс Қазақстан облысындағы диаспоралардың өмірлік қызметін талдауды аяқтаймыз.

Шешендердің Батыс Қазақстан облысына қоныс аударуы бірнеше толқындарға бөлінеді. Бірінші толқын (1957 ж.) Қазақстанға жер аударылған шешен халқының ақталуымен тұспа - тұс келді, екінші толқын-1970 жж. бастау алған БүкілОдақтық құрылысына келген ерікті шешен жастары, ал үшіншісі-Шешен Республикасында 1995 жылы басталған соғысқа байланысты болды. Батыс Қазақстан облысында шешен ұлтының 1 мың өкілі тұрады. Өмірдің басты ережесін қызғанышпен ұстанатын шешендер үшін-туған тамырынан кетпеу, әкесінен үйден шықпау, кез-келген қуғыннан өз еліне оралу - бұл көші-қонның өте жоғары пайызы.

2001 жылы мамырда облыстық «Вайнах» шешен-ингуш қоғамдық бірлестігі тіркелген болатын. Орталықтың мақсаты - шешендердің ұлттық мәдениетін насихаттау, оның халқы мен олардың өкілдерін таныту, мәдениетаралық қарым-қатынас жағдайындағы мәдениет, патриоттық сезімді, барлық халықтардың мәдениеттеріне құрмет сезімін тәрбиелеу.

Орал аймағындағы шешендер мұсылман дінін ұстанады, дін бұл жағдайда әлеуметтік интеграцияның функцияларын өзіне ала отырып, өмір сүрудің жоғары қабілетін көрсетеді.

Қауымдастықтың біртұтастығы этникалық өзін-өзі тану деңгейімен анықталатындығын атап өткен жөн, бұл «этностық топтың өмірінің шын мәнінде бар этнодифференциалданушы және этноинтеграциялық компоненттерін саналы бейнелеу мен бағалаудың салыстырмалы тұрақты жүйесі. Осы жүйенің қалыптасуы нәтижесінде адам өзін этникалық қауымдастықтың өкілі ретінде сезінеді»[150,с. 74].

Тіл этникалық өзін-өзі тану құрылымында маңызды рөл атқарады. Біріншіден, шешендер үшін шетелдік этникалық ортадағы маңыздылық өте маңызды. Өз халқының тілін қабылдаудағы эмоционалдылықтың жоғарылауы соңғысы этникалық сәйкестікті қалыптастыратын маңызды фактор, оны беру және көрсету арнасы екендігін көрсетеді.

Диссертанттың пікірінше, шағын Отандарынан алыс орналасқан осы қауымдастықтың өкілдері үшін тіл, ең алдымен, өзін этнос өкілдері деп санайды. Ұлттық-мемлекеттік білім берудегі этнос үшін бұл мәселе иммигранттар үшін өткір емес, өйткені олар өздерінің бірегейлігін көрсетеді.

Осылайша, жұмыс істеудің негізгі факторлары, санына, қоныстану сипатына, мәдени құндылықтардың рөліне қосымша тағы бір индикаторды қамтуы керек: оның шығу елімен беріктік дәрежесі. Бұл өте маңызды, өйткені этникалық Отанымен тығыз байланыс этномәдени негізді нығайтады.

Шешендер туыстарының тығыз ынтымақтастығымен және қатаң экзогамиясымен сипатталады.

Диссертант мәдениетаралық өзара іс-қимылдың негізгі критерийлерін қолдана отырып, Батыс Қазақстан облысының шешен диаспорасының басқа субъектілермен мәдениетаралық өзара әрекеттесудәрежелік бағалауын анықтауға тырысты (кесте2).

Кесте 2 - Батыс Қазақстан облысындағы шешен диаспорасының мәдениетаралық

өзара әрекеттесу дәрежесінің критерийлері мен дәрежелері

Мәдениетаралық қарым-қатынас субъектілерінің критерийлері	Рангтік бағалар						
	Тіл	Дәстүрлер	Әдет-ғұрыптар	Рәсімдер	Ортақ тарих	Фольклор	Діни сенім
Базалық этнос (шешендер)	+	+	+	+	±	±	+
Славян диаспоралары	+	+	+	±	±	±	-
Кавказ диаспоралары	+	+	+	±	±	+	+
Түркітілдес этностарының диаспоралары	±	+	±	±	±	±	±

2-кестеден көріп отырғанымыздай, біздің облыстағы шешен диаспорасының басқа этникалық қауымдастықтармен мәдениетаралық өзара әрекеттесуінің негізгі критерийлері ретінде тіл, дәстүрлер, рәсімдер, сенім, фольклор және жалпы тарихты қабылдады. Жоғарыда аталған өзара іс-қимыл субъектілеріне мыналар жатады:

– Ресей Федерациясының Шешенстан аумағында тұратын шешен халқы ұсынған негізгі этникалық топ;

– Батыс Қазақстан облысының аумағында орналасқан кавказ диаспоралары, соның ішінде Закавказье диаспоралары (әзірбайжандар, армяндар, грузиндер);

– диссертант біздің облыстың славян тілдес этникалық диаспоралар ең көп этностық қауымдастықтар қатарына жатқызатын жергілікті халық;

– Түркітілдес этностарының диаспоралары халықтарының диаспоралары (татар, башқұрт, ұйғыр және т.б.)

– корей, неміс және т.б. облыс аумағында орналасқан диаспоралар;

« + » белгісі мәдениетаралық өзара іс-қимылдың жоғары дәрежесін көрсетеді, «±» белгісі – әлсіз дәреже, ал « -» белгісі өзара іс-қимылдың жоқтығын көрсетеді.

Біздің аймақтағы шешен диаспорасының, ең алдымен, Қазақстаннан тыс негізгі этникалық топпен және туыстас диаспоралармен өзара байланысы өте күшті екені анық. Мұнда рейтингтер өте жоғары және сәйкесінше +6,5 және +5,5 құрады. Орал аймағындағы шешендер мәдениетінде біздің облыста тұратын басқа кавказ диаспоралары өкілдерінің мәдени мұрасы бар (14 дәрежесі). Бұл әсіресе шешендер диаспорасына қатысты. Шешен диаспорасының жергілікті халықпен және БҚО аймағында орналасқан Кавказ емес халықтарының диаспораларымен негізгі критерийлер бойынша мәдениетаралық өзара байланыстың салыстырмалы түрде деңгейі төмен (+2,5). Осы татар және башқұрт халқы, сондай-ақ өкілдері исламды уағыздайтын татар, башқұрт және басқа да диаспоралар туралы айтып отырмыз.

Диаспоралар өкілдері этно мәдениеттерін сақтауда ана тілдеріндегі кешкі мектептер, үйірмелер, ұлттық тағамдарымен ерекшеленетін кафе, мейрамханалармен, мұражайлармен және т.б. ерекшеленеді.

Батыс Қазақстан облысында елімізде алғашқылар болып корей диаспора өкілдерінің қазақ халқына деген алғысын ескеркіш ретінде рәсімдеп сыйға тарту еткен болатын (қосымша). Онда келесідей сөздер тасқа қашалып қаза, орыс және корей тілдерінде жазылды «Қазақ халқына мың алғыс». Анатолий Кимнің сөзінше: «Сталиннің кесірінен Қазақстан халықтардың түрмесіне айналды. Ашаршылықтан, қуғын-сүргіннен миллиондаған адам қаза болды. Орасан зор адам шығынына қарамастан, Қазақ халқы күштеп жер аударылған 60-қа жуық ұлттардың өкілдеріне шын жанашырлық танытты, соңғы нанымен бөлісті. Мойындауымыз керек, біз қазақ халқының арқасында ғана тірі қалып, осы бақытты күндерге жеттік. Ол ешбір дәлелді талап етпейтін ақиқат. Қазір қазақстандық әрбір мың кәрістің 80 пайызының жоғары білімі бар. Кәрістерге екінші Отан болған қазақ еліне шын жүректен шыққан алғысымызды білдіру үшін 2012 жылы осы монументті өз қаржымызға орнаттық» [151].

Диссертанттың айтуынша, 2 кестеде келтірілген мәліметтер Батыс Қазақстан облысында тұратын барлық этникалық қауымдастықтардың дәстүрлі және мәдениетаралық өзара әрекеттесуінің жаңа формаларын іздеу қажеттілігін алға тартады.

Батыс Қазақстан облысындағы кейбір диаспоралардың қалыптасуы мен этникалық ерекшеліктерін талдағаннан кейін, диссертант олардың дамуына келесі факторлар әсер етеді деп санайды. Біріншіден, ұзақ мерзімді немесе қысқа мерзімді болуды көрсететін көші-қон процестері. Екіншіден, этностың өзіндік сана-сезімін дамыту және ұқсастығын сақтауға деген қолдау. Үшіншіден, шетелдік қоғамның әсері, оның мемлекеттегі тұрақтылықты сақтауға деген қызығушылығы.

3.2 Диаспоралар мәдениетін зерттеудің әлеуметтанулық құралдары

Автор қойылған проблемалық ситуацияны зерттеу әдістемесінің әлеуметтік табиғатымен тұтастай алғанда зерттеудің тақырыптық аймағына қатысты алғашқы әдістемелік алғышарттармен, демек, қажетті деректерді алу керек әдістерімен анықтады. Статустық-рөлдік позициялар мен мағыналар қалыптастырушы әлеуметтік-мәдени объектілер ретінде бөлінгендіктен, зерттеу әдістемесі сандық және сапалық әдістердің үйлесуін болжады. Сандық әдістер негізінен әлеуметтік объектінің жағдайын, құрылымдар арасындағы өзара әлеуметтік байланысты зерттеуге бағытталды, ал сапалық әдістер осы өзара байланыстың нақты практикасының субъективті жақтарын зерттеді.

Ақпарат жинаудың негізгі әдісі стандартталған сұхбат, яғни сауалнама парағын қолдана отырып, халыққа сауалнама жүргізу. Әдістемелік алғышарттар бойынша сауалнама бес семантикалық блоктан тұрды.

Кесте 3 - Сауалнама құрылымы: блоктар және сұрақтар саны

Сұрақтар блогының атауы	Респонденттер үшін сұрақтар саны
1	2
Этносаралық және мәдениетаралық өзара іс-қимыл туралы қоғамдық пікір	9
Тілдік жағдайға сипаттама	12
Этникалық идентификация	15
Әлеуметтік-экономикалық көңіл-күй және әрекет етуге дайын болу	19
Паспорт	10

БӨЛІНГЕН СҰРАҚ БЛОКТАРЫНЫҢ МАЗМҰНЫ

Этносаралық және мәдениетаралық өзара іс-қимыл туралы қоғамдық пікір

Халық этностық диаспораларының өкілдері мен Батыс Қазақстан облысында тұратын қазақ ұлты өкілдері арасындағы ұлтаралық шиеленістің негізгі себептерін билік біледі, билік халықтың ойы мен пікірін тыңдайды деп сенеді ме? Бұл блоктың тағы бір аспектісі: этносаралық некеге және жұмыстағы немесе оқудағы әріптестерінің ұлтына деген көзқарас.

Тілдік жағдайға сипаттама

Халықтың жұмыста және үйде ана тілінде сөйлесуі, балаларына ана тілін үйрету мүмкіндігін бағалауы. Тағы бір аспект - диаспоралар өкілдерінің көркем әдебиетті ана тілінде оқу, теледидар көру және ана тілінде радио хабарларын тыңдау арқылы өз мәдениетін сақтау және дамыту мүмкіндіктерін анықтау.

Этникалық идентификация

Этникалық диаспоралар өкілдерінің дәстүрлі өмір салтын жүргізу - өзінің этникалық ортасының дәстүрлі дағдыларын меңгеру, ұлттық салт-дәстүрлерді орындау, тұрмыста ұлттық ыдыс-аяқ заттарын пайдалану, ұлттық киім кию мүмкіндіктерін бағалауы.

Тағы бір блок - ұлтты анықтау критерийлерін талдау, этнодифференциалданушы және этно-шоғырландырушы сипаттамаларға, ұлттарға тән негізгі қасиеттерге талдау жасау.

Әлеуметтік-экономикалық көңіл-күй және әрекет етуге дайын болу

Диаспоралар өкілдерінің материалдық жағдайын, жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін және тұрғылықты жерінен Батыс Қазақстан облысына көшкеннен кейін тұрғын үй алуын бақылау.

Келесі аспект - Қазақстанда жүргізіліп жатқан экономикалық реформаларға деген көзқарасты, оларды жүзеге асыруға байланысты үміт пен үрейді анықтау, әлеуметтік инфрақұрылым элементтеріне қанағаттанушылықты талдау.

Сауалнама жүргізу техникасы зерттеу объектілерінің сапалық және сандық жіктелуіне, яғни объектінің типологиясына негізделген. Типология этносоциологиялық зерттеудің бастапқы нүктесі ретінде іріктелген

популяцияның құрылуымен тығыз байланысты. Іріктемелі жиынтықты ұйымдастырудың мынадай схемасы айқындалды:

- 1) көп сатылы стратификацияланған іріктеме негізге алынды;
- 2) іріктемені стратификациялау және орналастыру үшін іріктеудің бірінші сатыларында статистикалық деректер пайдаланылды;
- 3) бөлінген страталар бойынша іріктемені пропорционалды орналастыруды ұстанды.

Көп сатылы стратификацияланған іріктеу процедурасы жалпы түрде бірліктердің статистикалық сипаттамасы негізінде деректердің көпөлшемді жіктелуі тиісті сатыда жүзеге асырылады. Сәйкес кезең - бұл деректердің көп өлшемді жіктелуі, содан кейін бейнелеу объектілерінің анықтамасы. Объект іріктемелі жиынтықтың элементтері енгізілген әртүрлі жергілікті қауымдастық өкілдіктері. Сондықтан әртүрлі деңгейлер мен бірліктердің бейнелеу объектілерін таңдауға зерттеу тапсырмалары азаяды. Іріктеме жиынтығы объектілер бойынша бөліндірепрезентациялар бөлінген страталардың шамасына пропорционал.

Жалпы түрде іріктемелі жиынтық көлемінің формуласы мынадай:

$$\Delta_r = t \sqrt{\frac{PQ}{n}}$$

бұл жерде n – іріктемелі жиынтықтың шамасы;

N – басты жиынтықтың шамасы;

t – репрезентативтік коэффициент (есептеулерде автор мына мәнді қолданды $t=3$ осы орайда $P=0,99$);

P – басты жиынтықтағы белгі жиілігі (%), $Q=1-P$ (%) белгінің өзгермеуінің негізгі ықтималдығы

Δ_{2p} – интервалдардағы іріктеменің шекті қателігі

Айта кету керек, дәстүрлі түрде Q нақты мәндерінің орнына алдыңғы зерттеулерден немесе сынамалық іріктеу бақылаулары негізінде алынған шамаланған мәндер алмастырылады. Бұл ретте белгінің үлесі 0,5-ке жақындаған сайын (осы үлестің дисперсиясы $P=0,5$ кезінде өзінің максимумына жетеді), үлгінің неғұрлым көп санын сол берілген дәлдік кезінде алу қажет екендігіне негізделді. Зерттеу нәтижелеріндегі белгінің мүмкін болатын үлестерін білмейтіндіктен, белгінің шашырау шараларының ең үлкен мәні қабылданды-0,5.

Математикалық статистикадан көрініп тұрғандай, қалыпты бөлу кезінде шекті қатенің стандартты ауытқудан аспау ықтималдығы 68%, екі есе стандартты ауытқу - 95,5%, үш есе стандартты ауытқу - 99,7% құрайды. Ықтималдығы 99,7% әдетте толық сенімділік ретінде қабылданады. Мұндай ықтимал TM сенімділік деп аталады, ал стандартты ауытқу көрсеткіші t -сенімділік коэффициенті, ал $P=0,68$ $t=1$, $P=0,95$ $t=2$, $p = 0,99$ $t = 3$. Бұл жағдайда, белгілі бір ықтималдықпен, үлгінің орташа мәнінен жалпы мәннен ауытқуының бар екендігі туралы айтуға болады, ол репрезентативтіктің шекті қателігі деп аталады.

Жалпы жағдайда репрезентативтіктің шекті қатесі келесі формула бойынша есептеледі:

$$n = \frac{Nt^2PQ}{N\Delta^2_p + t^2PQ}$$

мұнда: Δ_{2p} стандартты ауытқудың t-еселігі кезіндегі іріктеменің шекті қатесі;

P –бас жиынтықтағы белгі жиілігі (%), Q-1-P (%) белгінің өзгермеуінің негізгі ықтималдығы;

n –іріктемелі жиынтықтың шамасы.

Нақты әлеуметтанулық зерттеулер тәжірибесінде, егер іріктеме көрсеткіштерінің сенімділігіне кепілдік берілетін ықтималдық шамасы 95% - дан аспаса, іріктеме, іріктеме репрезентативті болып саналады. Рұқсат етілген репрезентативтілік қатесі, әдетте, 0,01-ден 0,05-ке дейін орнатылады. Сонымен қатар, сенімділік ықтималдығының мәні P неғұрлым жоғары болса және репрезентативтілік Δ -ның рұқсат етілген қатесі неғұрлым аз болса, бақылау саны соғұрлым көп болу керек. Сондықтан, біздің зерттеулеріміз үшін біз $p=0,95$ - ті $T=2$ -ге, ал өкілдіктің шекті қатесін 0,05-ке аламыз, бұл іріктемелі жиынтықта бар белгіні бас жиынтыққа қосу ықтималдығының 95% -ы, p-мен белгіленген және екі жағынан 5% - дан аспайтын аралықта болуын растауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің далалық кезең үшін іріктеу мөлшерін есептеу үшін 1 формуланы қолдану арқылы, 2019 жылғы Батыс Қазақстан облысы тұрғындарының статистикасы органдардың деректері негізінде (кестеден) мынаны аламыз:

Зерттеудің 1 кезеңі - 173 адам

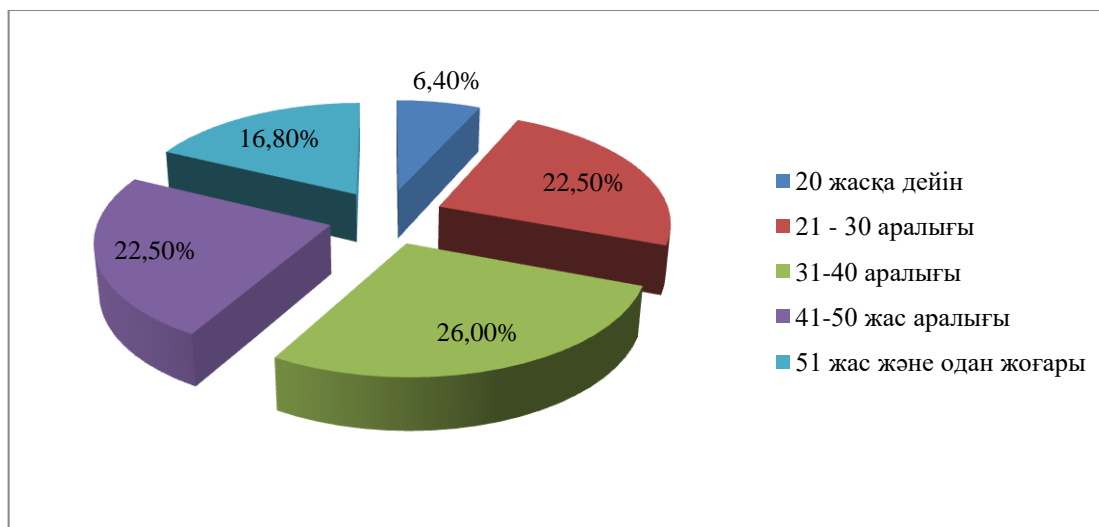
Зерттеудің 2 кезеңі - 184 адам.

Әлеуметтік зерттеулер жүргізілген Батыс Қазақстан облысының мысалында этномәдени процестердің аймақтағы жалпы әлеуметтік-экономикалық жағдайға, әлеуметтік және этносаралық шиеленістің деңгейіне және халықтың демографиялық құрылымына белгілі бір тәуелділігі айқын көрінеді. Осы тұрғыдан алғанда, селективті популяцияны талдауға арналған әлеуметтік деректерді, округ тұрғындарының кейбір демографиялық көрсеткіштерін (жалпы популяция) алдын-ала қарастырған жөн. Салыстыруға ыңғайлы ұқсас фонда зерттелетін процестерді бағалау мен жіктеуде өте маңызды өзара тәуелділіктер жақсы көрінеді.

Батыс Қазақстан облысында тұратын этностық диаспораларының мәдениетін қалыптастырудың оң және теріс тенденцияларын зерттеу үшін В.Ядов әдістемесі бойынша 2019-2020 жылдары социологиялық зерттеулер жүргізді, бұл этникалық диаспораларының өкілдерін қамтыған болатын.

Диссертант 2019-2020 жылдары Батыс Қазақстан облысында тұратын этникалық диаспораларының мәдениетін қалыптастырудың оң және теріс тенденцияларын зерттеу мақсатында мәдени-әлеуметтанулық зерттеулер жүргізді.

Зерттеудің бірінші кезеңінде сауалнамаға 173 адам қатысты, оның ішінде орыс, татар, украин, әзірбайжан, кәріс, армян, белорус, неміс диаспорлары өкілдері бар. Сұралғандардың 46,5% - ерлер, 54,5% - әйелдерді құрады. Қызмет көрсету саласында 1,7% жұмыспен қамтылмаған; мәдениетте - 3,0%; денсаулық сақтау - 27,0%; билік органдарында - 4,0%; көлікте - 12,3%; құрылыста - 1,11%; байланыс жүйесінде - 1,1%; коммерциялық құрылымдарда-1,7%; мұнай-газ өнеркәсібінде-1,7%; ауыл шаруашылығында-9,8%, жұмыс істемейтіндер сұралғандардың жалпы санының 17,8% - ын құрады. Респонденттерді жасына байланысты бөлу 1 суретте көрсетілген. Респонденттерді жасына және жынысына қарай бөлу 3 кестеде көрсетілген.

Сурет 1 - Жауап берушілердің жалпы санына пайызбен, жасына байланысты респонденттерді бөлу

Зерттеудің екінші кезеңінде (2020ж.) сауалнамаға 184 респондент қатысты,. Сұралғандардың 50,0% ерлер, 50,0% - әйелдер. Қызмет көрсету саласында - 19,7%; респонденттер; мәдениет - 2,7%; мектепке дейінгі және мектеп білімі - 8,1%; Денсаулық сақтау - 4,9%; көлікте - 9,7%; құрылыста - 6,8%; байланыс жүйесінде - 2,2%; коммерциялық құрылымдарда - 20,0%; мұнай - газ өнеркәсібінде-2,2%; ауыл шаруашылығында-5,4%, сұралғандардың жалпы санынан жұмыс істемейтіндер 10,3% құрады.

3.3 Диаспоралар мәдениетінің әлеуметтік-мәдени жағдайы мен даму тенденцияларының диагностикасы

Этникалық топты сақтау үшін диаспора өкілдеріне дәстүрлерді ұстану, ұлттық салт-дәстүрлерді орындау, этникалық ортаның дәстүрлі дағдыларын игеру, күнделікті өмірде ұлттық ыдыс-аяқ заттарын пайдалану, этникалық топ өкілдерімен сәйкестендіру, ана тілінде сөйлеу және т. б. ұсынылады.

Әрине, диссертацияның алдыңғы бөлімдерінде көрсетілгендей, әртүрлі этникалық топтардың өзара әрекеттесу процесінде ассимиляция процестері жүреді, бірақ олар "сіңіру" режимінде емес, әр ұлттың мәдениетін өзара байытуы керек.

Батыс Қазақстан облысындағы диаспоралар өкілдерінің бүгінгі таңда одан әрі даму жолын бірнеше нұсқадан таңдау мүмкіндігі бар:

- 1) автономды-техногендік әлемнен толық оқшаулау, дәстүрлі өмір салтын, шаруашылық жүргізу тәсілдерін, тіл мен мәдениетті өзгеріссіз сақтау;
- 2) еуропалық-біртұтас қазақстан халқына біртіндеп ассимиляциялану, ана тілінің толық жоғалуы, дәстүрлі мәдениеттің мұражай экспонатына айналуы;
- 3) интегралдық-дәстүрлі өмір салтын жүргізу, сонымен бірге қазіргі өркениеттің артықшылықтарын пайдалану мүмкіндігі. 4-ші кестесінде респонденттердің болашақта қандай жолмен өмір сүргісі келетіні туралы жауаптарына салыстырмалы талдау ұсынылған.

Кесте4 - Респонденттердің бұдан әрі қалай өмір сүргісі келетіндігі туралы сұраққа жауаптарын салыстырмалы талдау

Даму нұсқала ры	Бар лығы	Оның ішінде											
		Орыстар	Украинд ықтар	Татарлар	Белоруста р	Кәрістер	Шешенде	Еврейлер	Немістер	Армяндар	Әзербайж андар	Ұйғырлар	Басқасы
Еуропа лық	13, 2	22,9	2,9	7,3	15,7	12, 7	12, 0	11, 5	12, 9	25,7	12,9	12,9	8,6
Интег ралдық	76, 3	67,3	88,6	85,4	74,3	78, 9	78, 4	64, 3	78, 6	57,1	78,6	78,6	88, 6
Автоно мды	10, 5	9,8	8,6	7,4	10	8,4	9,6	24, 3	8,6	17,2	8,6	8,6	2,9

Респонденттердің басым бөлігінің пікірі бойынша, болашақта өмір сүруінде интегралдық дамуды таңдаған болатын (76,3%). Интегралдық дамуды ең көп таңдағандар келесідей диаспора өкілдері арасында: украиндықтар – 88,6%, татарлар – 85,4%, кәрістер – 78,9%, неміс, әзербайжан, ұйғырлар – 78,6% тіркеліп отыр (кесте4).

Зерттеу мақсатында этникалық диаспоралар мәдениетін қалыптастырудың

жағымсыз және жағымды жағдайларын анықтау қажет болғандықтан, біз дәстүрлі өмір салтын сипаттайтын аталған көрсеткіштерді қарастырамыз. Жоғарыда аталған көрсеткіштерді талдауға кіріспес бұрын, Батыс Қазақстан облысында тұратын диаспоралар өкілдерінің өздерінің ұлттық ерекшеліктерін жоғалту мүмкіндігіне қатысты алаңдаушылығына назар аударайық (кесте5).

Кесте 5 - Респонденттердің тұрғылықты мекен-жайына байланысты ұлттық ерекшелігін жоғалту мүмкіндігі туралы пікірі, респонденттердің жалпы санынан пайызбен

Қауіп	Бар лығ ы	Оның ішінде											
		Орыстар	Украиндық тар	Татарлар	Белорустар	Кәрістер	Шешендер	Еврейлер	Немістер	Армяндар	Әзербайжа н	Ұйғырлар	Басқасы
Бар	21,1	36,0	19,8	3,1	34,5	25,9	14,5	28,8	23,1	28,8	14,5	14,5	5,9
Бар, бірақ оны асыра сілтеудің қажеті жоқ	38,1	41,8	31,6	48,4	48,4	56,9	43,1	37,3	34,1	28,4	8,4	31,2	22,7
Жоқ	8,6	5,4	14,1	11,6	5,9	5,9	5,5	8,8	3,1	3,1	17,3	8,8	17,3
Ешқашан ойланған емеспін	6,5	0,0	8,8	11,2	0,0	5,5	8,8	2,7	16,9	11,2	0,0	11,2	2,7
Жауап беруге қиналамын	25,7	16,9	25,7	25,7	11,2	5,7	28,4	22,9	22,9	28,6	59,8	34,3	51,4

Облыста тұрып жатырған диаспоралар өкілдерінің үштен бірінің пікірі бойынша қазіргі таңда ұлттық ерекшеліктерін жоғалту мүмкіндігі бар, алайда оны асыра қауіпті деп айтуға болмайды, төрттен бірі ондай қауіп бар деген болатын, атап кетсек орыс диаспорасы өкілдері (36,0%), белорустар – 34,5%, армяндар мен еврейлер -28,8%, кәрістер – 25,9%, немістер – 23,1%. зерттеу барысында белгілі болғаны, ең қауіптенетін диаспора өкілдерінің пікірі білу мақсатында мақсатты түрде «Қай ұлттың мәдениеті Сіздің ұлтыңыздың

ерекшелігін жою қауіпін төндіреді?» деген сұраққа жауаптардан белгілі болғаны басым бөлігі орыс ұлтын атаған болатын, оның себептері ең бірінші православ діні мен тілде, себебі діни жоралар мен өзара байланыс орыс тілінде өткізіледі, сол себепті орыс мәдениеті аталған этностар мәдениетіне басымдық танытады.

Берілген жауаптарды талдау барысында белгілі болғаны:

1. Бір этникалық некеде тұрған респонденттер күнделікті тұрмыста ұлттық ыдыс-аяқтарды жиі пайдаланады

2. Аға буын адамдары күнделікті өмірде ұлттық ыдыс-аяқ заттарын жастарға қарағанда жиі пайдаланады, сонымен қатар ұлттық ыдыс-аяқтары жоқ респонденттердің саны жасына қарай азаяды

Кесте 6 - Батыс Қазақстан облысында тұратын респонденттердің «Сіз күнделікті тұрмыста ұлттық ыдыс-аяқ заттарын қолданасыз ба?» Деген сұраққа жауаптары. жасына байланысты, респонденттердің жалпы санынан пайызбен

Қолданамын	Жас			
	20 жасқа дейін	21-30 жас аралығы	31-40 жас аралығы	41 және жоғары
Үнемі	0,0	0,0	0,0	0,0
Сирек	9,1	9,7	11,3	24,0
Мен қолданбаймын, менде жоқ	4,5	11,3	15,5	12,0
Мен оны әшекей ретінде қолданамын	13,6	16,1	11,3	4,0
Пайдаланбаймын	45,4	48,4	36,6	52,
Менде жоқ	27,3	14,5	25,3	8,0

Дәстүрлі өмір салтын сипаттайтын келесі көрсеткіш - ұлттық киімдерді пайдалану. Респонденттердің «Сіздер ұлттық киім киесіз бе?» деген сұраққа жауаптары осы саладағы жағдай БҚО-да тұратын барлық диаспоралар өкілдері үшін проблемалы екенін көрсетті: диаспора өкілдерінің тек 3,6% -ы «үнемі» ұлттық киімдерді пайдаланады

Кесте 7 - Респонденттердің «Сіз ұлттық киім киесіз бе?» деген сұраққа жауаптары, респонденттердің жалпы санына пайызбен

	Барлығы	Оның ішінде												
		Орыстар	Украиндықтар	Татарлар	Белорустар	Кәрістер	Шешендер	Еврейлер	Немістер	Армяндар	Әзербайжандар	Ұйғырлар	Басқасы	
Үнемі	3,6	1,4	1,5	1,5	4,3	1,4	8,2	2,9	1,5	7,2	5,8	5,7	0,0	
Мереке күндері	9,5	4,3	2,9	10,1	4,3	1,5	24,4	14,3	8,6	9	12,0	10,0	14,3	1,5

Мен қолданбаймын, бірақ менде бар	1,4	1,4	0,0	0,0	1,5	1,4	0,0	4,3	2,9	2,9	1,5	0,0	1,5	
Қолданбаймын	7,6	8,8	2,9	4,4	8,6	4,3	6,7	7,2	4,3	11,5	5	1,5	11,5	20,0
Менде жоқ	78,0	84,3	92,9	84,1	81,5	91,6	60,7	71,5	82,9	65,7	81,4	68,6	77,2	

Ұлттық киім шешендер (8,2%), армяндар (7,2%), әзербайжан диаспорлары өкілдері арасында үнемі киіп жүретіндігі белгілі болді, оның себептері кавказ этникалық диаспорлары арасында дәстүрлердің қатты сақатлатындығында.

Батыс Қазақстан облысында тұратын респонденттердің осы сұрағына жауап құрылымын егжей-тегжейлі талдау барысында келесі тенденциялар анықталды:

- 1) бастауыш және орта білім алған этникалық диаспоралар өкілдері мереке күндері ұлттық киімді жиі киеді;
- 2) әйелдер ерлерге қарағанда мейрамдарда ұлттық киімді жиі киеді;
- 3) аға буын өкілдері жастарға қарағанда мейрамдарда ұлттық киімді жиі киеді. Жас буын өкілдерінің ұлттық киімдері жиі кездеспейді (кесте 8).

Кесте 8 - Батыс Қазақстан облысында тұратын респонденттердің «Сіз ұлттық киімді қолданасыз ба?» деген сұраққа жауаптары. Жасына байланысты, респонденттердің жалпы санынан пайызбен

Қолданамын	Жас			
	20 жасқа дейін	21-30 жас аралығы	31-40 жас аралығы	41 және жоғары
Үнемі	0,5	0,0	0,0	0,0
Мереке күндері	4,5	4,8	7,0	12,0
Мен қолданбаймын, бірақ менде бар	9,1	27,4	21,1	8,0
Қолданбаймын	45,4	46,8	45,1	56,0
Менде жоқ	40,4	21,0	26,8	24,0

Этникалық диаспоралар мәдениетін қалыптастыруға әсер ететін дәстүрлі өмір салтының тағы бір факторы - респонденттердің дәстүрлі тағамдарды тұтынуы. Ұлттық тағамдарды жей ме деген сұраққа оптимистік жауаптар алынды (кесте 9). Этникалық диаспоралар өкілдерінің басым бөлігі дәстүрлі тағамдарды жейді, сонымен қатар респонденттердің үштен бір бөлігінен сәл көбірек «үнемі» (36,5%), ал «жиі емес» - 38,4% (кесте 9).

Кесте 9- Респонденттердің «Сіз дәстүрлі ұлттық тағаммен тамақтанасыз ба?» деген сұраққа жауаптары, респонденттердің жалпы санынан пайызбен

	Барлығы	Оның ішінде											
		Орыстар	Украиндық	Татарлар	Белорустар	Кәрістер	Шешендер	Еврейлер	Немістер	Армяндар	Әзербайжандар	Ұйғырлар	Басқасы
Үнемі	36,5	26,1	37,1	43,6	20,0	36,6	52,6	24,3	31,5	20,0	44,3	55,8	43,6
Жиі емес	38,4	22,8	35,7	40,7	45,8	46,5	36,4	38,6	38,6	34,3	47,2	22,9	52,1
Өтесірек	11,3	21,3	11,5	2,9	18,6	15,6	4,4	18,6	14,3	18,6	4,3	4,3	0,0
Жоқ	13,9	29,8	15,7	12,9	15,8	1,5	6,7	18,6	15,8	27,2	4,3	17,2	4,4

Өңірде ұлттық ас мәсіріне негізделген көптеген кафелер мен мейрамханалар бар (мысалы, әзірбайжан ұлттық тағамына негізделген танымал мейрамханалар онжылдықтар бойы қызмет көрсетуде Баку, Ай-Луна, Карабах, Восточная сказка және т.б.), олар ұлттық ас мәсірін насихаттауда көптеген функцияларды атқарады, ұлттық кодтың бірі қыры болған ұлттық тағамды қолдануды, ұлттық тағамдарды басқа да азаматтар арасында танымал қылу сол арқылы өз мәдениетіне деген қызығушылықты сақтап артыра түседі.

Дәстүрлі өмір салтын сипаттайтын және этникалық диаспоралар мәдениетін қалыптастыруға әсер ететін индикатор-бұл өзінің этникалық ортасының дәстүрлі дағдыларын игеру. Қойылған сұраққа сіз қандай этникалық дәстүрлі дағдыларды игерегенсіз, келесідей жауаптар алынды (кесте 10).

Кесте 10 - «Өзіңіздің этникалық ортаның қандай дәстүрлі дағдыларын иемденгенсіз?» деген сұраққа жауаптары, респонденттердің жалпы санынан пайызбен

Дағдылар	Барлығы	Оның ішінде											
		Орыстар	Украиндық	Татарлар	Белорустар	Кәрістер	Шешендер	Еврейлер	Немістер	Армяндар	Әзербайжандар	Ұйғырлар	Басқасы
Ұлттық үйыдыстарын жасай аламын	3,5	11,9	3,0	0,0	21,4	2,9	2,9	8,6	0,0	2,9	0,0	0,0	0,0

Ұлттық киім, аяқ киім тігуді білемін	1,9	6,3	5,8	0,0	5,7	11,4	5,7	2,9	8,6	0,0	0,0	2,9	0,0
Кәдесыйлар жасай аламын	15,3	16,1	14,3	18,9	18,6	15,7	13,5	18,6	21,9	17,2	8,6	4,4	20,0
Ұлттық тағамдарды дайындай аламын	51,6	30,0	45,7	34,8	54,3	41,5	63,1	54,3	47,7	48,6	59,5	74,1	61,7
Ұлттық әндерді орындай аламын	75,0	58,1	67,2	79,7	61,5	68,6	82,7	77,1	68,1	78,6	85,6	92,8	74,5
Ұлттық билерді орындай аламын	73,0	56,8	75,7	81,1	61,5	72,9	68,6	70,0	65,0	78,6	81,2	89,8	68,8
Басқа	5,4	11,5	7,2	1,5	8,6	8,6	3,5	4,3	8,8	0,0	3,0	2,9	5,2

10-кестеде келтірілген жауаптардан тарихи отаннан тыс жерлерде этникалық диаспоралар өкілдері өздерінің этникалық ортасының дәстүрлі дағдыларын жоғалтатынын көруге болады. Тарихи Отанынан алыс тұратын этникалық диаспораның әрбір екінші өкілі дерлік өздерінің этникалық ортасының дәстүрлі дағдыларын жоғалтты. Этникалық диаспоралардың өкілдері дәстүрлі дағдылардың ішінде ұлттық әндерді орындау, ұлттық билерді орындау және ұлттық тағамдарды пісіру қабілеттері бар.

Респонденттердің жынысына байланысты осы мәселені талдау көрсеткендей, әйелдер ұлттық тағамдарды еркектерге қарағанда жиі дайындайды, ал ер адамдар ұлттық билерді орындайды (кесте11).

Кесте 11 -Батыс Қазақстан облысында тұратын респонденттердің «Өзіңіздің этникалық ортаның қандай дәстүрлі дағдыларын иемденгенсіз?» деген сұраққа жауаптары. Жынысына байланысты, респонденттердің жалпы санынан пайызбен

Дағдылар	Жынысы	
	Ерлер	Әйелдер
Ұлттық үй ыдыстарын жасай аламын	1,6	1,1
Ұлттық киім, аяқ киім тігуді білемін	4,0	4,6
Кәдесыйлар жасай аламын	3,2	2,3
Ұлттық тағамдарды дайындай аламын	3,2	37,9
Ұлттық әндерді орындай аламын	5,6	9,2
Ұлттық билерді орындай аламын	21,4	12,6
Басқа	3,2	0,0
Ешқандай	57,9	32,2

Батыс Қазақстан облысында тұратын диаспоралар өкілдерінің жауаптарын зерттеу, диссертация жұмысының авторына алған біліміне қарай сәйкес келесідей тенденцияларды анықтауға мүмкіндік берді:

- 1) білімі жоғары респонденттер бастауыш немесе толық емес орта білім алған респонденттерге қарағанда өз ұлтына қанағаттанушылықты жиі білдіреді;
- 2) өз ұлтына наразылықты көбінесе толық емес орта және орта білім алған респонденттер білдіреді;
- 3) көбінесе орта білім алған респонденттер өздерінің ұлтына мән бермейді.

Кесте 12 - Респонденттердің тұрғылықты мекен-жайына байланысты этникалық сәйкестендіру туралы пікірлері, респонденттердің жалпы санына пайызбен

Пікірлер	Тұрғылықты мекен-жайы	
	Қала	Ауыл
Қанағаттанған	79,8	84,2
Қанағаттанбаған	5,8	8,1
Айту қиын	10,4	6,0
Мен үшін бұл маңызды емес	4,0	1,6

Авторлық зерттеудің деректері бойынша сәйкестендірудің этникалық критерийлеріне басымдық беретін адамдар үлесінің этномәдени және психологиялық өлшемдерден асып кеткендігі анықталды. Егер қалада тұратын респонденттердің 46,9% - ы және ауыл аудандарында тұратын респонденттердің 63,2% - ы үшін шығу тегі, яғни ата-анасының ұлты ("әкесінің ұлты" - тиісінше 40,7 және 58,8%) айқындаушы мәнге ие болса; "ана ұлты" - 6,2 және 4,4%;, сауалнамалық сауалнамаға қатысушылардың 23,7 және 17,1% - ы ұлтын «ана тілі», ал 24,2 және 19,3% - ы «адамның өз қалауы» бойынша анықтау керектігін көрсетті. Көріп отырғанымыздай, күнделікті сана деңгейінде қалада тұратын әрбір екінші респондент және ауылдық жерде тұратын респонденттердің

жартысынан көбі ата-анасының жеке басын анықтайды. Қалада тұратын респонденттердің тек 2,1% - ы ұлттың анықтамасын азаматтықпен байланыстырады. Сауалнамаға қатысушылардың 0,4 және 3,1% - ы сәйкесінше сауалнама деректеріне назар аударады (кесте 13).

Сонымен бірге, ер адамдар әйелдерден гөрі ұлтты әкенің ұлтымен немесе адамның өзінің қалауы бойынша, ал әйелдер, тиісінше, ана мен ана тілінің ұлтымен анықталуы керек деген пікірді білдіреді.

Кесте 13 - Респонденттердің тұрғылықты жеріне байланысты ұлтын анықтау критерийлері, сұралғандардың жалпы санына пайызбен

Критерийлер	Тұрғылықты мекен-жайы	
	Қала	Ауыл
Адамның өз қалауы	24,2	19,3
Ана тілі	23,7	17,1
Әкенің ұлты	40,7	58,8
Ананың ұлты	6,2	4,4
Азаматтық	2,1	0,0
Жеке деректер	3,1	0,4

Респонденттердің өз ұлтын қалай түсінетіндігін анықтау үшін соңғысына жеті мәлімдеме ұсынылды, оларда ұлттың мазмұнын барынша толық бейнеленді (бірнеше нұсқаны белгілеуге рұқсат етілді). Сауалнамаға қатысушылардың жауаптарын салыстырмалы талдау 14 кестеде келтірілген.

Біріншіден, БҚО-да тұратын диаспора өкілдерінің 62,5 пайызы «Ұлт - бұл адамдарды біріктіретін, олардың жалпы мақсаттарға жетуіне мүмкіндік беретін нәрсе» деп атап көрсетеді. Екіншіден, әрбір төртінші респондент «Азаматтық адамға жаратылыстан немесе Құдайдан беріледі және оны өзгерту мүмкін емес» деген. Үшіншіден, Болашақта ғана емес, қазірдің өзінде ұлт ұғымы негізінен ескірген деген нұсқаны диаспоралар өкілдерінің әр бесінші сұралғаны атаған болатын. Бұл критерий маңыздылық дәрежесі бойынша соңғы орында, ал тарихи отанында тұратын респонденттер үшін бұл маңызды, екінші рейтингі болып табылады.

Кесте 14 - Жауап берушілердің жалпы санына пайызбен алғанда, адамның ұлтын айқындау өлшемдері туралы респонденттердің пікірі

	Оның ішінде												
	Барлығы	Орыстар	Украинды	Тағарлар	Белоруста	Кәрістер	Шешенде	Еврейлер	Немістер	Армяндар	Әзербайжанлар	Ұйғырлар	Басқасы
Азаматтық адамға жаратылыстан немесе Құдайдан беріледі және оны өзгерту мүмкін емес	25,7	28,6	27,2	23,1	35,8	25,5	28,7	25,8	27,2	45,8	13,1	14,3	2,9
Ұлттың арқасында адамдар өздерінің ата-бабаларын еске сақтайды	13,7	14,6	11,5	13,2	11,5	15,7	13,5	17,1	21,9	15,7	7,3	4,4	23,2
Кез-келген қалыпты адам өз ұлтын мақтан етуі керек	7,0	2,9	4,3	11,7	10,0	5,7	5,8	10	8,6	14,3	4,3	4,3	2,9
Ұлт - бұл адамдарды біріктіретін, олардың жалпы мақсаттарға жетуіне мүмкіндік беретін нәрсе	67,8	55,3	58,6	66,7	60,0	68,6	69,8	71,5	62,2	77,1	71,5	75,5	71,7
Болашақта ғана емес, қазірдің өзінде ұлт ұғымы негізінен ескірген	22,6	4,8	14,3	6,0	18,6	11,4	28,6	17,1	14,3	11,4	14,3	5,7	2,9

Адам өзінің ұлтын таңдауға құқылы	15,5	12,9	14,3	18,9	8,6	15,5	18,2	17,2	14,3	14,3	29,0	20,0	13,2
Ұлт дегеніміз - адамдарды ажырататын, бір-біріне қарсы қоятын нәрсе	17,5	10,0	14,3	21,0	20,0	22,6	18,6	15,8	28,6	18,6	12,9	10,0	17,5

Келесі екі сұрақ ұлтты анықтаудың этнодифференциалдау және этноконсолидациялау ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді, яғни, бір ұлттың адамдарын ажырататын және жақындастыратын факторлар (кесте 15).

Кесте 15 - Респонденттердің этнодифференциациялау және этношоғырландырушы басқа ұлт белгілері туралы пікірлері, респонденттердің жалпы санына пайызбен

Белгілері	Белгілері	
	Этнодифференциациялаушы	Этношоғырландырушы
Біз өмір сүріп отырған мемлекет	6,2	4,0
Біз сөйлейтін тіл	27,8	25,1
Тарихи өткен	12,8	1,8
Халықтық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар	18,7	20,6
Мінез-құлықтың ерекшеліктері	6,6	14,2
Ұлттық мінездің ерекшеліктері	12,7	7,6
Дін	13,2	4,1
Сыртқы түрі	1,5	0,7
Конфессионалды бірлік	0,0	7,6
Күнгізбелік әдет-ғұрыптардың біртектілігі	0,7	0,7
Басқа	0,7	0,7

Респонденттер бір ұлтты біріктіретін келесі белгілерді атады:

- халықтық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар - 23,6%;
- дін - 21,8%;
- сөйлейтін тілі - 20,0%.

Диссертациялық жұмыстың авторы этникалық қауымдастық өкілдерінің қай жерде өмір сүруіне қарамай, оларды біріктіру, сондай-ақ олардың басқа этникалық ортада еруіне жол бермеу шарттары ең алдымен діни наным-сенімдер, тарихи жады және т.с.с. деп есептейді. Сонымен қатар, респонденттер жоғарыда атап өткендей дінді бір ұлттың адамдарын ажырататын және жақындастыратын өлшемдерге. Белгіленген гипотезаны тексеру үшін сауалнамаға респонденттер өздерін сенушілер санай ма деген сұрақ қойылды. Респонденттердің жауаптары 16-ші кестеде келтірілген.

Кесте 16 - Респонденттердің өздерін дінге сенушілер санаймыз ба деген сұраққа респонденттердің жауаптары, жалпы респонденттер санынан пайыздық үлесі

	Оның ішінде												
	Барлығы	Орыстар	Украинды	Татарлар	Белоруста	Кәрістер	Шешендер	Еврейлер	Немістер	Армяндар	Әзербайжанлар	Ұйғырлар	Басқасы
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Иә, мен сенемін	76,8	84,3	82,9	74,1	71,5	71,6	10,0	61,5	72,9	65,7	81,4	78,6	77,2
Жоқ, мен сенбейтін адаммын	6,7	4,1	2,9	10,1	4,3	1,5	0,0	31,3	12,7	1,3	5,0	5,3	1,5

16 – кестенің жалғасы

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Құдайға апаратын жол іздеудемін	11,8	9,4	1,5	13,5	4,3	21,4	0,0	2,9	11,5	30,1	10,8	16,1	19,8
Жауап беруге қиналамын	4,8	2,2	12,7	2,3	19,9	5,5	0,0	4,3	2,9	2,9	2,8	0,0	1,5

16-ші кестеде келтірілген жауаптардан көріп отырғанымыздай, респонденттердің басым бөлігі өздерін дінге сенушілер деп атады. Бұл этникалық қауымдастық өкілдерінің бірігуіне мүмкіндік беретін және олардың көпэтносты қабылдаушы аймақтың басқа этникалық ортасында еруіне жол бермейтін жақсы көрсеткіш.

Осы тұрғыда тезис авторы тарихи отанынан тыс жерде тұратын респонденттердің туған халқына қандай қасиеттер тән екендігі туралы жауаптарын келтірген орынды деп санайды.

Респонденттерге ұсынылған 29 сападан тек өз ұлтына тән бес негізгі қасиеттерді таңдау ұсынылды. Респонденттердің бұл сұраққа жауаптары төменде келтірілген:

- қонақжайлылық (79,1%);
- мейірімділік (48,0%);
- еңбекқорлық (45,8%);
- шыдамдылық (45,8%);
- сенімділік (29,9%).

Тіл мен мәдениет адамды белгілі бір қоғамдастыққа жақындатады. Ұлттық тілдің кеңейіп келе жатқан таралуы, оның ұрпақтан ұрпаққа қолданылуы, теледидар мен радио хабарларын тарату, мерзімді басылымдар мен журналдарды ана тілінде шығару өз халқына деген мақтаныш сезімін оятады. Сонымен қатар, тіл кез-келген этностың төл мәдениетін сақтауға ықпал етеді. Сонымен, тіл мен мәдениет этникалық өзін-өзі сәйкестендірудің жанама индикаторы бола отырып, адамның қай жерде өмір сүруіне қарамастан - тарихи отанында немесе одан алыс тұрған жерінде ұлттық өзін-өзі сәйкестендірудің ажырамас элементтері болып табылады. Респонденттерге тек 10 сәйкестендіру индикаторы ұсынылғанын атап өткен жөн. Жауаптар өте алуан түрлі болды, ал кейбіреулері бір пайыздан аспайды.

Сәйкестіктің этнодифференциалдау ерекшеліктері - бұл өзін-өзі сәйкестендірудің «кері жағы». Оның критерийлерін ажырату призмасы арқылы «біз емес» қабылдау және адамдардың өзін-өзі сәйкестендіруі пайда болады. Осылайша, диаспора өкілдерінің 27,8% -ы халықтар қарым-қатынас тілімен ерекшеленеді деп санайды. «Халықтық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар» (18,7%) және «дін» (13,2%) сияқты маңызды өлшемдер болып табылады. Дифференциалдау критерийі ретінде маңыздылығы «тарихи өткен кезең», «сыртқы көрініс», ұлттық сипаттың «ерекшеліктері» және «біз өмір сүріп отырған мемлекет» болды. «Күнтізбелік әдет-ғұрыптар жиынтығы», «мінез-құлық ерекшеліктері» этнодифференциалданушы белгілер арасындағы сәйкестілік критерийі ретінде минималды рөл атқарады (сәйкесінше 0,7 және 1,5%). Алынған мәліметтер респонденттер «біз сөйлейтін тіл» сияқты ерекшеліктерді бір ұлттың адамдарын біріктіретін және адамдарды азаматтығы бойынша ажырататын екі ерекшелікке жатқызғанын көрсетеді. Айта кету керек, этникалық диаспоралар өкілдері әртүрлі ұлт өкілдерін ерекшелейтін факторлардың қатарында «ұлттық сипаттың ерекшеліктерін» жиі атап өтеді.

Этникалық диаспоралардың барлығында олардың этникалық топтарының мәдениетін бұзу байқалады. Диаспора өкілдерінің тұрғылықты жерлерінде болып жатқан тілдік процестерге қатысты сауалнаманың сұрақтарына берген жауаптарымен расталады (кесте 17).

Бұл блоктағы бірінші сұрақ «Сіз қай тілді жақсы білесіз?» түркітілдес диаспоралар өкілдерінің жартысынан көбі (37,5%) және кавказ диаспоралары өкілдерінің төрттен бірі орыс тілін ең жақсы білетіндігін көрсетті, респонденттердің әрқайсысы сәйкесінше 62,5 және 35,4% өз ана тілін жақсы білеміз деп жауап берді.

Кесте 17

	Тілдер					
	Кавказ диаспорлары			Түркітілдес этностарының диаспорлары		
	Ана тілі	Қазақ тілі	Орыс тілі	Ана тілі	Қазақ тілі	Орыс тілі
Сіз қай тілді жақсы білесіз	62,5	12,1	25,4	34,4	10,8	54,8

Жоғарыда атап өткендей, ана тілін білу мен еркін сөйлеу адамға дәстүрлі мәдениетті сақтаушы, жеткізуші және аудармашы ретінде ерекше мәртебе береді. Респонденттердің жауаптарына сүйенсек, олар ана тілінде сөйлейді, жазады және оқиды. Тұрғылықты жеріне қарамастан, сауалнамаға қатысушылардың ешқайсысы дерлік тілді білмейді деп жауап берген жоқ.

Кесте 18 - Респонденттердің өз ана тілін білу дәрежесін бағалауы, респонденттердің жалпы санынан пайызбен

Мен еркін сөйлеймін, оқимын, жазамын	34,2
Мен сөйлеймін, мен оқи аламын	21,9
Тек сөйлесу	20,8
Мен тілде сөйлей алмаймын	11,6
Білмеймін, бірақ үйренгім келеді	4,6
Мен білмеймін, және тілді үйрену менің жоспарларыма кірмейді	2,3
Мен нашар білемін	0,6
Жауап беруге қиналамын	4,0

Автор бұқаралық ақпарат құралдары қазіргі уақытта диаспоралар өкілдерінің жаңа әлеуметтік-мәдени ортаға бейімделуіне және тамырлануына тиісті деңгейде ықпал ете алмайды, сонымен қатар рухани және этникалық құндылықтарды өз отанында тұратын этникалық топ өкілдерімен ғана емес, сонымен қатар БҚО-да сақтауға мүмкіндік бермейді деп санайды.

Респонденттердің ана тіліндегі теледидарлық бағдарламаларды көретіндігіне және ана тілінде ғаламтор сайттарын қарайтындығына қатысты сұрақтарға берген жауаптары осыған дәлел (кестелер 19,20).

Кесте 19 - Респонденттердің ана тіліндегі теледидарлық бағдарламаларды көретіндігі туралы сұраққа жауаптары респонденттердің жалпы санынан пайызбен

	Барлығы	Оның ішінде											
		Орыстар	Украиндықтар	Татарлар	Белорустар	Кәрістер	Шешендер	Еврейлер	Немістер	Армяндар	Әзербайжандар	Ұйғырлар	Басқасы
Мен үнемі қараймын	29,4	78,8	10,0	11,5	2,85	2,8	47,7	4,9	7,1	37,8	40	30	78,8
Мен кейде қараймын	22,3	9,9	25,7	35,3	2,85	2,8	36,7	16,9	2,8	46,3	35,7	42,8	9,9
Қарамаймын	48,3	11,2	64,3	53,1	94,3	94,2	15,5	78,2	90,0	15,9	24,3	27,2	11,2

19-шы кестеде келтірілген мәліметтерден көрінеді, БҚО-да тұратын диаспоралар өкілдерінің тек қана үштен бірі ана тіліндегі теледидарлық бағдарламаларды үнемі көрсе, кейде 22,3 пайызы қарайды екен. Осы тұста атап кететін жайт, саулнамаға қатысқан украиндықтар, белорустар, кәрістер, еврейлер және немістер екінші ана тіліміз болғандықтан орыс тілінде телебағдарламаларды қараймыз деген болатын.

Кесте 20 - Респонденттердің ана тіліндегі ғаламтор сайттарын қарайды ма, жоқ па деген сұраққа жауаптары респонденттердің жалпы санынан пайызбен

	Барлығы	Оның ішінде											
		Орыстар	Украиндықтар	Татарлар	Белорустар	Кәрістер	Шешендер	Еврейлер	Немістер	Армяндар	Әзербайжандар	Ұйғырлар	Басқасы
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Мен үнемі қараймын	25,3	96,9	5,8	1,5	5,7	5,6	40,1	4,3	5,7	52,5	50,0	30,0	5,8
Мен кейде қараймын	20,2	1,9	25,7	35,3	2,85	2,8	44,4	6,9	2,8	31,6	35,7	42,8	9,9
Қарамаймын	53,7	1,2	64,3	53,1	94,3	94,2	15,5	88,8	91,5	15,9	14,3	27,2	84,3

Орыс диаспора өкілдері толықтай дерлік ана тілдеріндегі Ғаламтор сайттарын үнемі қарап отырады, армян және әзербайжандар диаспорасы

мүшелерінің жартысы ғана кірсе, қалған этникалық диаспорлар өкілдері ана тілдеріндегі ғаламтор беттеріне кірмеді екен.

Кесте 21 - Респонденттердің өз ана тілінде көркем шығармаларды оқиды ма деген сұрағына жауап берушілердің жалпы санынан пайызбен

	Барлығы	Оның ішінде											
		Орыстар	Украиндықтар	Татарлар	Белорустар	Кәрістер	Шешендер	Еврейлер	Немістер	Армяндар	Әзербайжандар	Ұйғырлар	Басқасы
Мен үнемі оқимын	24,4	92,5	12,9	11,6	5,8	2,9	21,5	1,9	2,9	48,6	57,2	28,6	5,8
Мен кейде оқимын	12,1	2,5	4,4	3,0	5,7	1,5	12,9	1,0	2,8	34,3	21,5	42,8	13,1
Оқымаймын	63,5	5,0	82,7	85,4	88,5	95,6	65,6	97,1	94,3	17,1	21,3	28,6	81,1

Осы тұрғыда БҚО-да тұратын диаспоралар өкілдерінің өздерінің ана тілінде көркем шығармаларды оқисыз ба деген сұрағына берген жауаптары да қызығушылық тудырады (кесте21). Бұл сұраққа респонденттерден алдыңғы екі сұраққа қарағанда теріс жауаптар көп түскенін атап өткен жөн. Славян тілдес этностар өкілдері орыс тілді кітапқа қол жетімділігіне орай ана тілдерінде көркем шығармаларды, басқаларға қарағанда үнемі оқиды екен. Қаладағы кітап сөрелерін зерттеу мақсатында қазақ және орыс тіліндегі шығармалардан басқа тілдегі шығармаларды табу қиындық түсіреді.

Диссертациялық жұмыс авторының пікірінше, бір этникалық некеде тұрған әлеуметтік-этникалық қауымдастық өкілдері өз халқының мәдениетін сақтап, дамыта алады. С ауалнамаға қатысушылардың арасында кавказ диаспоралары өкілдерінің 17,2%-ы этникалық жағынан біртектес некелерде, басым бөлігі (82,8%) аралас некелерде, славянтілдес ұлттар арасында аралас некелер өте кең тараған, сұралғандардың жартысынан көбі (60,5%) аралас некеде тұрамыз деп жауап берді, еврей диаспорасының тек қана 2,9%-ы бір ұлтты некеде тұрады (кесте22).

Кесте 22 - Респонденттерді олардың қандай некеге отырғандығына байланысты респонденттердің жалпы санынан пайызға бөлу

	Барлығы	Оның ішінде											
		Орыстар	Украиндық	Татарлар	Белорустар	Кәрістер	Шешендер	Еврейлер	Немістер	Армяндар	Әзербайжан	Ұйғырлар	Басқасы
Бірұлтты	56,8	69,6	27,1	46,7	21,7	45,8	94,3	2,9	35,7	64,3	89,9	97,1	86,9
Аралас	43,2	30,4	72,9	53,3	78,3	54,2	5,7	97,1	64,3	35,7	10,1	2,9	13,1

Респонденттердің жартысына жуығының (36,3%) жауаптарына сүйене отырып, олардың этносаралық некеге деген көзқарасы оң, алайда ұлттына қарайтындықтарын айтты. Оң көзқарасты диаспоралар өкілдерінің жартысына жуығы (45,6%) білдірді. Респонденттердің 18,2% -ы ғана мұндай некеге теріс ойда (кесте 22).

Зерттеу авторы этносаралық некеге деген көзқарасына байланысты сауалнамаға қатысушылардың осы мәселе бойынша пікірін келтіру қажет деп санайды, бұл зерттелетін ұлттар мәдениетінің оң немесе теріс тенденцияларын ашады (кесте 23).

Кесте 23 - Респонденттердің этносаралық некеге қатынасы респонденттердің жалпы санына пайызбен

	Барлығы	Оның ішінде											
		Орыстар	Украиндық	Татарлар	Белорустар	Кәрістер	Шешендер	Еврейлер	Немістер	Армяндар	Әзербайжан	Ұйғырлар	Басқасы
Жақсы	17,5	21,3	7,2	11,	21,5	12,7	12,9	17,2	10,2	18,6	22,9	21,5	32,9
Жақсы тәрізді	28,1	14,4	42,9	29,2	25,7	35,2	34	17,2	29,1	20	22,9	28,6	34,3
Нашар тәрізді	12,9	19,9	7,2	11,5	11,5	11,3	13,4	14,3	10,2	28,6	10,	12,9	4,3
Нашар	5,3	10,0	5,8	1,5	4,3	4,3	9,5	1,5	7,2	11,5	4,3	4,3	0,0
Жауап беруге қиналамын	36,3	34,4	37,2	46,4	37,2	36,6	30,1	50,0	43,4	21,5	40,0	32,9	28,6

Кесте 24- Ұлтшiлiк және аралас некелердегi респонденттердiң этносаралық некеге қатынасы, олардың қатынастарына байланысты, респонденттердiң жалпы санынан пайызбен

Пiкiрлер	Некелер	
	Бiрұлтты	Аралас
Оң	6,7%	13,3%
Терiс	6,7%	6,7%
Немқұрайлы	26,7%	3,3%
Мен келiсемiн, бiрақ ұлтына	30,0%	30,0%
Жауап беруге қиналамын	30,0%	46,7%

БҚО-да тұратын диаспоралар өкiлдерiнiң жауаптарына қарағанда, олардың азшылығы (5,8%) аралас некеге терiс көзқараста. Сонымен бiрге, аралас некелердегi диаспора өкiлдерiнiң үштен бiр бөлiгiне жуығы осындай некеге келiсемiн, бiрақ ұлтына қараймын деген көзқарасты бiлдiрдi. Сонымен қатар, аралас некеде тұрған респонденттер бiртұтас этностағы респонденттерге қарағанда, оннан бiр бөлiгi аралас некеге оң көзқарасын бiлдiредi.

Осыған қарамастан, диаспора өкiлдерiнiң көпшiлiгi, қандай некеде тұрғанына қарамастан, өз халқының мәдениетiн өзiнiң тарихи отанынан алшақтық жағдайында сақтап, дамыта алады. Екiншi жағынан, кейбiр диаспора өкiлдерiнiң аралас некелерiне деген оң көзқарасы аймақта тұратын әр түрлi ұлт өкiлдерi арасындағы үйлесiмдi қатынастардың көрсеткiшi бола алады, өйткенi Орал өңiрiнде өмiр сүрген барлық мәдениеттер өкiлдерiнiң тәжiрибелерiн өзара сiндiру және сiңiру мүмкiндiгi бар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Диссертациялық зерттеу нәтижесінде автор келесі тұжырымдарға келді:

1. ХХІ ғасырдың басындағы Қазақстан қоғамында ұлттық қатынастарға әсер ететін процестер белсенді жүріп жатыр. Олардың дамуы диаспора сияқты этноәлеуметтік құрылымның маңызды құбылысын теориялық тұрғыдан түсінуді қажет етеді. Диаспора феномені этникалық организмнің өміршеңдігін қамтамасыз ететін мәдени ерекшелікке негізделген.

Диаспораның әлеуметтанулық категориясын екі жолмен қарастыруға болады:

- "көлденең" қоныс аудару тобы ретінде, колония, жерлестік және т. б. сияқты басқа қоныс аудару топтарынан ерекшеленеді.;

- этнос, этникалық азшылық, этноәлеуметтен, этникалық топтан және т. б. ерекшеленетін этникалық қауымдастық ретінде "тігінен".

2. Мәдениеттанушылардың, әлеуметтанушылардың, философтардың соңғы жылдардағы зерттеулері біздің еліміздегі әртүрлі диаспоралардың мәдениетін қалыптастыру мәселесіне назар аударудың артқандығын көрсетеді. Диаспоралық мәдениет бойынша диссертация топтық ынтымақтастық сезімінде көрінетін жалпы өзін-өзі танумен біріктірілген этникалық немесе конфессиялық азшылықтың бөтен ортада өмір сүру мәдениетін түсінеді. Этникалық мәдениеттің көріністерінің бірі бола отырып, диаспора мәдениеті жақын, бірақ ол бірдей емес. Олардың арасындағы байланыс келесідей: әр диаспораның мәдениеті этникалық мәдениет, бірақ кез-келген этникалық мәдениет диаспоралық мәдениет емес.

3. Мәдениет мәселесіне отандық және шетелдік ғылымда қалыптасқан көзқарастарды талдау этникалық диаспора мәдениеті ұғымын қалыптастыруға мүмкіндік берді, сонымен бірге мәдениет — этникалық мәдениет — этникалық диаспора мәдениеті ұғымдарының арақатынасының логикасын құрды. Этникалық диаспораның мәдениеті мәдени элементтер мен құрылымдардың жиынтығын сақтау және құру үшін адамдардың іс-әрекетінің нақты әдісі ретінде зерттелген және тұтас жүйе ретінде ұсынылған. Синкретикалық типтегі жүйе ретінде диаспора мәдениетінің негізгі сипаттамалары: диаспора мәдениетінің ашықтығы; диаспора мәдениетінің өзін-өзі ұйымдастыратын сипаты; мәдениеттің барлық құрылымдық компоненттерінің бейімделуінің жоғары деңгейі. Зерттеу этникалық диаспора мәдениетінің негізгі функцияларын (онтологиялық, эстетикалық, әлеуметтанулық, тарихи, рефлексивті, аксиологиялық, этикалық, коммуникативті, психотерапиялық) жүзеге асырудың ерекшеліктерін ашады, олардың күші мен дәрежесі әр жағдайда жеке болады, өйткені олар этникалық диаспора мәдениетінің даму жағдайларына байланысты. Этникалық диаспораның мәдениеті оның жүйелік элементтерінің жұмыс істеуін қамтамасыз ететін өзіне ғана тән өзін-өзі реттеу және өзін-өзі дамыту тетіктеріне ие тұтас жүйе ретінде қаралуға тиіс екендігі көрсетілді. Этникалық диаспораның мәдениеті жүйе ретінде бір жағынан этникалық, дәстүрлі мәдениетке негізделеді, өйткені ол халықтың дәстүрлерінде, мінез-құлық стандарттарында, мәдени

құндылықтарды кейінгі ұрпаққа беруге деген ұмтылысында көрініс тапқан тарихи жадының элементтерін жинақтайды және сақтайды. Екінші жағынан, диаспора мәдениеті басқа мәдениеттермен үнемі байланыста болу нәтижесінде қоршаған шындықты игерудің жаңа формалары мен тәсілдерін үйренеді. Демек, диаспора мәдениеті бір уақытта интроверттілік пен экстрроверттілікпен сипатталады. Бұл оны сақтайды және иесіздендіруден сақтайды, дамуға мүмкіндік береді.

4. Автордың зерттеулері диаспоралық мәдениеттің атрибуттық белгілермен қатар белгілі бір ерекшелігі бар екенін көрсетеді:

- диаспора орналасқан осы аумақ халқының негізін құрайтын жергілікті этностардың мәдениеттері тарапынан қатты әсер етеді;

- өзінің базалық этносының мәдениетінен салыстырмалы оқшаулануымен сипатталады (ақпараттық кеңістіктің қашықтығы, дамымауы және т. б. себептері бойынша) ;

- оның өкілдері өз мәдениетін өзін-өзі сақтаудың жоғары дамыған сезіміне ие;

- мәдениет субъектілерінің аздығымен ұсынылған, бұл оны осал етеді және оның өзіндік ерекшелігін жоғалтуға әкелуі мүмкін;

- этникалық әлеуметтік-мәдени институттар желісі (этникалық мектептер, клубтар, театрлар, діни рәсімдер орындары және т.б.) және "демалыс индустриясы" этникалық мейрамханалар, кафелер, асханалар, спорт түрлері және т. б.) арқылы осы диаспораның орналасқан аймағында ұсынылған белгілі бір инфрақұрылымды дамытуды талап етеді.

5. XX ғасыр адамзат қызметінің барлық салаларына әсер еткен жаһандану дәуірі ретінде тарихқа енді. Қазақстанның жаһандану процесіне қатысу сипатын зерттеу ерекше өзекті болып табылады. Диссертанттың пікірінше, Қазақстан мен жаһанданудың арақатынасы туралы мәселе келесідей тұжырымдалуы керек: Қазақстан мемлекетінің осы процестерді қалыптастыруға бейімделуінің жолдары мен тетіктері қандай, ҚР осы процестерді қалыптастыруға қалай қатыса алады және Біз қандай жағдайда қалыптасатын жаһандық әлемге қосыла аламыз.

Осы зерттеуде қазіргі қоғамды қалыптастырудың жетекші факторы ретінде мультимәдениеттілік феноменін мәдениеттанулық талдау идеясын негіздеуді мақсат етіп қойдық. Қазіргі Қазақстанда толерантты сана мен мультимәдениеттіліктің қалыптасуы мен даму ерекшеліктерін зерттеу келесі қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Отандық және шетелдік әдебиеттер мен практиканы талдау авторға ҚР сияқты ел үшін ерекше маңызды мультимәдениеттіліктің ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Ең алдымен, мультимәдениеттілік — бұл аз ұлттардың саясаты ғана емес, сонымен қатар әртүрлі топтардың әлеуметтік және психологиялық теңсіздігін жеңудің тетігі екенін атап өткен жөн. Бұл мультикультурализмнің компенсаторлық сипатын көрсетеді. Мультимәдениеттілік мақсаттарының бірі елдің барлық азаматтарының мәдени сәйкестілігін ескеруге және сақтауға мүмкіндік беретін жалпыұлттық сәйкестіктің құрылымын жасау болып табылады.

Оның тағы бір мақсаты-әртүрлі ұлт өкілдері үшін кедергілерді алып тастау, оларға қоғамның ресурстары мен мүмкіндіктеріне тең қол жеткізуді қамтамасыз ету. Бұл тұрғыда мультимәдениетті қазіргі заманғы "әділетті" қоғам құрудың бір тәсілі ретінде қарастыруға болады, онда барлық ұлтаралық қайшылықтар, ең алдымен мәдениетаралық әлсірейді.

6.Этносаралық байланыстарды орнату процесінде диаспоралық мәдениеттің өкілдері объективті қажеттілікпен басқа этникалық қауымдастықтардың көрші мәдениеттерімен өзара әрекеттеседі. Диссертанттың пікірінше, тікелей және жанама факторлар өзара әрекеттесудің осы түріне әсер етеді. Олардың біріншісіне тілдің бірлігі(жақындығы), салт-дәстүрлердің, әдет-ғұрыптардың, салт-дәстүрлердің сәйкестігі, тарихтың ортақтығы және одан туындайтын өмір салты, діннің бірлігі, бір конфессияға жататындығы, фольклордың туыстығы және т. б. жатады.

Диаспораның басқа этникалық қауымдастықтармен өзара әрекеттесуіне жанама әсер ететін факторларға мыналар жатады:

- зерттелетін диаспора орналасқан аумақтың дамуының жалпы әлеуметтік-экономикалық деңгейі;

- өңірдегі түрлі этностардың мәдениетаралық өзара іс-қимылы процестерін дамытуға жергілікті билік органдары бөлетін қаражат көлемі;

- аймақтағы этникалық қауымдастықтардың саны, олардың соңғы 15 -20 жылдағы динамикасы;

- зерттелетін диаспора өкілдерінің өңір халқының жалпы санындағы, сондай-ақ осы аймақтағы жергілікті этноспен салыстырғанда үлесі;

- зерттелетін диаспора өкілдері санының осы өңірде тұратын басқа диаспоралар өкілдерінің санымен арақатынасы;

7. Мультикультурализм мәселелерін одан әрі дамыту:

- Қазақстанда тұрып жатқан этностардың өзара қарым-қатынасының даму динамикасын бақылау;

- Қазақстан қоғамындағы терең әлеуметтік-мәдени өзгерістер кезеңіндегі деструктивті және сындарлы тенденциялардың өзара тәуелділігін анықтау;

- жаһандану процесінің мәдениеттердің жақындасуына әсер ету дәрежесін анықтау;

Осылайша, соңғы жылдардағы шындықтар қазіргі әлемнің жаһандану процесінде толерантты сана мен мультимәдениеттіліктің рөлін түсіну қажеттілігін көрсетеді. Бұл осы мәселені зерттеу бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді:

- шетелдік және отандық ғалымдардың мультимәдениеттілік теориясының озық әдістерімен танысу, бұл талдау жүргізуге, дұрыс ақпарат алуға, жанжалды жағдайларды шешудің оңтайлы жолдарын таңдауға, тиісті шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді;

- қоғамдық пікір мен санада мәдениет идеяларды тарату және бекіту;

- әр түрлі бағдарламалар, анықтамалықтар, нұсқаулықтар, оқу құралдарын әзірлеу;

- мәдениетаралық өзара іс-қимыл мен мәдениетаралық құзыреттілікті оқыту

тәсілдері ретінде мультимәдени тренингтерді өткізу;

- толеранттылық және мультимәдениеттілік мәселелері бойынша зерттеу орталықтарын құру;

- Қазақ еліндегі мультимәдениеттіліктің заңды бағдарламасын ұсынатын құжатты ресми деңгейде тұжырымдау және қабылдау.

Осылайша, үшінші мыңжылдықта әлем мәдениетаралық проблемалардың жазықтығында жатқан шешімдерді іздеумен бірге кірді. Көрсетілген қызмет саласы осы саладағы одан әрі зерттеулердің қажеттілігі мен келешегін анықтайды.

8. Әр түрлі этникалық қауымдастықтардың мәдениаралық өзара әрекеттесу процесі оның дамуының ішкі және сыртқы ортасымен сипатталады. Өзінің имманентті заңдары бойынша дамып келе жатқан диаспора мәдениетінің ішкі ортасы өте гетерогенді және әртүрлі әсерлерге сезімтал, оның гетерогенділігі диаспора құрамында этникалық мәдениеттің тасымалдаушысы ретінде жаңа өкілдердің пайда болуымен байланысты, олар қалыптасқан дәстүрлерге, тілге, әдет-ғұрыпқа және олардың пародиясының тарихына әр түрлі байланысты. Диаспоралық мәдениеттің ішкі ортасының кез-келген әсеріне сезімталдық оның сыртқы қоғамдық-мәдени құндылықтарды қаншалықты сіңіретініне немесе қабылдамайтынына байланысты.

9. Этникалық диаспоралары қоғамдастық мүшелерінің шетелдік ортаға сәтті әлеуметтенуіне ықпал етеді, жайлы өмір сүру және басқа этникалық топтармен өзара әрекеттесу үшін ерекше этномәдени атмосфера жасайды, мәдениетаралық диалогтың негізін құрайды.

10. Эмпирикалық материалды талдау және автор жүргізген әлеуметтанулық зерттеулердің нәтижелері Этникалық диаспораларының БҚО басқа этникалық қауымдастықтармен мәдениаралық өзара әрекеттесу процестерінің дамуының негізгі тенденцияларын анықтауға мүмкіндік берді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қасым-Жомарт Тоқаевтың ҚХА Кеңесінің кеңейтілген отырысында сөйлеген сөзі // https://www.inform.kz/kz/kasym-zhomart-tokaevty-n-kha-kenesinin-keneuytilgen-otyrysynda-soylegen-sozi_a3851926. 25.10.2021.
2. Ғ.Есім. Сана болмысы (Саясат пен мәдениет туралы ойлар). Алматы: Қазақ университеті, 2019.
3. С.Е.Нұрмұратов. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік-философиялық талдау. – Алматы, ҚР БҒМ Философия және саясаттану институты. 2000. – 180 б.
4. Дятлов В.И. Торгаши, чужаки или посланные богом. – М., 1996.- 253 с
5. Соколовский С.В. Русскость: исторические, географические и социальные измерения //Русские в ближнем зарубежье. - М., 1994.- №3. – С. 56-58.
6. Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме // Вопросы философии. - 1997. - №11. - С. 46-54.
7. Esman M. Ethnic Politics. – Ithaca: Cornell univ.press, 1994. – 277 p.
8. Степанян А.А. Этнообщина как продукт диаспоральных процессов:дис. ... канд. соц.наук. - М., 2004.–125 с.
9. Бубашвили Г.Э. Политика современных государств в отношении зарубежных диаспор:дис. ... канд. полит. наук. - М.: РГБ, 2003.–1356 с.
10. Лурье С. Метаморфозы традиционного сознания: опыт разработки теоретических основ этнопсихологии и их применения к анализу исторического и этнографического материала. - СПб.: Тип.им. Котлякова, 1994. - 288 с.
11. Петренко А.В. «Русский вопрос» в ближнем зарубежье. – Барнаул: Голос., 2004.–124 с.
12. Полоскова Т.В. Диаспоры в системе международных связей. - М: Научная книга, 1998.–22с.
13. Кохен Р. Глобальные Диаспоры. - Лондон, 1997.–380 с.
14. Черновская В. Кавказцы в этноконфессиональной структуре Ярославля //Диаспора.- 2001. - №1. – С. 77-92.
15. Лурье С.В. Этническая самоидентификация в условиях кризиса «материнского этноса»: опыт армянской общины в Санкт-Петербурге (1989-1990 г.) // Этнический национализм и государственное строительство. - М.: Институт востоковедения РАН, 2001.–С. 428-432.
16. Лебедева Н.М., Хохлов А.А. Русские в республиках бывшего Союза: предreshен ли исход? (из опыта этнопсихологического исследования) //Русские в ближнем зарубежье. - М., 1994. – №3. – С. 31-33.
17. Тощенко Ж.Т., Чаптыкова Т.П. Диаспора как объект социологического исследования //Этнографическое обозрение. - 1996.- №12. -С. 33-42.
18. Назаров А., Назарова Е. Проблемы российской диаспоры в странах СНГ // Внешняя политика. - 2004.- №2. – С. 62-64.
19. Полоскова Т.В. Диаспоры и внешняя политика//Международная жизнь.- 1999. -№11. – С. 71.
20. Мнацаканян М.О. Нации и национализм. Социология и психология национальной жизни. - М.: ЮНИТИДАНА, 2004. – 367с.
21. Бердяев Н. Философия неравенства. - М.: ИРЦ, 2012.–625 с.

22. Черновская В. Кавказцы в этноконфессиональной структуре Ярославля //Диаспора.- 2001. - №1. – С. 77-92.
23. Козлов В.И. Проблемы этнической культуры//Этнографическое обозрение. -1993. - №2. –С. 65-67.
24. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. АН СССР, Геогр. об-во СССР. - Л.: Наука, 1990. – 278с.
25. Этносоциальные проблемы города /под ред. О.И. Шкаратана- М., 1986.– 286 с.
26. Александренков Э.Г. «Этническое самосознание» или «Этническая идентичность»? //Этнографическое обозрение. - 1996. - №3. –С. 21.
27. Этнометодология: проблемы, подходы, концепции. - М., 1997. -Вып. 3. – 29с.
28. Аствацатурова М.А. Диаспоры в Российской Федерации, формирование и управление (на материалах Северо-Кавказского региона): дис. ... док. полит.наук. - М.: РГБ, 2003.– 533 с.
29. Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М., Кондратьев В.С., Сусоколов А.А. Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследования. - М.: Наука, 1984.-256с.
30. Тишков В.А. Исторический феномен диаспоры //Этнографическое обозрение. - 2000. - №2. - С. 2-13.
31. Левин З.И. Менталитет диаспоры (системный и социокультурный анализ). - М.: ИВ РАН «Квант», 2001. – 176с.
32. Арутюнов С.А. Диаспора - это процесс //Этнографическое обозрение. - 2000. - №2. –С. 77.
33. Полоскова Т.В. Диаспоры в системе международных связей. - М: Научная книга, 1998.–22с.
34. Ғ.Есім. Сана болмысы (Саясат пен мәдениет туралы ойлар). Алматы: Қазақ университеті, 2017..
35. Токарев С.А. Проблема типов этнических общностей (К методологическим проблемам этнографии) //Вопросы философии. - 1964. - №11.–С. 43-54.
36. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. - М.: Айрис пресс, 2004.–556 с.
37. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. - М.: Паука, 1973. – 283с.
38. Козлов В.И. Проблематика этничности //Этнографическое обозрение. - 1995. - №4. –С. 39-55.
39. Тишков В.А. Этничность, национализм и государство в постсоветском обществе //Вопросы социологии. - 1993. - №1-2. – С. 3.
40. Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология: учебник для студ. высш. учеб. заведений. - 2-е изд. - М.: Академия, 2003. – 320с.
41. Қазақстан Республикасының конституциясы. – 1995, тамыз – 30.
42. Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы Заң – Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 20 қазандағы N 70-IV Заңы.
43. Ғ.Есім. Сана болмысы (он бесінші кітап). Алматы: Қазақ университеті, 2016. - 327 б.
44. Абдулатипов Р.Г. Государственное регулирование национальной

политики. - М.: Мысль, 2001. –205с.

45. Калинина К.В. Национальные меньшинства в России. Программа «Модель демократии для России». - М.: РЛГС, 2001. –422 с.

46. Лебедев С.Д. Методология анализа культуры: (социально-когнитивный аспект). - Белгород: Изд-во БелГУ, 2003. -44 с.

47. Лолаева Д.Т. Диаспоральные группы как социально-этнический феномен (социально-философский анализ):дис. ... канд.филол. наук. - М.: РГБ, 2001.– 164 с.

48. Старовойтова Г. В. Этническая группа в современном советском городе: Социологические очерки / Отв. ред. чл. кор. АН СССР К.В.Чистов.- Л.: Наука. Ленингр. отделение, 1987. - 174с.

49. Американская социология: перспективы, проблемы, методы/Отв. ред. Г.В.Осипов/М.: Прогресс, 1972. - 392с.

50. Рывкина Р.В. Евреи в современной России // Общественные науки и современность. -1996. - № 5. - С.47-58.

51. Михайлов В.А. Развитие связей Российской Федерации с соотечественниками в ближнем зарубежье / Государственная служба Российской Федерации и межнациональные отношения. - М., 1995.

52. Чечиев Г.В. Северо-Кавказская диаспора в Турции // Айдан - Зеркало. - 1998. -11 марта.

53. Ғ.Есім. Сана болмысы (Саясат пен мәдениет туралы ойлар). Алматы: Қазак университеті, 2010. - 181 б.

54. Каган М.С. Человеческая деятельность: опыт системного анализа. - М.: Политиздат, 1974. - 328 с.

55. Касавин И. Познание в мире традиций. - М.: Наука, 1990.-267 с.

56. Кирбижекова Л.В Символы мужского и женского в традиционной культуре хакасов // Культура и социум. Материалы межрегиональной научно-практической конференции «Котожековские чтения-3» / отв. ред. Анжиганова Л. В. - Абакан: Изд-во Хакасского гос. ун-та им. Н.Ф.Катанова, 2004. – С. 104-108.

57. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. - М., Наука, 2003. – 485 с.

58. Культура жизнеобеспечения и этнос. Опыт этнокультурологического Э (исследования: (на материалах армянской сельской культуры) / под ред. Арутюнова С. А., Маркарян Э. С. - Ереван: Изд-во АН Арм.ССР, 1983.-319 с.

59. Культурно-бытовые процессы у русских Сибири XVIII - нач. XX вв. / под ред. А.М. Русакова, Н.А. Миненко. - Новосибирск: Наука, 1994.-136 с.

60. Лотман Ю.М. История и типология русской культуры. – Спб.: Искусство СПб, 2002. - 768 с.

61. Лотман Ю.М. Культура и взрыв. - М.: Гнозис; Прогресс, 1992. - 272 с.

62. Батура А.А. Традиция как философско-культурологическая категория и её социально-адаптационные функции: автореф. ... канд. филос. наук. - Краснодар, 2000. - 210с.

63. Большой энциклопедический словарь/ гл. ред. Прохоров А.М. - 2-е изд. - М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 1456с.

64. Гачев Г.Д. Наука и национальные культуры. - Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1993. - 395 с.
65. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. - М.: Прогресс, 1995.-480 с.
66. Вопросы этнокультурной Сибири - Томск: Изд-во Томского университета, 1980. - 152 с.
67. Женщина и вещественный мир культуры у народов России и Европы // Сборник МАЭ LVII / сост. Л.С. Лаврентьева, Т.Б. Щепанская. - СПб.: Петербургское востоковедение, 1999. - 256 с.
68. Кузеев Р.Г., Бабенко В.Я. Этнографические и этнические группы (к проблеме гетерогенности этноса). Этнос и его подразделения. - М., 1992.-Ч. 1.-С. 17-37.
69. Лащук Л.П. Преимущество и преобразование в историческом развитии этноса // ЭО. - 2001. - №3. – С. 20.
70. Леви-Стросс К. Структурная антропология. - М., 1985.-536 с.
71. Еремин С.Н., Попков Ю.В., Бойко В.И. Жизненный потенциал этнокультурного развития современной Сибири – Барнаул, 1999. - 47 с.
72. Кафаров Т.Э. Традиция как социокультурный феномен // Философские исследования. - 2001. - №1. –С. 143 -152.
73. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Символ в системе культуры. - М., 1996. - 534 с.
74. Кафаров Т.Э. Этничность как феномен // Философские исследования. - 2002. - №1. – С.162
75. Гумилёв Л.Н. Конец и вновь начало: популярные лекции по народоведению. - М.: Айрис-пресс, 2003. - 384 с.
76. Красиков В.И. Философское содержание понятия «социокультурная динамика» // Социокультурная динамика: теоретико-методологические и исторические аспекты: материалы третьего межрег. науч.-практ. семинара / отв. ред. Г. Н. Миненко. - Кемерово: Кем. ГАКИ, 2001. –С. 266 – 270.
77. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре: (структурно-семантический анализ восточно-славянских обрядов). – СПб.: Наука, 1993–240 с.
78. Демин Л.М. Взаимодействие культур и проблема взаимных культурных влияний. - М.: Изд-во Российского университета дружбы народов, 1999. - 90 с.
79. Губман В.Л. Символическое воображение и творчество // Культура и творчество: сб. науч. тр. - Тверь, 1995. –С. 23-26.
80. Жигунова М.А. Современные культурные процессы у русских Среднего Прииртышья: автореф.... канд. ист. наук: 07.00.07. - Омск: Ом.гос. ун-т, 2002. - 21 с.
81. Антология культуры Интерпретации культуры / сост. Л.А. Мостова. - СПб.: Университетская книга, 1997. -Т.1. - 728 с.
82. Stonequist E.V. The Marginal Man. A Study in Personality and Culture Conflict. - N.Y., 1961. - 218 p.
83. Антология культурологической мысли / авт. - сост. С. П. Мамонтов, А. С. Мамонтов. - М.: Изд-во РОУ, 1996. - 352 с.
84. Быстрицкий Е.К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие. -

Киев: Наукова Думка, 1991. - 200 с.

85. Алексахина Н.А. Тенденции в изменении национальной идентичности народов // Социс. - 1998. - №7. – С. 49.
86. Калашникова Н.М. Народный костюм: (семиотич. функции). - М.: Сварог, 2002. - 374 с.
87. Гертнер С.Л. Функции культуры. - М.: МГУКИ, 2002. - 26 с.
88. Гумилёв Л.Н. Этносфера: история людей и история природы. - СПб.: Кристалл, 2003. - 576 с
89. Лурье С.В. Национализм, этничность, культура: категории наука // ОНС. - 1999. - №4. –С. 101.
90. Логинов А.В. История и культура с. Ново-Полтавка:рукопись. – Харьков, 2003. - 121с.
91. Рекомендация Парламентской Ассамблеи Совета Европы 1687 (2004) от 23 ноября 2004 г. о борьбе с терроризмом средствами культуры
92. Назарян А.П. Архетипы времени в традиционной культуре // ОНС. - 2001. - №4. - С. 160 – 167.
93. Поддубный Н.В. Самоорганизующиеся системы: онтологический и методологический аспекты: автореф. ... док. филос. наук. - Ростов-н/Д, 2000. - 20 с.
94. Поддубный Н.В. Синергетика: диалектика самоорганизующихся систем. - Ростов-н/Д; Белгород, 1999. -140 с.
95. Разделит ли Россия участь Союза ССР? / под. ред. Э.А. Баграмова. – М., 1993.-87с.
96. Яркова Е.Н. Т Стратегии межкультурной коммуникации: от монолога к диалогу//Вестник Ишимского государственного педагогического института им. П.П. Ершова. - 2012. - №3. – С. 64-70.
97. Ремизов М. Апории терпимости // Русский журнал. – 2000, август - 30. //http://www.russ.ru (қаралған күні: 12.04.2018).
98. Хеффе О. Плюрализм и толерантность: к легитимизации в современном мире // Философские науки. - 1991. - №12. - С. 11.
99. Хомяков М. и др. «Послание о веротерпимости» Джона Локка: точки зрения. - Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 2002. - 117с.
100. Rawls J. A theory of justice. - Oxford University Press, 1973. - 137 p.
101. Садохин А.П. Межкультурная коммуникация. - М.: Альфа-М; Инфра-М, 2004. - 242с.
102. АльбедильМ. Женская энергия - основа семейных отношений в индуизме // Азия и Африка сегодня. - 1993. - №3. –С. 72.
103. Клакхон К.М. Зеркало для человека. Введение в антропологию. - СПб., 1998. - 300с.
104. Словарь по этике / под. ред. А.А. Гусейнова. - М.: Политиздат, 1989. - 351с.
105. Культурология: энциклопедия. – М.: РОСПЕН, 2007. - 713с.
106. Валитова Р.Р. Толерантность: порок или добродетель? // Вестник Московского университета. Философия. - 1996. - Серия 7, №1. –С. 33-34.
107. Декларация принципов толерантности: принята Генеральной

- конференцией ЮНЕСКО на 28-й сессии в Париже 16 ноября 1995 г. // <http://www.unhchr.ch/udhr> (қаралған күні: 08.02.2018).
108. Хомяков М.Б. Проблема толерантности в современной англоязычной политической философии: основные концептуальные подходы // Толерантность в контексте многоукладной российской культуры: тез. Междунар. науч. конф. - Екатеринбург: Изд-во урал ун-та, 2001. - 117с.
109. Яркова Е.Н. Толерантность // Культурология: энциклопедия: в 2 т. - М.: РОСПЭН, 2007. - Т. 2. - 712с.
110. Conche M. La tolerance francaise et sa signifikaton universale // Dokument de travial pour le 19 Congress mondial de philosophie. – М., 1993. - 77 р.
111. Ситарам К., Когделл Р. Основы межкультурной коммуникации //Человек. - 1992. - №5. – 106с.
112. Уолцер М. О терпимости. - М.: Идея- Пресс; Дом интеллектуальной книги, 2000. - 160 с.
113. Уолцер М. Справедливые и несправедливые войны: нравственный аргумент с историческими иллюстрациями. - М.: Идея- Пресс; Дом интеллектуальной книги, 2000.–125 с.
114. Parekh B. Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory. - London: Macmillan, 2000. - P. 142-178.
115. Мультикультурализм и национальный код <https://e-history.kz/ru/news/show/5698/> (қаралған күні: 08.02.2020).
116. М.Шайкемелев. «Методологические аспекты модернизации межэтнического взаимодействия в контексте идеологии мультикультурализма». Культура межнациональных отношений в современном казахстанском обществе. Мат. «круглого стола», посвящ. 80-летию проф. М.М. Сужикова (1932-1995 гг.). – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2012. – 164 с.
117. Тишков В.А. Политика мультикультурализма: теория и практика // <http://www.uic.bashedu.ru>(қаралған күні: 11.06.2018).
118. Борисов А.А. Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены // ВЦИОМ. - М.: ВЦИОМ, 2002. - №2. - С. 60; Борисов А. А. Культурный релятивизм в США // Вестн. Перм, ун-та. История. - 2000. - Вып. 5. – С. 32.
119. Черкасов А.И. Этнокультурные общины и национальная самобытность Канады // ЭПК. – США; Канада, 1988. - №7. - С. 85.
120. Скоробогатых Н.С. Австралийский мультикультурализм: путь к гражданскому согласию или к расколу общества?//Общественные науки и современность. - 2004. - №1. –145с.
121. Черкасов А.И. Этнокультурная мозаика и межэтнические отношения в Канаде: ЭПК. - 1988. - №1.– С. 33-34.
122. Борисов А.А. Мультикультурализм: американский опыт и Россия. Мультикультурализм и этнокультурные процессы в меняющемся мире: исследовательские подходы и интерпретация. - М.: Аспект-Пресс, 2003. –С. 8-30.
123. Борисов А.А. Мультикультурализм: американский опыт и Россия. Мультикультурализм и этнокультурные процессы в меняющемся мире. - М.,

2003. – 20с.

124. Садохин Л.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. - М.: Высшая школа, 2000. - 292с.

125. Park R. E. Human migration and the marginal man // American Journal of Sociology. - Chicago, 1928. - Vol. 33, №6. - P.881-893.

126. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т – Ящур // В 4 т. - М., 2003. - Т. 4. - С. 70-81.

127. Айрапетов В.С. Социальные проблемы вынужденной миграции (состояние и пути решения проблемы. На материалах современной России): дис. ... канд. филос. наук. - М.: РГБ, 2005. –97 с.

128. Қазақ елі – Атамекен ренессансы. F.Eсім // <https://abai.kz/post/11688/> (қаралған күні: 08.02.2020).

129. Этносаралық келісімнің қазақстандық үлгісі. http://www.history-state.kz/?ELEMENT_ID=967. (қаралған күні: 13.06.2020).

130. Қ.К.Тоқаев: Қазақстанда тұратын барлық этнос шын мәнінде бір ұлт саналады // https://www.inform.kz/kz/kasym-zhomart-tokaev-kazakstanda-turatyn-barlyk-etnos-shyn-maninde-bir-ult-sanalady_a3620092/(қаралған күні: 13.06.2020).

131. Цюрхер Ю. Мультикультурализм и этнополитический порядок в постсоветской России: некоторые методологические замечания // <http://wvvvvv.politstudies.ru/fulltext> (қаралған күні: 12.06.2020).

132. SACRAL VALUES AS A PHENOMENON OF KAZAKHSTAN SPIRITUAL HERITAGE// *XLinguae* , Volume 13, pp 185-193; doi:10.18355/xl.2020.13.03.15

133. Шайкемелев М.С. Противоречивость соотношения архетипов традиционной культуры с императивами модернизации. Устойчивость этнокультурных систем в контексте динамики глобализации. Материалы городской научно-практической конференции Научно-экспертной группы АНК г. Алматы. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2012. – 144 с.

134. Қоғамдық сананы жаңғырту міндеттері аясындағы қазақстандық бірегейлікті қалыптастыру: 1 кітап. Формирование казахстанской идентичности в контексте задач модернизации общественного сознания: книга 1. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2018. – 474 с. – қазақша, орысша.

135. «Егемен Қазақстан» газеті, 24.10.2008..

136. Лаумулин М. Закат мультикультурализма. Наступает эра европейского ислама // *Континент*. 2006. № 5. С. 11-13.

137. Шалабаева Г.К. Постигание культуры: мировоззренческие парадигмы и исторические реалии Казахстана. Алматы: Акыл кітабы, 2001. 420 с.

138. Нарбекова Г.А. Человек, ценности и культура в контексте глобализационных изменений // *Мультикультурное общество в Казахстане: модели, проблемы, перспективы: материалы Междунар. науч. конф.* Алматы: Институт философии и политологии МОН РК, 2002. С. 97-105.

139. Байтенова Н.Ж. Мультикультурализм как модель бесконфликтного этносоциального развития // *Мультикультурное общество в Казахстане: модели, проблемы, перспективы: материалы Междунар. науч. конф.* Алматы: Институт философии и политологии МОН РК, 2002. С. 12-22.

140. Нысанбаев А. Духовно-ценностный мир народа независимого Казахстана: проб лемы и перспективы // Под общ. ред. З.К. Шаукеновой. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2015. – 274 с.
141. Дунаев В.Ю., Курганская В.Д. Ассамблея народа Казахстана как институт управления рисками политики мультикультурализм. Қазақстан халқы Ассамблеясының қоғамдық-саяси технологиялары. ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының қалалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. 29 қараша 2016 ж., Алматы, Достық Үйі
142. Шайхиев Т. Біртұтастықтың кілті ұлттық идеологияда. Өркен газеті 24.04.2020ж.
143. Абдулатипов Р. Национальные отношения и политика общественного согласия //Этнополитические исследования. -1995. - №2. –С. 21.
144. Абдулатипов Р. Так уж устроена многоязыковая Россия (о национальной политике) // Российская газета. -1999, январь - 26.–С. 3.
145. Алимжанова А. Универсальность эстетической культуры и ее этническая идентификация//Мысль – 2001.-№1. – с.70-76.
146. Масалимова А., Досхожина Ж. Эмпатия в межкультурной коммуникации//Әл Фараби – 2014.-№1. с.144-152.
147. Ғ.Есім. Сана болмысы.Он бесінші кітап.Алматы «Қазақ университеті» 2016
148. Б. Сатершинов. Елдің бірлігі - барша табысымыздың қайнар көзі // Егемен Қазақстан. 2014.- 21 қараша (№ 228). 5 б.
149. Ғ.Есім. Сана болмысы (Саясат пен мәдениет туралы ойлар). Алматы: Қазақ университеті, 2010. - 181 б
150. Козлов В.И. Проблемы этнической культуры//Этнографическое обозрение. -1993. - №2. –С. 65-67.
151. <https://assembly.kz/news/oralda-y-aza-khal-yna-my-al-ys-monumenti-r-lt-kilderini-dosty-yny-simvolyna-aynaldy/>